

SİDE AGORA-TİYATRO KOMPLEKSİ

Volkan ÖZTEKİN

(Yüksek Lisans Tezi)

Eskişehir, 2017

SİDE AGORA-TİYATRO KOMPLEKSİ

Volkan ÖZTEKİN

YÜKSEK LİSANS YETERLİK TEZİ

Arkeoloji Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Hüseyin Sabri ALANYALI

Eskişehir

Anadolu Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

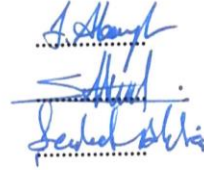
Haziran, 2017

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Volkan ÖZTEKİN'in "Side Agora-Tiyatro Kompleksi" başlıklı tezi 22 Mayıs 2017 tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca toplanan Arkeoloji (Klasik Arkeoloji) Anabilim Dalında, yüksek lisans tezi olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı) : Prof.Dr.H.Sabri ALANYALI
Üye : Yrd.Doç.Dr.Serap ERKOÇ
Üye : Yrd.Doç.Dr.Şevket AKTAŞ

İmza

Prof. Dr. Kemal YILDIRIM
Anadolu Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖZET

SİDE AGORA-TİYATRO KOMPLEKSİ

Volkan ÖZTEKİN

Arkeoloji Anabilim Dalı

Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Haziran, 2017

Prof. Dr. Hüseyin Sabri ALANYALI

Doğu Akdeniz'deki konumu nedeniyle Pamphylia Bölgesi, Yunanistan, Ege Adaları, Kıbrıs, Suriye, Fenike ve Mısır arasındaki deniz taşımacılığı ve ticareti için vazgeçilmez bir durak noktası olmuştur. Güzergahta belirleyici faktör, ticaretin gerçekleşeceği limanlardır. Bu nedenle, bir liman kenti olan Side, ihraç malları ve köle ticareti sayesinde Pamphylia bölgesindeki en önemli ticaret merkezlerinden biri haline gelmiştir. Bu durum Side'nin kent mimarisine de yansımış, anıtsal yapıların oluşturulabilmesine zemin hazırlamıştır. Side, şehircilik açısından değerlendirildiğinde, şehir merkezindeki agora ve tiyatro yapıları, kentin ticaret boyutunun ne kadar büyük olabileceği konusunda ipucu vermektedir.

Side agora ve tiyatro yapıları göz önüne alındığında, iki bağımsız yapı olarak değil, bir yapı kompleksi adı altında değerlendirilmeleri gerekmektedir. Agora-Tiyatro kompleksi olarak adlandırılan "kompleks" kelimesinin anlamı, birbirine bağlı ve birbiriyle ilişkili olan ve birden fazla parçadan oluşan bir olgu olarak kabul edilmelidir. Bu nedenle, Side'deki agoranın ve tiyatronun genel kompozisyonu bir "yapı kompleksi" adı altında değerlendirilmelidir. Bu özellik sayesinde Side Agora-Tiyatro Kompleksi, Roma Dönemi Kompleks Binaları arasında eşsiz bir konumda yer almaktadır.

ABSTRACT
SİDE AGORA-THEATER COMPLEX

Volkan ÖZTEKİN

Department of Archaeology

Anadolu University, Graduate School of Social Sciences, June, 2017

Prof. Dr. Hüseyin Sabri ALANYALI

Due to its position in the Eastern Mediterranean, Pamphylia Region has been an indispensable port of call for maritime transport and trade between Greece, Aegean Islands, Cyprus, Syria, Phoenice and Egypt since the early ages. Ports were the main determinants of where the trade would take place. For this reason, Side, a port city, has become one of the most important trade centers in the Pamphylia region thanks to its export goods and slave trade. Therefore, this situation was reflected in Side's urban architecture and provided grounds for the formation of monumental structures. When the city of Side is evaluated in terms of urbanism, the agora and theater structures in the city center give clues as to how big the trade dimension for the city can be.

When the agora and the theater structures of Side are considered, they need to be evaluated under the name of a building complex, rather than two independent structures. The meaning of "complex", which is referred to as the agora-theater complex, should be regarded as a phenomenon that is connected and related to each other and composed of multiple parts. Therefore, the overall composition of the agora and theater in Side should be evaluated under the name of a "building complex". Thanks to this feature, Side Agora-Theater Complex is in a unique position among the Roman Complex Buildings.

ÖNSÖZ

Çalışmam sırasında değerli görüşlerini benden esirgemeyen ve tezimin danışmanlığını üstlenen sevgili hocam Prof. Dr. Hüseyin Sabri ALANYALI'ya sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca, lisans dönemimden bu yana, daima beni destekleyen ve üzerimde büyük emeği olan değerli hocam Prof. Dr. Feriştah Soykal ALANYALI'ya da teşekkürü bir borç bilirim.

Lisans ve Yüksek Lisans dönemlerim boyunca, her türlü konuda bana olan desteklerinden ve yardımlarından dolayı değerli hocalarım; Doç. Dr. Ahmet Tolga TEK, Yrd. Doç. Dr. Bekir Sıtkı Alptekin ORANSAY, Yrd. Doç. Dr. Serap ERKOÇ ve Dilek ŞEN'e en içten teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca, çalışmalarım sırasında bana her türlü desteği sağlayan başta Side Müzesi Müdürü sayın Güner Kozdere'ye ve Arkeolog Özay Özgür AĞAR olmak üzere tüm Side Müzesi çalışanlarına, tez konumla ilgili değerli düşüncelerini benimle paylaştığı için Matthias Grebien'e çok teşekkür ederim.

Son olarak, tüm eğitim hayatım boyunca bana olan inançlarını ve desteklerini hiç esirgemeyen, maddi, manevi her konuda yardımcı olan aileme sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

01.10.2017

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalardan bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilemeyen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Anadolu Üniversitesi tarafından kullanılan “bilimsel intihal tespit programıyla tarandığını ve hiçbir şekilde “intihal içermediğini” beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmamla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Volkan Öztekin

İÇİNDEKİLER

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI.....	II
ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ.....	v
ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ.....	vi
HARİTALAR LİSTESİ	ix
RESİMLER LİSTESİ.....	x
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xiii
GİRİŞ	1
1. PAMPHYLIA BÖLGESİ VE SİDE ANTİK KENTİ.....	3
1.1. Pamphylia Bölgesi'nin Tarihsel Coğrafyası	6
1.2. Side Kentinin Tarihsel Coğrafyası.....	11
2. SİDE AGORA VE TİYATROSUNDA YAPILAN ÇALIŞMALAR	15
2.1. Günümüze Kadar Side Agorası ve Tiyatrosunda Yapılan Çalışmalar	15
2.2. Günümüzde Yapılmakta Olan Çalışmalar	17
3. TİYATRO VE ÇEVRESİNDEKİ YAPILAR	21
3.1. Roma İmparatorluk Dönemi Tiyatrosu	21
3.2. Geç Antik Dönem Tiyatrosu	28
3.3. Dionysos (?) Tapınağı.....	31
3.4. Attius Phillippus Suru.....	35
4. AGORA VE ÇEVRESİNDEKİ YAPILAR	37
4.1. Agora	37
4.2. Agora'nın İçerisindeki Yapılar	40
4.2.1. Propylon (Giriş Binası) ve diğer girişler.....	40

4.2.2. Dükkanlar.....	41
4.2.3. Latrina	42
4.2.4. Tykhe Tapınağı.....	44
4.3. Agora'nın Çevresindeki Yapılar.....	47
4.3.1. Müze Hamamı.....	47
4.3.2. Vespasianus Anıtı	49
4.3.3. Üç Gözlü Çeşme	50
5. KOMPLEKS VE KOMPLEKS YAPILARIN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	52
5.1. Kompleks Yapılar ve Kompleks Yapıların Tarihsel Gelişimi	52
5.2. Anadolu'daki Kompleks Yapılar	54
5.3.1. Hamam-Gymnasium yapıları.....	54
5.3.2. Tiyatro-Stadium yapıları	59
5.3.3. Tiyatro-Tapınak yapıları	62
5.3.4. Agora-Tiyatro yapıları	67
SONUÇ.....	74
KAYNAKÇA.....	79
EKLER.....	93

HARİTALAR LİSTESİ

	<u>Sayfa</u>
Harita 1: Pamphylia Bölgesi.....	93
Harita 2: Pamphylia Bölgesi'nin Akdeniz'deki Konumu.....	94
Harita 3: Side (Selimiye Köyü)'nin Konumu.....	94
Harita 4: Side Kent Planı ve Agora-Tiyatro Kompleksi'nin Kent İçerisindeki Konumu.....	95

RESİMLER LİSTESİ

	<u>Sayfa</u>
Resim 1a: Side Tiyatrosu Hava Fotoğrafı.....	96
Resim 1b: Side Tiyatrosu Planı.....	96
Resim 2: Diazoma'nın arkasındaki birbirini takip eden kemer aralıkları.....	97
Resim 3: Side Tiyatrosu Dış Galerileri.....	98
Resim 4: Tiyatronun batısındaki sütunlu cadde üzerinde ele geçen konsollar.....	98
Resim 5: Aspendos Tiyatrosu Sahne Binası'nın Arkasındaki Konsollar.....	99
Resim 6: A. Müfid Mansel'in Side Tiyatrosu için Kullandığı Numaralandırma.....	99
Resim 7: Orkestra ile Cavea arasında Yer Alan Duvardaki Sıva Kalıntıları.....	100
Resim 8: Side Tiyatrosu Sahne Binası.....	100
Resim 9: Side Tiyatrosu Sahne Binası Restitüsyonu.....	101
Resim 10: Sahne Binası'nın Kesiti.....	101
Resim 11: Sahne Binası Zemin, Birinci, İkinci ve Üçüncü Kat Planı.....	102
Resim 12: Sahne Binası'nın Agora'ya bakan Arka Yüzü.....	102
Resim 13a: Sahne Binası Birinci Kat Aedikula Görünüş.....	103
Resim 13b: Sahne Binası Birinci Kat Orta Kapı Görünüş.....	103
Resim 14: İkinci Kat Sahne Binası Volüt Bezeme Alınlıklı Aedikula.....	103
Resim 15: Üçüncü Kat Sahne Binası Aedikula, Üçgen Alınlıklı Aedikula ve Kapı Alınlıkları	104
Resim 16: Tiyatro Sahne Binası Tavan Levhaları.....	104
Resim 17: Aspendos Tiyatrosu Sahne Binası.....	105
Resim 18: Oturma Basamaklarının Altında Hellenistik Tiyatro'ya Ait Olduğu Düşünülen Basamaklar.....	105
Resim 19a-b: Tiyatro Güney Paradostaki Yapı.....	106
Resim 19c-d: Tiyatro Caveanın Kuzey Ucundaki Mekan.....	106
Resim 19e-f: Tiyatro Dış Galerideki Şapel.....	106
Resim 20: Tiyatronun Batısındaki İki Açıklıklı Tak.....	107

Resim 21: Dionysos Tapınağı Hava Fotoğrafi.....	107
Resim 22: Dionysos Tapınağı Plan.....	108
Resim 23: Tapınağın İlk Evresine Ait Güneydeki Merdivenler.....	108
Resim 24: Attius Philippus Suru ve Kent Planı İçerisindeki Konumu.....	109
Resim 25: Side Agorası.....	109
Resim 26: Side Agorası Planı.....	110
Resim 27: Agora'nın Kuzey ve Güney Köşelerindeki Eksedralar.....	110
Resim 28: Agora'nın Güney Duvarı.....	111
Resim 29: Agora'nın Doğu Duvarında Görülen Diletasyonlar ve Malzeme Farklılığı.....	111
Resim 30: Agora'nın Batı Köşesinde, Kuzeybatıdaki Dükkan Sırasından Önceki Bir Yapıya Ait Kemerli Duvar.....	112
Resim 31: Propylon (Giriş Binası).....	112
Resim 32: Kuzeydoğu Portiğın Gerisindeki Büyük Dükkanların Bir Bölümü.....	113
Resim 33: Kuzeybatı Portiğın Gerisindeki Dükkanların Bir Bölümü.....	114
Resim 34: Güneybatı Portiğın Gerisindeki Dükkanların Bir Bölümü.....	115
Resim 35: Latrina.....	115
Resim 36: Latrina'nın Doğu Görünüşü ve Planı.....	116
Resim 37: Kuzey Afrika'da Yer Alan Bazı Kentlerin Eksedra Planlı Latrinaları.....	116
Resim 38: Tykhe Tapınağı ve Planı.....	117
Resim 39: Üzerinde Tykhe Tapınağı'nın Tasviri Bulunan Side Sikkesi ve Tykhe Tapınağı'nın Restitüsyonu.....	117
Resim 40: Müze Hamamı, Plan ve Kesit.....	118
Resim 41: Vespasianus Anıtı ve Çeşmeye Dönüştürüldükten Sonraki Halinin Restitüsyonu...	118
Resim 42: Üç Gözlü Çeşme'nin Çizimi.....	119
Resim 43: Atina Agorası'nda Gerçekleştirilen Dönemsel Bayındırlık Faaliyetleri.....	119
Resim 44: Anadolu Hamam-Gymnasium Kompleksleri.....	120
Resim 45: Zaman İçerisindeki Eklemeler ile Bir Araya Getirilen Kompleksler.....	121
Resim 46: Ankyra, Aizanoi ve Miletos'taki Hamam-Gymnasium Yapıları.....	122

Resim 47: Anadolu'daki Antik Kentler içerisindeki Hamam-Gymnasium ve Stadium Birlikteliği.....	123
Resim 48: Sardis ve Pessinus Kentlerindeki Tiyatro-Stadium Yapılarının Planları.....	123
Resim 49: Aizanoi Tiyatro-Stadium Kompleksi Planı.....	124
Resim 50: Sparta Artemis Ortheia Kutsal Alanı.....	125
Resim 51: Thorikos ve İkaria Kült Tiyatroları Planları.....	125
Resim 52: Pompeius Tiyatro-Tapınak Kompleksi.....	126
Resim 53: Avrupa ve Afrikadaki Tiyatro-Tapınak Kompleksleri Planları.....	127
Resim 54: Stratonikeia ve Pessinus Tiyatro-Tapınak Kompleksleri.....	128
Resim 55: Patara Tiyatro-Tapınak Kompleksi Planı.....	128
Resim 56: Rhamnus Kült Tiyatro Alanı.....	129
Resim 57: Morgantina Agorası İçerisinde Yer Alan Orkestra Alanı (9 No'lu Bölüm).....	129
Resim 58: Side Agora-Tiyatro Kompleksi Planı.....	130
Resim 59: Aphrodisias Tiyatro ve Tetrastoon Yapıları.....	131
Resim 60: Ksanthos Kent Planı İçerisinde Agora ve Tiyatro Yapılarının Konumu.....	132
Resim 61: Pompeii Kentindeki Büyük Tiyatro ve Gladyatör Eğitim Alanı.....	133

KISALTMALAR LİSTESİ

Teknik Kısaltmalar

Bkz./bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Ed.	: Editör
Kat./kat.	: Katalog
Lev.	: Levha
MÖ	: Milattan Önce
MS	: Milattan Sonra
No./no.	: Numara
res.	: Resim
s.	: Sayfa
Suppl.	: Suplement.
y.y.	: Yüzyıl

Kaynakça Kısaltmaları

AA	: Archäologischer Anzeiger.
Adalya	: Suna & İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yıllığı.
Anadolu	: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.
ANMED	: Suna & İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü – Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri
AJA	: American Journal of Archaeology.
AW	: Antike Welt.
CollAn	: Colloquium Anatolicum.
IllnClSt	: Illinois Classical Studies.
İstMitt	: İstanbul Mitteilungen.

- JHS** : Journal of Hellenic Studies.
JRS : Journal of Roman Studies.
KST : Kazı Sonuçları Toplantısı.
Mefra : Mélanges de l'Ecole française de Rome Antiquité.
NSA : Notizie Degli Scavi di Antichità
ÖJH : Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts.

GİRİŞ

Güney Anadolu kıyılarının ortalarında bulunan ve bugünkü Antalya ilinin sahil kesimine denk gelen bölge Eskiçağda “Pamphylia” adını taşıyordu. Bu bölge batıda ve kuzeyde Toros’lar, doğuda Manavgat Çayı, güneyde ise Akdeniz tarafından sınırlandırılmıştır. Bölgenin jeopolitik konumu ve sahip olduğu ırmaklar sayesinde çok erken dönemlerden itibaren iskan edildiği düşünülmektedir.

Pamphylia Bölgesi Doğu Akdeniz’deki konumundan dolayı, erken dönemlerden itibaren Kıta Yunanistan, Ege Adaları, Kıbrıs, Suriye, Fenike ve Mısır arasındaki deniz ulaşım ve ticaretinin vazgeçilmez uğrak ve durak noktası olmuştur. Söz konusu güzergahta belirleyici olan, ticaretin gerçekleştirileceği limanlardı. Bu nedenle bir liman kenti olan Side, sahip olduğu ihraç malları ve köle ticareti sayesinde Pamphylia bölgesindeki en önemli ticaret merkezlerinden biri haline gelmiştir. Bu durum Side’nin kent mimarisine de yansımış, anıtsal yapıların oluşturulabilmesine zemin hazırlamıştır.

Side kenti şehircilik bazında değerlendirildiğinde, kent merkezinde yer alan agora-tiyatro kompleksi, kent için ticaret boyutunun ne kadar büyük olabileceğine dair ipuçları vermektedir. Agorada yer alan dükkanların tiyatrodaki galerilerde de devam etmesi, bu durumu destekler niteliktedir. Belli ki agorada ve sütunlu cadde de yer alan dükkanların ticaret açısından kente yeterli olamayacağı düşünülmüş ve tiyatro planlanırken galerilerinin de birer dükkan olarak kullanılabilmesine olanak sağlayacak şekilde oluşturulmuş olmalıdır.

Agora-tiyatro kompleksi olarak belirtilen “kompleks” sözcüğünün kelime anlamı, birden çok parçadan oluşan birbiriyle bağlantılı ve ilişkili bir bütünlük, bir olgu olarak ele alınmalıdır. Bu yüzden Side’de ki agora ve tiyatro’nun birbirleriyle olan bütüncül yapısını “yapı kompleksi” adı altında değerlendirmek gerekmektedir. Söz konusu iki yapının planları bir arada ve bir bütün içerisinde değerlendirildiğinde, yapıların belli bir aks üzerinde oturtulduğu ve agora’daki dükkan sıralarının aynı şekilde tiyatronun galerilerinde de devam ettiği görülmektedir. Aynı şekilde tiyatronun sahne binasından agoraya doğru açılan kapılar da bu iki yapının birbirleriyle olan bağlantısına işaret etmektedir. Bu nedenlerden dolayı,

Side agorası ve tiyatrosu ele alındığında birbirinden bağımsız iki yapı şeklinde değil, bir yapı kompleksi adı altında değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu özelliği nedeniyle Side Agora-Tiyatro Kompleksi'ni, günümüz avmlerinin antik çağdaki tam karşılığı olarak düşünmek yanlış olmaz. Çünkü kompleks avm'lerde olduğu gibi, halkın tüm hayati ihtiyaçlarını karşılayabilecek kamusal ve dinsel yapı gruplarını da içerisinde ve çevresinde barındırmaktadır.

Çalışmanın amacı, Pamphylia'nın en önemli liman kentlerinden olan ve köle ticaretiyle de adını duyurmuş Side antik kentinin merkezi konumundaki agoranın ve bu yapıyla birlikte planlanarak inşa edilmiş Anadolu'nun en büyük ve en anıtsal yapılarından biri olan tiyatronun, tarihsel süreç içerisindeki gelişimini, kent içerisindeki önemini ve mimari birlikteliğini incelemek ve değerlendirmektir. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel önderliğindeki Side kazılarında bu zamana kadar yapılan çalışmalar sonucunda elde edilen yeni verilerle, sözü edilen iki yapının birbiriyle olan ilişkileri yeniden yorumlanarak kompleks adı altında değerlendirilmiştir. Ayrıca, agora ve tiyatro yapılarının tarihsel süreçteki birlikteliği incelenerek, Side'deki örneğin oluşum sürecindeki ortaya çıkan etkenler değerlendirilmektedir.

1. PAMPHYLIA BÖLGESİ VE SİDE ANTİK KENTİ

Pamphylia, Manavgat dolaylarından Antalya'ya doğru 80 km'den fazla bir mesafe boyunca deniz kıyısını izleyen geniş sahil ovasının antik çağdaki adıdır¹ (Harita 1). Bölgenin, kuzeyinde Toros Dağları, güneyinde Akdeniz, batısında Lykia, doğusunda ise Kilikia Trakheia yani "Dağlık Kilikia"² yer almaktadır³. Antik yazarlar bölgenin sınırları hakkında farklı anlatımlara yer vermişlerdir. Antik metinlerde, bölgenin batı sınırının Olbia⁴ ya da Phaselis'e kadar uzatıldığı⁵, doğu sınırının ise Manavgat Nehri (Melas) ya da Side'ye kadar batıya çekildiği gibi⁶, günümüz araştırmacılarının elde ettiği bulgular doğrultusunda Syedra'ya kadar uzatıldığı da görülmektedir⁷. Ancak, Plinius'un Manavgat Nehri'ne kadar batıya çekilen doğu sınırı için "eski sınır" tabirini kullanması⁸, zaman içerisinde bölge sınırlarının değişime uğradığını göstermektedir. Roma İmparatorluk Dönemi'nde ise, Olbia ile Korakesion arasında kalan alanın Pamphylia olarak nitelendirildiği bilinmektedir⁹.

Dört büyük nehir¹⁰ ve sayısız çayın suladığı tüm bölgeyi kapsayan ovaya "Pamphylia Ovası" adı veriliyordu¹¹. Bu ova sahip olduğu verimli topraklar sayesinde erken dönemlerden beri önemli bir yerleşim bölgesi olarak kullanılmıştır¹². Ayrıca, Yunan ve Roma Dönemleri boyunca beş büyük Pamphylia kenti olan, Attaleia (Antalya), Perge (Aksu), Sillyon (Yanköy Köyü), Aspendos (Belkıs) ve Side (Selimiye Köyü)'nin yanında Lyrbe (Şıhlar Köyü)¹³,

¹ G. E. Bean (1999). *Güney Kıyıları*. (Çev. İnci Delemen – Sedef Çokay). İstanbul: Arion Yayınevi, s. 3.

² Strabon. *Geographika*, 14,3,1. Çev. A. Pekman. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2012.

³ C. E. Bosch (1957). *Pamphylia Tarihine Dair Tetkikler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 7.

⁴ Strabon, **a.g.k.**, 14,4,1.

⁵ Plinius, *Naturalis Historia* (5.26). (Çev. H. Rackham). Cambridge: Harvard University Press, 1967. Phaselis herhangi bir siyasi birliğe dahil olmamasına rağmen Strabon'dan edindiğimiz bilgiler doğrultusunda Lykia Bölgesinde kabul edilmektedir.

⁶ Plinius, **a.g.k.**, 5.26.

⁷ J. Nolle (1987). Pamphylicische Studien 6-10. *Chiron*, (17), s. 236-276.

⁸ A. Erzen (1979). Pamphylicische Studien 6-10. *Chiron*, (17), s. 93.

⁹ Strabon, **a.g.k.**, (14,4,1-2).

¹⁰ Adı geçen nehirler ; Kestros (Aksu), Eurymedon (Köprüçay) ve Melas (Manavgat), Kataraktes (Düdensu)'te eklenebilir.

¹¹ Bean, 1999, **a.g.k.**, 3.

¹² A. M. Mansel (1978). *Side:1947-1966 Yılları Kazıları ve Araştırmalarının Sonuçları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 1.

¹³ Arkeolojik materyaller içerisinde sadece sikkeler üzerinde ki yazıtlar da ismi geçen Lyrbe kenti'nin konumuyla ilgili günümüzde de fikir ayrılıkları yaşanmaktadır. Konunun bilinmemesinin yanında antik kaynaklardan edinilen bilgilere göre hangi antik coğrafi bölgede yer aldığı da şüphelidir. Sadece kentin isminden ve dahil olduğu antik coğrafi bölgeden bahseden Dionysius Periegetes, burayı Pisidia sınırlarına dahil etmektedir (Lightfoot, 2013, s. 33). Fakat coğrafyacı Ptolemaios, bu kentin doğu Pamphylia sınırında yer aldığını söylemektedir (Nolle, 1988, s. 258). Diğer antik kaynaklarla beraber, Miletos'lu Hekataeus ve Hiorakles'in de bahsettiği kent, Pamphylia ile Kilikia Trakheia (Dağlık Kilikia) sınırları

Magydos (Lara)¹⁴ ve Etenna (Sırtköy)¹⁵, yı da sayarsak, bu kentlerin tarım için elverişli olan Pamphylia Ovası'ndan yararlandıklarını söylemek mümkündür¹⁶. Bölge halkının tarım dışında diğer önemli geçim kaynakları arasında, hayvancılık, balıkçılık, denizcilik ve ticaret¹⁷ önemli yer tutmaktadır¹⁸.

Pamphylia Bölgesi Doğu Akdeniz'deki konumundan dolayı, erken dönemlerden itibaren Kıta Yunanistan, Ege Adaları, Kıbrıs, Suriye, Fenike ve Mısır arasındaki deniz ulaşım ve ticaretinin önemli bir parçası olmuştur (Harita 2). Söz konusu güzergahta belirleyici olan, ticaretin gerçekleştirileceği limanlardı. Bu nedenle bir liman kenti olan Side, sahip olduğu ihraç malları ve köle ticareti sayesinde Pamphylia bölgesindeki en önemli ticaret merkezlerinden biri haline gelmiştir¹⁹.

Bölgenin önemli kentlerinden biri olan Side, Antalya'nın Manavgat İlçesine bağlı Selimiye Köyü'nde yer almaktadır (Harita 3, 4). Antik yazarlardan edinilen bilgilere göre kentin, Aiollis Bölgesindeki Kyme'den gelen kolonistlerce kurulduğu belirtilmiş olmasına rağmen²⁰, bu konuyla ilgili günümüz araştırmacılarının farklı görüşleri de bulunmaktadır. Antik metinlerde bahsi geçen, Kymelilerin Side'ye gelir gelmez kendi konuştukları dili unutup, yerel lehçeyi kabul etmeleri²¹ durumu, Yunan kültürünün burada yer edinmemiş

arasında bir bölgede konumlandırılmış olması gerekir (Hellenkemper-Hild, 2004, s. 694). Fakat günümüzde de halen bu kentin tam konumu ve ait olduğu coğrafi bölge konusunda çeşitli tartışmalar sürmektedir. Son zamanlarda edinilen veriler doğrultusunda tartışmanın ana konusunu, Antalya'nın Manavgat ilçesinde yer alan Şihlar Köyü yakınlarındaki antik yerleşimin gerçek adı üzerine yapılan çalışmalar oluşturmuş ve aslında daha önceden Seleukia olarak isimlendirilen kentin Lyrbe olabileceğine yönelik fikirler ileri sürülmüştür (İnan, 1998, s. 253).

¹⁴ Olbia ve Antalya'nın 30 km. uzağında olan Geyikbayırı mevkiindeki Trebenna ve Attaleia'nın hemen güneydoğusunda, Katarraktes (Düdensu) çayının denize döküldüğü yerin yakınlarında yer almaktadır (Akşit, 2008, s. 281 ; Sevin, 2007, s. 168).

¹⁵ Kimi zaman Pisidia'ya dahil edilen Manavgat'ın 35 km. uzağında Sırt Köyü'nün yakınındaki bir tepe üzerine kurulmuştur. MÖ 5. yy'dan itibaren sikke bastıran ve yağ ticareti sayesinde zenginleşen Etenna, dış satımını Side ve Aspendos limanları üzerinden yapmıştır (Akşit, 2008, s. 281 ; Sevin, 2007, s. 168).

¹⁶ Bean, 1999, **a.g.k.**, 3.

¹⁷ Pamphylia Bölgesinin başlıca ticaret malları; balık (Aelianus. *Natural Animalium*. Çev. A. F. Scriolfield. Cambridge: Harvard University Press, 1958, 8,28), tuz (Plinius, *Naturalis Historia*. 31,73. Çev. H. Rackham. Cambridge: Harvard University Press, 1967.), güzellik ve tuvalet ile ilgili ilaçlar, malzemeler (Plinius, 12,125,21,42), yabani domuzlar (Plinius:11,80), Pamphylia parsları (Cicero, *Epistulae ad Familiares* 8,9,3. Çev. W. Glynn Williams. Cambridge: Harvard University Press, 1958.), köle ticareti (Strabon, *Geographika* 14,3,2. Çev. A. Pekman. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2012.) ve zeytinyağı (Strabon, 12,7,1). Ayrıca Arrian (Arrianos, *Anabasis* 1,26,2. Çev. E. Iliff Robson. Cambridge: Harvard University Press, 1967.), Aspendos'un at yetiştirdiğinden bahsetmektedir.

¹⁸ Bosch, 1957, **a.g.k.**, 14.

¹⁹ Mansel, 1978, **a.g.k.**, 13,14.

²⁰ Strabon, **a.g.k.**, 14,4,2 ; Arrianos, *Anabasis* (1,26,4).

²¹ “εἰσι δὲ οἱ Σιδηταὶ Κυμαῖοι ἐκ Κύμης τῆς Αἰολίδος; καὶ οὗτοι λέγουσιν ὑπὲρ σφῶν τόνδε τὸν λόγον, ὅτι, ὡς κατῆράν τε ἐς τὴν γῆν ἐκείνην οἱ πρῶτοι ἐκ Κύμης σταλέντες καὶ ἐπὶ οἰκισμῶ ἐξέβησαν, αὐτίκα τὴν μὲν Ἑλλάδα γλώσσαν ἐξέλαθοντο,

olduğunu göstermektedir. Bu durumda, Kymelilerin buraya bir koloni kurma amacıyla gelmemiş olabilecekleri, bunun küçük çapta bir göç hareketi de olabileceği üzerine durulmalıdır²². Bu durumda, küçük bir grupla göç eden Kymeliler, zaman içerisinde yerli halkla kaynaşmış ve daha sonra kendi öz kimliklerini yitirmişlerdir.

Pamphylia lehçesi olarak nitelendirilen Sillyon ve Aspendos'ta da konuşulan dilin aksine Sidece, tamamen farklı özellikler taşıdığından bu dil grubundan ayrılır²³. Bu durumda Sidece'nin, Grekçe'den ayrı olarak Pamphylia'da konuşulan yerel bir Anadolu dili olarak düşünülmesi gerekmektedir²⁴. Kentin ismine bakıldığında da köken olarak "Side" isminin Grekçe ile hiç bir bağlantısının olmadığını görmekteyiz. "Nar" anlamına gelen Side kelimesinin kökü²⁵, Anadolu'nun çeşitli kentlerinde de kullanıldığı tespit edilen, Luvi dil grubuna dayanmaktadır²⁶. Side'de Yunan kültürünün egemen olmaya başladığı dönemlerden itibaren hala aynı ismin kullanılıyor olması, Yunanlıların kent ismi ile "eponymos" kurucular arasında bağlantı kurma isteğiyle ilgili olmalıdır. Bunun yanısıra, kentin isminin Tauros'un kızı ve Kimolos'un eşi olan Side adlı bir kadından geldiği yönünde bir söylence ortaya çıkartılmıştır²⁷.

εὐθὺς δὲ βάρβαρον φωνὴν ἴεσαν, οὐδὲ τῶν προσχώρων βαρβάρων, ἀλλὰ ἰδίαν σφῶν οὐπω πρόσθεν οἶσαν τὴν φωνήν: καὶ ἔκτοτε οὐ κατὰ τοὺς ἄλλους προσχώρους Σιδῆται ἐβαρβάριζον" (Arrianos, 1,26,4).

²² Bosch (1957, s. 17), Kymelilerin istila ya da koloni kurmak amacıyla Side'ye gelmediklerini, bunların Side'de göçmen olarak kabul edildikleri ve Metoikos'lar (vatandaş olmayanlar) sıfatıyla iskan ettiklerinden, antik yazarların Side için söyledikleri "Kyme'nin kolonisi" söyleminin gerçekçi olmadığından bahsetmektedir. Daha sonra ise, anaşehir ile koloni kenti arasında olması gereken bağın, Kyme ile Side arasında bulunmaması da Side'nin bir koloni kenti olamayacağını destekler niteliktedir (Mansel 1978, s. 4). Arrianos'tan edinilen bilgilerin aksine Bosch (Bosch 1957, s. 17), bu duruma biraz daha temkinli yaklaşmaktadır. Bosch, buraya gelen Yunanlıların yeni çevrede varlıklarını sürdürebilmeleri için yerel dili öğrenmek zorunda kalmış olabileceklerini ve Hellenizasyon sürecinin burada çok yavaş ilerlemiş olabileceğini ileri sürmektedir.

²³ Bean, **a.g.k.**, 1999, 64.

²⁴ Kentte Grekçe, III. Alexandros'un Perslerin Anadolu'daki egemenliğine son verdiği dönemden sonra kullanılmaya başlanmıştır. Side'de Grekçe ilk olarak, yazıtlarda MÖ 300 dolaylarında, sikkelerde ise MÖ 2. yy.'da kullanıldığı tespit edilmiştir.

²⁵ Anadolu'da ana tanrıça kültüyle bağdaştırılan nar, bolluk ve bereketi simgelemektedir. Erken dönemlerden beri Anadolu'nun çeşitli yerlerinde Anna, Nana ya da Ma isimleriyle anılan bu tanrıça, zaman içerisinde Kybele veya Artemis ile özdeşleştirilmiştir. Side'de ise nar, Athena'nın episemonu olarak karşımıza çıkmaktadır (Mansel, 1978, 6). Bu durumda, Side'de erken dönemlerde bir ana tanrıça kültürünün var olduğu ve daha sonra bu kültürün Athena ile bütünleştiği düşünülebilir.

²⁶ Bu sözcüğü, Pontos ve Troas'ta "Side" ya da "Sibde", İonya'da "Siderus" ya da "Sidene", Lykia'da ise "Sidyma" şeklinde görmekteyiz (Mansel, 1978, 4).

²⁷ Bean, 1999, **a.g.k.**, 65 ; V. Sevin (2007). *Anadolu Tarihi Coğrafyası 1*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 171. ; A. M. Mansel (1967a). *Side Klavuzu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 5,6 ; M. Darga (1976). *Eski Anadolu'da Kadın*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, s. 17.

1.1. Pamphylia Bölgesi'nin Tarihsel Coğrafyası

Pamphylia'nın Prehistorik ve Protohistorik Dönemleri, Karain, Belbaşı ve Beldibi mağalarında yapılan kazılarda bulunan Paleolitik ve Neolitik buluntular dışında çok fazla bilinmemekteydi²⁸. Perge Akropolisi'nde 1994-2004 yılları arasında yapılan çalışmalarda Pamphylia'da yerleşimin Geç Neolitik ve Kalkolitik arası bir zamanda başlamış olduğu anlaşılmış ve buluntular yardımıyla Geç Kalkolitik-Erken Bronz Çağ'ın varlığı da saptanmıştır²⁹. Erken Bronz Çağ olarak nitelendirebileceğimiz MÖ 3. binyıl'da ise Pamphylia'da, Troya-Yortan kültürünün izleri olabileceğine dair görüşler mevcuttur³⁰. Fakat, MÖ 2. binden MÖ 1300 yıllarına kadar Pamphylia'da Hitit kültürünün varlığına dair kesin bir bulguya rastlanmamıştır³¹.

Pamphylia Bölgesinde ilk Akha (Akhai) etkileri MÖ 14. ve 13. yüzyıllarda görülmektedir. MÖ 12. yüzyılda, İlyada'da adı geçen Mopsos³² ve Kalkhas³³ gibi ktisteslerin önderliğinde Akhalar³⁴, ardından Aioller ve İonlar başta olmak üzere çeşitli Yunan kabileleri Antalya çevresini işgal etmişlerdir³⁵. Bunun sonucunda bölgeye "Pamphylia" yani "tüm kabillerin ülkesi" adı verilmiştir. Diğer yandan, bölgenin daha önceki isminin "Mopsopia" adını taşıdığı ya da Mopsos'un bu bölgeye kızı "Pamphylia" veya kız kardeşi "Pamphyle" onuruna Pamphylia adını vermiş olduğu da tartışılmaktadır³⁶.

²⁸ H. Brandt (1992), *Gesellschaft und Wirtschaft Pamphylens und Pisidiens im Altertum*. Bonn: Habelt, s. 11,12.

²⁹ W. Martini (2003). *Historische Schlußfolgerungen. Die Acropolis von Perge: Survey und Sondagen 1994-1997*, s. 179.

³⁰ A. Goetze (1957). *Kleinasien – Handbuch der Altertumswissenschaft III*. Münih: CH Beck'sche Verlagsbuchhandlung, s. 31. Kıbrıs'ta izlerine rastlanan Troya-Yortan kültürünün, ancak Pisidia ve Pamphylia Bölgelerinde buraya gelebileceği üzerine görüşler vardır. Filolojik çalışmalar sonucunda Pamphylia'da ele geçen bir yazıtta Luvi kökenli bir tanrı olan Tarku (Tarhunda, Tarhunza)'nın adı olması burada bir Luvi kültürünün varlığını göstermektedir. Ayrıca, Luvice'nin ve Troya-Yortan kültürünün MÖ 3. binyıla tarihlendiriliyor olması, Pamphylia Bölgesindeki Troya-Yortan kültürünün varlığını ispat etmektedir. MÖ 2. binyılda ki Hitit yazıtlarında adı geçen "Arzawa Memleketleri" büyük olasılıkla Troya-Yortan kültüründeki bu bölgeye verilen isimdir (Bosch, 1957, s. 15).

³¹ Bosch, 1957, **a.g.k.**, 15.

³² Yunan sözlü geleneğinde kahin olmasının yanında bir kolonist olarak tanımlanan Mopsos, Kolophon'dan yola çıkarak Filistin'in güneyindeki Ashkelon kentine kadar ulaşmıştır. Mopsos'un göç rotası ile Bronz Çağı'nın sonunda gerçekleşen Myken (Akha-Akhai) sonrası göçler arasında dikkate değer tutarlılıklar bulunmaktadır. Özellikle aynı rota üzerinde GH III C seramiğinin ve saray sonrası döneme ait materyallerin ele geçtiği gözlemlenmektedir.

³³ İlyada'da adı geçen Kalkhas Apollon'un rahibi olmasının yanında ünlü bir ktistestir.

³⁴ J. Nolle (1993). *Side im Altertum I*. Bonn: Inschriften Griechischer Städte Aus Kleinasien, s. 44.

³⁵ Mansel, 1978, **a.g.k.**, 1,2.

³⁶ Mansel, 1978, **a.g.k.**, 2.

MÖ 1. binyılın ilk yarısından Pers egemenliğine girinceye kadar ki dönem için, Pamphylia Bölgesinin akıbetine yönelik net bir veri bulunmamaktadır. MÖ 1. binyılda bölgede, Asur ve Kilikia Krallıklarının egemenliğine dair veriler olmasına rağmen, bu veriler, kesin bir şekilde bu uygarlıkların bölgede hakimiyet kurduklarını söylemeye yetecek kadar net değildir³⁷.

Herodot, Kroisos'un (MÖ 560-546) Halys Irmağının (Kızılırmak) batısında kalan Kilikalılar ve Lykialılar dışındaki bütün ulusları egemenliği altına aldığından bahsetmektedir. Lydia egemenliğine giren uluslar arasında Pamphyliyalıları da saymıştır³⁸. Fakat Herodot'un verdiği bu bilgiyle ilgili ortaya çıkan farklı görüşler, Pamphylia'daki Lydia egemenliğinin de sorgulanması gerektiğini göstermektedir³⁹.

Herodot'un söylediği bilgileri doğru kabul edecek olursak, Lydia'nın Persler tarafından yıkıldığı dönem olan MÖ 547 veya MÖ 546 yıllarında, Pamphylia'nın da Pers egemenliğine geçtiği söylenebilir⁴⁰. Bu dönemden sonra Pamphylia'daki Pers egemenliğine dair ilk net veri, Pers devleti'nin I. Dareios (MÖ 521-586) tarafından teşkilatlandırıldığı sırada Pamphylia, İonia, Magnesia, Aiolis, Karia, Lykia ve Milyas, birinci satraplık merkezi adı altında birleştirilmiş ve senede 400 talent gümüş haraç verme zorunluluğu kılınmış olmasıdır⁴¹. Xerxes'in MÖ 483 yılında Yunanistan'a yapacağı ilk sefer için oluşturduğu donanmada Pamphyliyalılar da yer almıştır⁴². Bunun dışında Xerxes'in gerçekleştirdiği ikinci sefer için donanmanın toplandığı ve Eurymedon savaşının gerçekleştiği (MÖ 468) yer de Pamphylia Bölgesi sınırları içinde kalmaktadır. Bu savaşlardan sonra Perslerin, Anadolu'daki etkisi kaybolmuş ve Hellenizasyonla kendilerini bir "polis" olarak kimliklendirmeye başlayan Pamphylia kentleri, Klasik Dönem'de Atina'nın politik ve kültürel etkisine girmişlerdir⁴³.

³⁷ Bosch, 1957, **a.g.k.**, 18.

³⁸ Herodotos, *Historia*, 1,28. Çev. F. Akderin. İstanbul: Alfa Yayınları, 2007.

³⁹ Veli Sevin, Herodot'un bahsi geçen pasajının, bazı gerçek dışı ve şüpheli bilgiler barındırdığını savunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için; (Sevin 1976, s. 185-193).

⁴⁰ Bosch, 1957, **a.g.k.**, 19.

⁴¹ Herodotos, **a.g.k.**, 3, 90

⁴² Herodotos, **a.g.k.**, 7, 91. Pamphyliyalıların bu donanmaya 40 gemi gönderdikleri bilinmektedir (Diodorus, *Bibliotheca Historica*, 11,3,7. Çev. C. H. Oldfather. Cambridge: Harvard University Press, 1967).

⁴³ Brandt, 1992, **a.g.k.**, 37.

MÖ 431-404 yılları arasında gerçekleşen Peleponnesos Savaşları'na müdahale için oluşturulmuş donanma da Aspendos dolaylarında toplanmış⁴⁴, fakat Küçük Asya baş satrapı Tissaphernes'in bu birliği belki de bir baskı unsuru olarak kullanmak istemesi nedeniyle, donanma savaşta aktif bir rol üstlenmemiştir⁴⁵.

Kyros'un MÖ 401 yılında kardeşi Artaxerxes II'ye karşı yaptığı savaşta Pamphylia dahil olmamasına rağmen⁴⁶, Aspendoslu paralı askerlerin Kyros'un ordusuna katıldığı bilinmektedir⁴⁷. MÖ 4. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan satrap isyanlarına, Lykia, Pisidia, Kilikia ve Pamphylia'nın da dahil olduğu bilinmektedir⁴⁸.

MÖ 334 yılında Büyük İskender Pamphylia ile Lykia ve yüksek ihtimalle Pisidia'ya da birleştirerek, Nearkhos'u satrap olarak atamıştır⁴⁹. İskender'in ölümünden sonra Asia Eyaleti'ne bağlanan bölge, MÖ 301 yılında yapılan İpsos Savaşı'nın ardından, stratejik önemi nedeniyle, Seleukoslar ve Ptolemaioslar arasında sürekli çekişme konusu olmuştur. MÖ 188 yılında imzalanan Apameia Anlaşması'ndan sonra Pergamon egemenliği Kestros (Aksu) Irmağı ile sınırlanmış, Perge'nin doğusundaki Side gibi kentler özgür kalmıştır⁵⁰.

Pamphylia, MÖ 133'te Pergamon Kralı II. Attalos'un vasiyeti gereği Roma'ya bırakılmıştır. MÖ 129'da ise, Roma bu topraklar üzerinde *Provincia Asia*'yı kurmuştur⁵¹. *Provincia Asia*, Lykia, Pamphylia ve Kilikia dışında Anadolu'nun batı kıyılarındaki bütün bölgeleri kapsamaktadır. Anadolu'nun güney kıyılarında korsan faaliyetlerinin giderek artış göstermesine kadar Roma, bu bölgeyle pek ilgilenmemiştir⁵².

⁴⁴ Bugün tamamen kumla dolmuş olan Eurymedon'un ağzı, Aspendos kentine kadar gemilerin ulaşımı mümkün kılmaktaydı (Thukiydides, *The Peloponnesian War*, 8,81,3. Çev. C. F. Smith. Cambridge: Harvard University Press, 1956. ; Plutarkhos, *Alkibiades*, 26.7. Çev. M. Mete. İstanbul: İdea Yayınevi, 2011.

⁴⁵ Bosch, 1957, **a.g.k.**, 20.

⁴⁶ Bosch, 1957, **a.g.k.**, 20.

⁴⁷ Ksenophon, *Anabasis*, 1,2,12. Çev. Y. Kenan Canol. Balıkesir: Altınpost Yayınevi, 2012.

⁴⁸ Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historica*, 15,90,3.

⁴⁹ A. Pekman (1989). *Son Kazı ve Araştırmaların Işığında Perge Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 21. ; Brandt, 1992, **a.g.k.**, 40.

⁵⁰ H. Hellenkemper ve F. Hild (2004). *Lykien und Pamphylien - Tabula Imperii Byzantini 2*. Wien: Verlag der Österr, s. 103. ; H. Brandt ve F. Kolb (2005). *Lycia et Pamphylia, Eine Römische Provinz im Sudwesten Kleinasiens*. Mainz: Philipp von Zabern Verlag, s. 20.

⁵¹ Atlan (1967). *1947-1967 Yılları Side Kazıları Sırasında Elde Edilen Sikkeler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 12. ; Sevin, 2007, **a.g.k.**, 164, 165. ; Bean 1999, **a.g.k.**, 12. ; Brandt, 1992, **a.g.k.**, 40.

⁵² Bean, 1999, **a.g.k.**, 12.

MÖ 2. yüzyıl itibariyle, Seleukoslar'ın Anadolu'nun güney kıyılarındaki gücünü gittikçe yitirmesi sonucu artan korsanlık faaliyetleri Roma için zaman içerisinde büyük bir sorun teşkil etmiştir. Başlarda bu durumu fazla ciddiye almayan Roma, korsanların doğudaki ticareti engellemeleri ve Anadolu'nun güney kıyılarına sürekli baskın yapmaları nedeniyle, bölgedeki korsanlık faaliyetlerini bitirmek amacıyla çalışmalarına başlamıştır⁵³. MÖ 102 ya da 101 yılında *lex provinciis praetoris* (lex de Cilicia Macedoniae provinciis) olarak adlandırılan bir yasa yayımlanmış, ardından aynı yıllar içinde *orator* lakaplı Marcus Antonius'u Kilikia'daki korsan faaliyetlerini durdurmak amacıyla göndermelerine rağmen istenilen sonuçlar elde edilememiştir. M. Antonius'tan sonra Roma, bahsi geçen tarihten itibaren MÖ 67 yılına kadar bölgedeki korsanlık faaliyetlerini durdurmaya çalışmış fakat, tam anlamıyla başarılı olamamıştır⁵⁴. Son olarak MÖ 67'de, *lex Gabinia de piratis persequendis* isimli bir yasa yayımlanmış ve *Senatus Consultum* ile Gnaeus Pompeius önderliğinde Anadolu'nun güney kıyılarındaki korsan sorunu ortadan kalkmıştır⁵⁵.

MÖ 49 yılında Phrygia, Kilikia Eyaleti'nden ayrılıp Asia Eyaleti'ne verildikten sonra⁵⁶, MÖ 47'de Pamphylia'da büyük olasılıkla buradan ayrılıp Asia Eyaleti'ne bağlanmıştır⁵⁷. Caesar'ın öldürülmesinden sonra, Caesar katillerine karşı girişilen mücadelede galip gelen Octavianus ve M. Antonius, Roma'yı aralarında paylaşmışlar, Octavianus batıya, M. Antonius ise doğuya hükmetmiştir. Marcus Antonius, Küçük Asya şehirlerinin bazılarını Caesar katillerini yanında yer almalarından dolayı cezalandırmış, böylece bu şehirler Roma müttefiki olmaktan çıkartılmıştır. M. Antonius, doğu sınırını Parthlara karşı korumak amacıyla Galatia'nın kralı olarak Amyntas'ı ilan etmiş ve Lykonias ile Doğu Pamphylia'yı Galatia Krallığı'na devretmiştir⁵⁸. Batı Pamphylia ise, Asia Eyaleti'nin bir parçası olmaya devam etmiş olmalıdır. MÖ 25 yılında Amyntas'ın ölümünden

⁵³ Bean, 1999, **a.g.k.**, 13.

⁵⁴ Roma M. Antonius'tan sonra bölgeye sırasıyla, MÖ 95/94 yılında Lucius Cornelius Sulla, MÖ 84 yılında Lucius Licinius Murena, MÖ 80 yılında Gnaeus Cornelius Dolabella ve onun *legatus pro-quaestore*'si Gaius Verres, MÖ 78-74 yılları arasında Publius Servilius Vatia, MÖ 75/74 yılında Lucius Octavius, MÖ 74 yılında (praetor) Marcus Antonius, MÖ 75/74 yılında Gaius Iulius Caesar (kendi başına aldığı bir kararla) ve MÖ 67 yılında Clodius Pulcher'i göndermiştir.

⁵⁵ M. Arslan (2003). 188 Yılından İ.Ö. 67 Yılına Kadar Lykia, Pamphylia ve Kilikia Trakheia Sahillerindeki Korsanlık Faaliyetleri: Nedenleri ve Sonuçları. *Adalya*, 6, s. 109-112. Pompeius bu olaydan sonra Side kentinde tanrı ile eş tutularak onurlandırılmış ve bir heykeli de Athena Tapınağına yerleştirilmiştir (F. S. Alanyalı, 2016, s. 431).

⁵⁶ Cicero, *Epistulae ad Familiares*, 13,67,1.

⁵⁷ Bosch, 1957, **a.g.k.**, 43.

⁵⁸ Bosch, 1957), **a.g.k.**, 44,45. ; Brandt, 1992, **a.g.k.**, 96.

sonra Augustus, oğullarının tahta geçmesine izin vermemiş ve Galatia Eyaleti'ni kurmuştur⁵⁹. Augustus, MÖ 25 yılında doğu ve batı diye ikiye bölünen Pamphyliya'yı birleştirilerek tek bir eyalet haline getirmiştir.⁶⁰ Cassius Dio, MÖ 11/10 yıllarında ilk kez Pamphyliyalı eyalet valisinden söz etmektedir⁶¹. Claudius Döneminde ise Lykia, eyalet haline getirilerek (MS 43) Pamphyliya ile birleştirilmiş ve "*Lycia et Pamphylia*" olarak anılmıştır⁶². Claudius Döneminde yapılan değişiklik Nero zamanında da (MS 54-68) devam etmiş, Galba Döneminde (MS 68-69) ise, Pamphyliya ve Galatia aynı valinin idaresi altında yönetilmiştir⁶³. Vespasianus Döneminde (MS 69-79), düzenlemeler yeniden eskisi gibi olmuş, Lykia ve Pamphyliya eyaletleri tekrar birleştirilmiştir⁶⁴.

Traianus'tan Marcus Aurelius'a değin iyi imparatorların yönetimi altında geçen MS 2. yüzyılda, bölgedeki ortalama yaşam standartı, o günden bu yana erişilemeyen yüksek bir düzey tutturmuş, 3. yüzyılla birlikte ise Roma'da patlak veren iç karışıklıklar bütün eyaletleri etkilediği gibi Pamphyliya kentlerini de etkilemiştir. Bu yüzden MS 3. ve 4. yüzyıl genel itibariyle Pamphyliya için kötü bir dönemdir⁶⁵. Pamphyliya, MS 4. ve 5. yüzyıllarda Roma ve daha sonra da Doğu Roma İmparatorluğu için önemini korumuştur⁶⁶.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurulması ile Pamphyliya Bölgesi, Selçuklular ile Doğu Romalılar arasında el değiştirmeye başlamıştır. Selçuklular'ın, 1306 yılında yıkılması ile önce Hamitoğulları'nın sonra da Tekelioğulları'nın eline geçen bölge 1422'de ise Osmanlılar'ın eline geçmiştir⁶⁷.

⁵⁹ Bosch, 1957, **a.g.k.**, 45. ; Brandt, 1992, **a.g.k.**, 96.

⁶⁰ Bosch, 1957, **a.g.k.**, 46.

⁶¹ Cassius Dio Cocceianus. *Historiae Romanae*, 54, 34, 6. Çev. F. Millar). Oxford: Clarendon Press, 1964.

⁶² Bosch, 1957, **a.g.k.**, 47.

⁶³ Bosch, 1957, **a.g.k.**, 47. Lykia bu düzenlemeye tabi tutulmamış ya da serbest bir hale getirilmiştir. Daha sonra Vespasianus Döneminde Lykia tek başına eyalet haline getirilmiştir.

⁶⁴ Bosch, 1957, **a.g.k.**, 47.

⁶⁵ Bean, 1999, **a.g.k.**, 18.

⁶⁶ A. M. Mansel (1956a). *Side Agorası ve Civarındaki Binalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. s. 9. ; Pekman, 1989, **a.g.k.**, 45. ; Bean, 1999, **a.g.k.**, 18.

⁶⁷ Pekman, 1989, **a.g.k.**, 48.

1.2. Side Kentinin Tarihsel Coğrafyası

Bölgenin önemli bir kenti olan Side'nin Anadolu tarihinde çok büyük bir rol oynamadığı ve Pamphylia'nın kaderini paylaştığı söylenebilir⁶⁸. Pamphylia tarihiyle ilgili yazılanlar dışında, Side'nin Lydia ve Pers egemenliği altındaki tarihine ilişkin hemen hemen hiç bir veri bulunmamaktadır⁶⁹. Pers egemenliği altındaki Side ile ilgili söylenebilecek en önemli bilgi ise, MÖ 500 yılından Alexandros III'ün şehri istilasına kadar Side'nin kendi adına sikke basma hakkının bulunduğudur. Bu durumda Pers egemenliği altındaki Side'nin belirli bir derecede özgürlüğünün olduğu söylenebilir⁷⁰.

Pers merkezi idaresinin zayıfladığı ve satrap isyanlarının başladığı MÖ 4. yüzyılın ilk yarısındaki dönemde Pamphylia'nın da bu durumdan etkilendiği, satrapları destekleyen Perge, Aspendos ve Sillyon'un ciddi zararlar aldığı bilinmektedir. Bu konuyla ilgili herhangi bir metinde adı geçmeyen Side'de de MÖ 380-362 yılları arasında hüküm sürmüş Lykia'lı bir dynast olan Artumpara'nın kendi adına sikke bastırması, Side'nin de satrap isyanlarından etkilendiğini göstermektedir⁷¹.

MÖ 334/33 yılı başında Alexandros III, Pamphylia'yı almış ve Side'yi egemenliği altında tutmak için buraya bir işgal ordusu bırakmıştır. Kent, büyük olasılıkla henüz tahkim edilmemiş olduğundan Makedon kralına kapılarını açmış ve böylece Aspendos ile aynı kaderi paylaşmamıştır⁷². Bu dönemde basılan, üzerinde nar tasviri bulunan, altın Alexandros III staterleri, buranın önemli sikke basım merkezlerinden biri olduğunu göstermektedir⁷³.

Büyük İskender'in MÖ 323'te ölümünden sonra Side'nin de içinde bulunduğu Pamphylia Bölgesi, Helenistik krallıklar arasında sürekli hakimiyet mücadelesine konu

⁶⁸ Mansel, 1978, **a.g.k.**, 7.

⁶⁹ Bean, 1999, **a.g.k.**, 65.

⁷⁰ Mansel, 1978, **a.g.k.**, 7.

⁷¹ Mansel, 1978, **a.g.k.**, 8. MÖ 370 yıllarına doğru bir süre Side'de kaldığı anlaşılan Artumpara, Pamphylia'nın kuzeydoğu dağlık bölgelerinde asi satraplara karşı savaşabilmek ve topladığı askerlerin ücretlerini ödeyebilmek için Side'de gümüş sikkeler basmış olmalıdır (Mansel, 1978, s. 8).

⁷² Aspendos'lu elçiler, kentte Makedonyalı asker yetiştirilmemesi durumunda atlar ve 50 talentlik vergiyi kabul etmişlerdir. Fakat, daha sonra Alexandros'un Sillyon kuşatması sırasında, Aspendoslular bu vergiyi ödemeyi reddetmişler ve şehri savunmaya hazırlanmışlardır. Bunun üzerine, Alexandros tüm birlikleriyle birlikte kenti işgal etmiş, önde gelenlerini rehin almış ve kenti, daha öncekinden daha ağır bir vergiye tabi tutmuştur (Bean, 1999, s. 9).

⁷³ Mansel, 1978, **a.g.k.**, 8.

olmuş ve sık sık el değiştirmiştir⁷⁴. Side, MÖ 301-218 yıllarında güçlü bir donanmaya sahip Ptolemaioslar'ın, MÖ 218-189 yıllarında ise, Suriye'de hüküm süren Seleukoslar'ın egemenliği altına girmiştir⁷⁵. MÖ 190 yılında Seleukoslar ile Roma arasında geçen deniz savaşında, Seleukoslar yenilmiş ve akabinde MÖ 188 yılında imzalanan Apameia Barışı ile Kestros Irmağı'na kadar olan tüm Pamphylia kentleri Roma'nın müttefiği olan Pergamon Krallığı'nın hakimiyetine geçmiştir. Side ise, bu antlaşmanın sınırları dışında kalmış ve MÖ 129 yılında Pamphylia'nın *Provincia Asia* eyaletine katıldığına dair bir veri olmadığından bu tarihte de bağımsızlığını sürdürmüş olmalıdır⁷⁶. Bu durum, Side'nin de içinde bulunduğu Doğu Pamphylia kentlerinin Galatia Kralı Amyntas'a bırakıldığı döneme kadar devam etmiştir⁷⁷. İmzalanan Apameia Anlaşması'ndan sonra Side, sahip olduğu büyük ticaret ve savaş filosu sayesinde, Akdeniz ülkeleri ile yaptığı ticareti geliştirmiş, böylece refah ve zenginliğe kavuşmuştur. Bu parlak dönem, Pisidya ve Dağlık Kilikya'da başlayıp yaşanan politik karmaşanın da etkisiyle günden güne gelişen korsanlığın Pamphylia'ya yayılması ile sona ermiştir. Kent bu dönemde korsan malları satan bir pazar haline gelmiştir⁷⁸.

Seleukoslar'ın Apameia Anlaşması hükümleri gereğince tüm donanmasını Romalılara bırakarak, Ege ve Kilikia Pedias'a kadar geri çekilmesi ve anlaşma sonrasında Doğu Akdeniz'deki tek egemen güç olan Rhodos'un da Roma ile arasındaki politik sıkıntılar nedeniyle⁷⁹ giderek zayıflamasından dolayı Kilikia Trakheia, Pamphylia ve Lykia'nın doğusunda korsanlık faaliyetleri giderek hız kazanmıştır. MÖ 2. yüzyıl itibarıyla Side, Strabon'dan öğrendiğimiz kadarıyla⁸⁰, Kilikalı korsanların kent halkıyla anlaşp, ellerindeki köleleri açık arttırmayla sattıkları bir pazar halini almıştır⁸¹. Mithridates IV'ün tüm Anadolu ile birlikte Pamphylia Bölgesi'ni de ele geçirmesi ve devamında korsanları da Romalılara

⁷⁴ Bean, 1999, **a.g.k.**, 9. ; Atlan, 1967, **a.g.k.**, 485. ; Sevin, 2007, **a.g.k.**, 171. ; Mansel, 1967, **a.g.k.**, 6.

⁷⁵ Mansel, 1967, **a.g.k.**, 7. ; İ. Akşit (2008). *Anadolu Uygarlıkları ve Türkiye'nin Antik Kentleri*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, s. 295.

⁷⁶ Hellenkemper-Hild, 2004, **a.g.k.**, 103. ; Brandt-Kolb, 2005, **a.g.k.**, 20. ; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 9.

⁷⁷ Bosch, 1957, **a.g.k.**, 44,45.

⁷⁸ Mansel, 1978, **a.g.k.**, 11. ; Nolle, 1993, **a.g.k.**, 69.

⁷⁹ Roma'nın Pydna savaşı (MÖ 167) sonrasında Rhodos'tan kuşkulanıp, Lykia ve Karia'daki egemenliğine son vermesi (Polybios, *Histories*, 30.31.4. Çev. E. S. Shuckburgh. Cambridge: In Parentheses Publications, 2002) ve Delos'un açık liman ilan edilmesiyle (Polybios, *Histories*, 30.31.10) Rhodos'un gücü azalmıştır.

⁸⁰ Strabon, **a.g.k.**, 14,3,2.

⁸¹ Bean, 1999, **a.g.k.**, 66.

karşı koruması üzerine, Publius Servilius Pamphylia'yı işgal ederek⁸² İsauria'ya ulaşmış ve daha sonrasında Pamphylia, Kilikia ile birlikte Roma'ya bağlanmıştır⁸³. Augustus Döneminde kendisine bağlı bir memur tarafından (*legatus propraetore Augusti provinciae Pamphylie*) yönetilen bir eyalet haline gelen Pamphylia, Hadrianus Döneminde, geçici olarak Lykia-Pamphylia Eyaleti, Marcus Aurelius Döneminde ise, kesin olarak senatoya bağlanmış bir prokonsul tarafından yönetilmeye başlanmıştır (MS 179). Bu dönemden itibaren Diokletianus'a kadar (MS 284) yönetimde herhangi bir değişiklik olmamıştır⁸⁴.

MS 2. ve 3. yüzyıllarda Side, daha önce olmadığı kadar zenginliğe ve refaha kavuşmuş, iç taraflarda kalan tarım arazilerden büyük oranda faydalanmış, gelişmiş sulama sistemleri sayesinde bu arazilerden elde edilen verimi arttırmıştır. Ticaret alanında da oldukça gelişme gösteren kent, bu alanda kötü bir şöhretin de sahibi olmuştur. Stratonikos adlı bir müzisyenin "Pamphylia'nın en aşağılık insanları Phaselisliler, dünyanın en aşağılık insanları ise Sideliler" söylemi de Side'nin bu kötü şöhretini net bir şekilde ortaya koymaktadır⁸⁵. MS 130 yılında dönemin ünlü şair ve yazarı Sidelili P. Aelius Pompeianus Paion, Lykia ve Pamphylia valisi Mettius Modestus ile birlikte Mısır'a giderek Hadrianus ile görüşmüşler⁸⁶ ve akabinde MS 131 yılında Hadrianus Side'yi ziyaret etmiştir⁸⁷.

MS 3. yüzyılda Roma yönetiminin zayıflaması, korsanlığın yeniden canlanmasına yol açmış ve Side Karadeniz'den gelen İskitli korsanların saldırı ve işgaline maruz kalmıştır⁸⁸. MS 3. ve 4. yüzyıllarda kuzeydeki dağlık bölgede yaşayan İsaurlular'ın Pamphylia'ya

⁸² Publius Servilius'un korsanlarla olan mücadelesi sırasında Side'nin korsanlara limanını açması ve köle satışına izin vermesine rağmen cezalandırılmaması ilginçtir. Bu durum büyük olasılıkla, Side'nin MÖ 85 yılında Sulla'nın legatus'u Lucullus'a, Mithridates'e karşı savaşmak üzere gemi ve erzak tedarik etmiş olmasıyla açıklanabilir (Arslan, 2007, s. 296).

⁸³ Bean, 1999, **a.g.k.**, 66.

⁸⁴ Mansel, 1978, **a.g.k.**, 11,12.

⁸⁵ Athenaios, *Natural Animalium*, (8,42). ; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 13,14.

⁸⁶ Nolle, 1993, **a.g.k.**, 80. ; F. S. Alanyalı, 2016, Side Dionysos (?) Tapınağı Işığında Tiyatro ile Çevresinin Kentsel Değişimi ve Dönüşümü. *Olba*, (24), s.432.

⁸⁷ Hellenkemper-Hild, 2004, **a.g.k.**, 374 ; Nolle, 1993, **a.g.k.**, 81 ; F. S. Alanyalı, 2016, **a.g.k.**, 432.

⁸⁸ Side'nin İmparator Gotikus zamanında (MS 266-270) Got'lar ya da İskitler tarafından kuşatıldığı düşünülmektedir (Mansel, 1978, s. 15).

düzenledikleri saldırılar⁸⁹, genel anlamda Roma Devleti'ndeki gerileme ile birleşince, bölge yoksullaşmıştır⁹⁰.

MS 5. ve 6. yüzyıllarda kent, yoksulluğundan yavaş yavaş sıyrılmış, yerleşme yeniden ilk sınırlarına ulaşmış ve Doğu Pamphylia Metropolitliği'nin başkenti olmuştur⁹¹. Erken Bizans Dönemi'nde, Konstantinapolis patriğine bağlı tüm metropolitler arasında Side'nin ki onuncu sırayı almakta ve onbeş piskoposluğa başkanlık etmektedir. Ama 7. yüzyıldaki olası bir Sasani istilalarıyla zayıflamaya başlayan kent⁹², aynı yüzyıl içerisinde Arap akınları ve korsan tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır⁹³. 10. yüzyıl sonlarında büyük bir yangın sonucu terkedilmiş, halk Antalya'ya taşınmıştır. Resmi adı Selimiye olan, bugün görebileceğimiz köyün geçmişi ise, yöreye Giritli müslüman göçmenlerin yerleştirildiği, 19. yüzyılın başına gitmektedir⁹⁴.

⁸⁹ Pamphylia'ya yapılan saldırılarda Roma kuvvetleri Side'de konaklamış ve İsaerialılar Melas'ı geçmeye çalışırken geri püskürtülmüştür (F. S. Alanyalı 2016, s. 434).

⁹⁰ Bean, 1999, **a.g.k.**, 66. İmparator Probus zamanında (MS 276-282) İsaerialılar tarafından yapılan saldırılarda Side'de ne denli bir tahribat söz konusu olduğu bilinmemektedir. Ayrıca, İmparator Iulianus zamanında (MS 361-363), İsaerialılar yeniden Pamphylia'ya saldırmış, fakat henüz Side'ye gelemeden Side'de konaklayan Roma kuvvetlerince Melas'ı geçerken geri püskürtülmüşlerdir (Mansel, 1978, s. 15).

⁹¹ Bean, 1999, **a.g.k.**, 66, 68 ; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 16.

⁹² Pamphylia Bölgesi'ne gerçekleştirilen olası bir Sasani saldırısına dair tarihsel bir veri olmamasına rağmen Rhodos'a kadar ulaşan Sasanilerin, Side gibi daha doğudaki bazı limanlara da saldırdıkları ve tahrip ettikleri ihtimali mevcuttur (A. T. Tek (2015). Side Sikke Buluntuları Işığında MS 622/3'de Pamphylia'ya "Olası" Bir Sasani Saldırısı. *CollAn*, (14), 127.

⁹³ F. S. Alanyalı, 2016, **a.g.k.**, 431.

⁹⁴ Bean, 1999, **a.g.k.**, 66, 68.

2. SİDE AGORA VE TİYATROSUNDA YAPILAN ÇALIŞMALAR

2.1. Günümüze Kadar Side Agorası ve Tiyatrosunda Yapılan Çalışmalar

1947 yılında A. M. Mansel başkanlığında başlayan Side kazıları, 1966 yılına kadar devam etmiş ve yaklaşık yirmi yıl kadar sürmüştür. Bu süre zarfında, kentin birçok noktasında kazı çalışmaları yapılmış ve birçok yapı tam anlamıyla ortaya çıkartılmıştır.

Agora'daki çalışmalar 1948 yılından itibaren başlamış ve daha çok agoranın merkezine yakın bir noktada yer alan tholos planlı yapı üzerine odaklanılmıştır. Yürütülen çalışmalarla birlikte bu yapının mimari özellikleri üzerinde durulmuş ve yapının Tykhe'ye ait bir tapınak olduğu sonucu ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte agorada, daha önceden çeşme olduğu düşünülen yarım daire şeklindeki taş bir fasada sahip olan yapının exedra olduğu sonucuna ulaşılmıştır⁹⁵. Aynı şekilde tiyatronun sütunlu caddeye bakan analemma duvarlarının içerisinde yer almış yarım daire planlı yapının da bir latrina olduğu görülmüştür.

A. M. Mansel başkanlığındaki Side kazısı, 1948 yılında tiyatronun caveasının temizlenmesi ve orkestra ile yanındaki su kanalının bir kısmının ortaya çıkartılmasıyla devam etmiştir⁹⁶. 1955 yılında ise, Jale İnan önderliğinde tiyatro sahne binasında ilk sistematik kazılar başlatılmıştır⁹⁷. Bu esnada sahne binasına girişi sağlayan ve agoraya açılan kapılar tamamen ortaya çıkartılmıştır⁹⁸. 1959 yılında ise, Mimar Mübin Beken eşliğinde tiyatronun giriş kapıları ve merdivenlerine dair yeni bilgiler elde edilmiştir⁹⁹. Aynı şekilde Mübin Beken, 1960 yılında tiyatronun rölövesi ve sahne binası cephesinin kağıt üzerindeki restitüsyonunu yapmaya başlamış ve bunun sonucunda Side Tiyatrosu'nun ana karakteri hakkında bilgi elde edilmiştir. Tiyatronun sahne binasının yanında, 1961 yılında doğu parados'ta çalışmalar sürdürülmüş ve burası kısmen ortaya çıkartılmıştır.

⁹⁵ A. M. Mansel (1954). Side ve Perge Kazıları. *Belleten*, (18), s. 400.

⁹⁶ A. M. Mansel (1958a). 1946-1955 Yıllarında Yapılan Kazılar ve Araştırmalar. *Belleten*, (22), s. 216.

⁹⁷ A. M. Mansel (1962b). Side Tiyatrosu. *Belleten*, (26), s. 55.

⁹⁸ A. M. Mansel (1957a). 1956 Side ve Perge Kazılarına Dair Kısa Rapor. *Belleten*, (21), s. 660.

⁹⁹ A. M. Mansel (1960). Side Kazıları. *Belleten*, (24), s. 711.

A. M. Mansel başkanlığındaki ekibin Side Tiyatrosu ve Agorası üzerine yaptıkları çalışmalar, 1960'lı yıllar itibariyle son bulur. A. M. Mansel ve ekibi sayesinde tiyatro ve agora tamamiyle ortaya çıkartılmış, planları çizilmiş, mimari özellikleri saptanmış ve Side tarihine ışık tutan veriler elde edilmiştir. 1966'da ise, A. M. Mansel önderliğindeki Side kazıları son bulmuştur¹⁰⁰.

1966'da Side'nin kurtarılması için Unesco'yla iş birliği planlanmış, ön girişimler yapılmış, UNESCO danışmanı Piero Sanpoelesi konuya ilişkin bir rapor hazırlamak için Türkiye'ye gelmiş ve yetkililerle görüşüp bilgi almıştır. Görevi ise, Side'nin mevcut durumu, turistik işletme olanakları, antik kentin korunması ve tiyatronun estetik, teknik onarım sorunları üstüne inceleme yapmaktır. Fakat ilişkiler istendiği gibi ilerlemediğinden bu proje askıya alınmıştır. Aynı şekilde, 1969'da hazırlanan imar planı'nda çeşitli aksaklıklar nedeniyle gerçekleştirilememiştir. 1971'de ise, tiyatro yeniden Bakanlık programına alınmış ve onarımına başlanmıştır¹⁰¹. Fakat ayrıntılı bir rölövesi olmadan başlanan çalışmalar neticesinde yapılan yanlış restorasyon sonucu yapının özgünlüğünün bozulmasının yanında akustiğinin de zedelenmesine neden olmuştur¹⁰².

1982 yılında yeniden başlayan girişimler sonucunda, gerekli tüm hazırlıklar yapıldıktan sonra tiyatrodaki kazı ve onarım çalışmaları başlatılmıştır¹⁰³. İlk olarak sahne binasına ait mimari malzemenin konulacağı alan olan agora ve çevresi temizlenmiştir¹⁰⁴. 1984 yılında ise, orkestra temizlenmiş ve alt cavea temizliği sonrasında oturma sıralarının arasındaki merdivenlerin altında daha erken bir döneme ait basamaklar ortaya çıkartılmıştır¹⁰⁵. Bu durum tiyatronun daha erken dönemlerine işaret eden somut bir veri olabilir fakat henüz tiyatronun Roma Dönemi öncesine ait bir kesinlik bulunmamaktadır.

¹⁰⁰ 1947 – 1966 yılları arasında ki çalışmalar için ayrıntılı bilgi; (Mansel, 1945, s. 135-145. ; Mansel, 1948, s. 495 – 497. ; Mansel, 1950, s. 313 – 314. ; Mansel, 1954, s. 400-401. ; Mansel, 1956b, s. 334. ; Mansel, 1957a, s. 659-660. ; Mansel, 1957b, s. 347-348. ; Mansel, 1958a, s. 211-240. ; Mansel, 1958b, s. 630-631. ; Mansel, 1959, s. 690-691. ; Mansel, 1960, s. 711-712. ; Mansel, 1961, s. 524-525. ; Mansel, 1962a, s. 622-623. ; Mansel, 1962b, s. 45-56. ; Mansel, 1963a, s. 543. ; Mansel, 1964, s. 572-573. ; Mansel, 1965, s. 553-554. ; Mansel, 1966, s. 494 – 495. ; Mansel, 1967b, s. 458-460.

¹⁰¹ Ü. İzmirligil (1985). Side Tiyatrosu ve Çevresi Kazı Onarım ve Düzenleme Çalışmaları. *KST*, (7), s. 390.

¹⁰² İzmirligil, 1985, **a.g.k.**, 391.

¹⁰³ İzmirligil, 1985, **a.g.k.**, 391.

¹⁰⁴ İzmirligil, 1985, **a.g.k.**, 391.

¹⁰⁵ İzmirligil, 1985, **a.g.k.**, 394.

1985 yılı itibariyle daha önce Mübin Beken tarafından restitüsyonu yapılmış olan sahne binası ön cephesinde, ele geçen yeni mimari materyaller doğrultusunda önemli değişiklikler görülmüş ve iki katlı olarak çizilen sahne binasının aslında 3 katlı olduğu anlaşılmıştır¹⁰⁶. Bunun dışında, sahne binasıyla ilgili önemli bulgulara rastlanılmış¹⁰⁷, sahne binası cephesi ve paradosların da kazıları tamamlanmıştır¹⁰⁸.

1982-1998 yılları arasında orkestrada bulunmuş sahne binası cephesine ait mimari parçalar İ. Akan Atila tarafından, agorada tipolojik gruplar halinde düzenlenmiştir.

Ülkü İzmirilgil başkanlığındaki çalışmalarda ise, tiyatronun sahne binasının agora cephesindeki giriş ve dükkanların üst örtülerinin onarım ve sağlamlaştırması gerçekleşmiş, arka duvarın daha sağlam bir hale getirilmesi amaçlanmıştır¹⁰⁹. Bunun yanında agoranın kuzeybatısında yer alan portik dükkanlarında kazı, onarım ve koruma çalışmaları yapılmış, aynı şekilde agoradan M yapısına giden portikli yolun başlangıcındaki güney kapısı da kazı çalışmaları sonucunda tamamen açığa çıkartılmıştır¹¹⁰. 1982'den 2008 yılına kadar tiyatro ve çevresinde yürütülen kazı, onarım ve düzenleme çalışmalarının yanı sıra agora dükkanlarında ve Dionysos Tapınağı'nda da kazı ve düzenleme çalışmaları gerçekleştirilmiştir¹¹¹.

2.2. Günümüzde Yapılmakta Olan Çalışmalar

1946-2008 yılları arasında önce Arif Müfid Mansel, sonra da Ülkü İzmirilgil başkanlığındaki ekipler tarafından Side kazıları sürdürülmüş ve agora ile tiyatro'da kazı, onarım ve koruma çalışmaları yapılmış, bu alanlar için çok önemli veriler elde edilmiştir.

¹⁰⁶ İzmirilgil, 1985, **a.g.k.**, 390,391.

¹⁰⁷ Detay için bkz.: (İzmirilgil, 1985, s. 391).

¹⁰⁸ Ü. İzmirilgil (2003). Side Tiyatrosu Çalışmaları 2001 – 2002. *ANMED*, (1), s. 61.

¹⁰⁹ Ü. İzmirilgil (2005). Side Tiyatrosu ve Çevresinde Kazı, Koruma – Onarım Çalışmaları. *ANMED*, (3), s. 79.

¹¹⁰ Ü. İzmirilgil (2007). Side Tiyatrosu ve Çevresinde Kazı ve Düzenleme Çalışmaları 2006. *ANMED*, (5), s. 70.

¹¹¹ Ayrıntılı bilgi için; İzmirilgil, 1985, s. 387-395. ; İzmirilgil, 1986, s. 127-135. ; İzmirilgil, 1987, s. 165-171. ; İzmirilgil, 1990, s. 193-200. ; İzmirilgil, 1991, s. 259-263. ; İzmirilgil, 1993, s. 243-252. ; İzmirilgil, 2003, s. 61-63. ; İzmirilgil, 2005, s. 79-85. ; İzmirilgil, 2006, s. 51-55. ; İzmirilgil, 2007, s. 68-72. ; İzmirilgil, 2008, s. 70-73. ; İzmirilgil, 2009, s. 82-88.

Günümüzde de halen sürdürülmekte olan Side kazısı, 2009 yılı itibariyle Ülkü İzmirligil'in de destekleriyle Hüseyin Sabri Alanyalı başkanlığındaki ekibe devredilmiştir. 2009 - 2013 yıllarında yapılan tiyatro ve çevresindeki çalışmalar, orkestra, galeriler, tak ve çevresi ile Dionysos Tapınağında gerçekleştirilirken¹¹², agoradaki çalışmalar ise, Tykhe Tapınağı restorasyon projesi kapsamında, stratigrafik değerlendirme ve yapının konstrüksiyonunu saptamaya yönelik olmuştur. 2014-15 yıllarında ise, şehrin tarihsel süreçteki akıbetini anlayabilmek için oldukça büyük önem teşkil eden Attius Philippus olarak adlandırılan surun çevresinde çalışmalar gerçekleştirilmiştir¹¹³.

2009 yılında orkestra'da açılan sondajda, tabakalanma ile öncü ve mevcut yapı evrelerini tespit etmek amaçlanmış fakat buradan ele geçen sınırlı sayıda ki arkeolojik materyal nedeniyle çalışma amacına ulaşamamıştır¹¹⁴. Galeriler ve çevresinde, dükkanların kullanım evreleri ile yapının temel konstrüksiyonu hakkında bilgi edinmek amaçlanarak önemli veriler elde edilmiş¹¹⁵, Tak ve çevresinde ise, Side'nin kentsel dönüşümüne ışık tutacak nitelikte sonuçlar ortaya çıkmıştır¹¹⁶. 2011 ve 2012 yıllarında elde edilen veriler doğrultusunda, tiyatronun güneybatısında, daha önceden su kemeri olarak değerlendirilen bu Tak yapısının gerçekte böyle bir işlevinin olmadığı anlaşılmış, yapının rölöve, restitüsyon ve rekonstrüksiyon çalışmaları tamamlanmıştır¹¹⁷. Tiyatro'nun kuzeybatısında Dionysos Tapınağı olarak isimlendirilen ve ilk kez A. M. Mansel tarafından açığa çıkarılan yapıda, Ü. İzmirligil ve M. Büyükkolancı tarafından düzenleme çalışmaları yapılmış, 2009-2010 yıllarında ise yapı ve çevresi hakkındaki bilgileri genişletmek amacıyla yeni sondajlar açılarak yapının konstrüksiyonuna ve tarihçesine ait önemli bilgiler elde edilmiştir¹¹⁸. Çalışmalar tamamlandığında ise, yapının ilk evresinin tamamen farklı bir formda olduğu, geç dönemde güneye açılan basamaklı girişinin iptal edilip kuzeye alındığı ve yapı konseptinin tamamen değiştirildiği ortaya çıkmıştır¹¹⁹. Bunun yanısıra, D. Özkut ve R. Yılmaz

¹¹² H. S. Alanyalı (2010a). 2009 Yılı Side Tiyatrosu ve Çevresi Çalışmaları. *KST*, (32), s. 437.

¹¹³ H. S. Alanyalı (2014). Side 2013 Yılı Kazı ve Araştırmaları. *ANMED*, (12), s. 273-278 ; Alanyalı (2015). Side 2014 Yılı Kazı ve Araştırmaları. *KST*, (37-1), s. 253-257.

¹¹⁴ Alanyalı, 2010a, **a.g.k.**, 437.

¹¹⁵ Alanyalı, 2010a, **a.g.k.**, 438.

¹¹⁶ Alanyalı, 2010a, **a.g.k.**, 439 ; H. S. Alanyalı (2011a). 2009 Yılı Side Tiyatrosu ve Çevresi Çalışmaları. *KST*, (33-2), s. 524.

¹¹⁷ H. S. Alanyalı (2013). Side 2011-2012 Yılı Çalışmaları. *ANMED*, (11), s. 122.

¹¹⁸ Ayrıntılı bilgi için; Alanyalı, 2010a, **a.g.k.**, 439-440.

¹¹⁹ Alanyalı, 2013, **a.g.k.**, 122.

önderliğindeki ekip tarafından tiyatronun koruma projesi kapsamında çalışmalar gerçekleştirilmiştir¹²⁰.

Daha önceden tiyatronun sahne binasına ait mimari blokların agorada gruplandırılmasından sonra, zaman içerisinde blokların çoğalması ve malzemenin dağınık yerleştirilmesi nedeniyle kasetler, arşitravlar ve bazı podyum blokları, 2009 yılı itibariyle yeniden gruplandırılmıştır¹²¹. Ayrıca 2009 ve 2010 yıllarında, Tykhe Tapınağı ve çevresindeki kazı çalışmalarıyla birlikte, yapının stratigrafisi ve konstrüksiyonu saptanmış, daha sonra da lazer taraması yapılarak üç boyutlu ortama aktarılmıştır¹²². Bu çalışmalar sonucunda özgün mimari elemanlara minimum müdahale edilerek restorasyon ve konservasyon çalışmaları tamamlanmış ve yapı ayağa kaldırılmıştır¹²³. Daha sonra yapının, malzeme ve taşıyıcı sistem bakımından denetlemesi yapılmış, dış etkiler ve iklim koşulları nedeniyle imitasyon malzemede bir miktar renk değişikliği saptanmış ve bunun için çözüm önerisi getirilmiştir¹²⁴. Agoranın güneybatı köşesinde yer alan latrina yapısında da temizlik çalışmaları tamamlanarak buradaki koruma ve onarım projesi kapsamında yapı, 3D Laser Scanner ile taratılmış ve malzeme bozulmaları ile yapısal deformasyonlara ilişkin gözlemler yapılmıştır¹²⁵. Tiyatro galerilerinden J mekanına girişi sağlayan kapı, çeşitli çalışmalar sonucunda yeniden oluşturulmuş ve tarihsel gerçeği algılamak isteyen ziyaretçiler için uygulamalı arkeoloji bilimi adı altında örnek bir çalışma sergilenmiştir¹²⁶.

2011 ve 2012 yıllarında tiyatronun sahne binasının agoraya bakan cephesinde güçlendirme çalışmaları yapılmış, aynı şekilde bu çalışmalara sahne binasının agoraya bakan bölümündeki dükkanlar da dahil edilmiştir¹²⁷. Attius Philippus olarak adlandırılan surun ne zaman ve ne amaçla yapıldığına ilişkin günümüze kadar birçok öneri getirilmesine rağmen, bu konuda net bir sonuca ulaşılamaması, 2014-15 yıllarındaki çalışmaların bu noktaya

¹²⁰ Ayrıntılı bilgi için; Alanyalı, 2011a, **a.g.k.**, 529.

¹²¹ Alanyalı, 2010a, **a.g.k.**, 442.

¹²² H. S. Alanyalı, 2010a, **a.g.k.**, 442. Tykhe Tapınağı'nda ki Lazer tarama çalışmaları için ayrıntılı bilgi; Alanyalı, 2011, s. 531.

¹²³ Alanyalı, 2013, **a.g.k.**, 123.

¹²⁴ H. S. Alanyalı, 2014, Side 2013 Yılı Kazı ve Araştırmaları. *ANMED*, (12), s. 100.

¹²⁵ Alanyalı, 2014, **a.g.k.**, 101.

¹²⁶ Ayrıntılı bilgi için; Alanyalı, 2011, s. 531-532. ; Alanyalı, 2013, s. 133.

¹²⁷ Alanyalı, 2013, **a.g.k.**, 121.

taşınmasına neden olmuştur¹²⁸. Çalışmalar sonucunda, yapıya ilişkin farklı evreler tespit edilmiş ve Side'nin tarihsel süreç içerisindeki kentsel dönüşümüne ışık tutulmuştur¹²⁹.

¹²⁸ Alanyalı, 2014, **a.g.k.**, 274.

¹²⁹ H. S. Alanyalı (2015). Side 2014 Yılı Kazı ve Araştırmaları. *KST*, (37-1), s. 253-257 ; H. S. Alanyalı (2016). Side 2015 Yılı Kazı ve Araştırmaları. *ANMED*, (14), s. 1,2.

3. TİYATRO VE ÇEVRESİNDEKİ YAPILAR

3.1. Roma İmparatorluk Dönemi Tiyatrosu

Yarımadanın en dar yerinde kentin tiyatrosu bulunmakta¹³⁰ ve agorayla birlikte kentin merkezinde yer almaktadır (Harita 4)¹³¹. Birçok araştırmacı tarafından daha önce incelenmiş olan bu yapının¹³² Anadolu'nun diğer tiyatrolarından ayıran en önemli özelliği, sadece Roma batı eyaletleri ve bazı Afrika kentlerindeki tiyatrolarda görülen, caveanın ikinci katının tonozlarla taşınıyor olmasıdır (Resim 1a, 1b)¹³³.

Tiyatronun alt caveasının küçük bir yükseltiye yaslandığı nokta haricinde geri kalan bölümü herhangi bir yamaca yaslanmamaktadır¹³⁴. Alt cavea, 29 oturma basamağı, 12 radyal merdiven ve 11 kerkides (kuneus)'ten meydana gelmekte¹³⁵, üst cavea ile arası ise diazoma (preacinctio) ile ayrılmaktadır¹³⁶. Mansel döneminde tiyatrodaki yapılan incelemeler sonucunda, aşağıya yuvarlanmış bir şekilde ele geçen arkalı taş koltukların orijinal yerinin diazoma olduğu düşünülmektedir¹³⁷. Diazomanın arka tarafı, birbirini takip eden kemerlerden oluşmaktadır ve Mansel kemerlerin arasının büyük taş levhalarla kaplandığını, ortasında ise dikdörtgen kapıların var olduğunu düşünmektedir¹³⁸. Bu durum bazı kemer aralıklarında saptanabilse de genel olarak mimari bulguların yetersizliği nedeniyle net bir şey söylemek güçtür (Resim 2). Fakat, tüm kemer aralıklarının ortasında bir kapının bulunması olasılığı yüksektir.

¹³⁰ Mansel, 1978, **a.g.k.**, 187.

¹³¹ A. M. Mansel (1962b). Side Tiyatrosu. *Belleten*, (26), s. 45,46

¹³² Yapı, ilk defa amiral Beaufort'un ziyaretiyle keşfedilerek plan ve kesitleri oluşturulmuştur (Beaufort, 1817, s. 142-147). Beaufort'tan sonra 1883 ile 1885 yıllarında Lanckoronski ve ekibi tarafından bu yapı yeniden değerlendirilmiştir (Lanckoronski, 1892, s. 147-150). Daha sonra A. M. Mansel'in ekibinde yer alan mimar Mübin Beken, 1960-61 yıllarında sahne binası ile ilgili incelemelerde bulunmuştur (Mansel, 1960, s. 711. ; Mansel, 1961, s. 524.), 1985-2008 yılları arasında Ülkü İzmirligil önderliğinde restorasyon ve düzenleme çalışmaları kapsamında değerlendirilmiştir (İzmirligil, 1985, s. 387-395. ; İzmirligil, 1986, s. 127-135. ; İzmirligil, 1987, s. 165-171. ; İzmirligil, 1990, s. 193-200. ; İzmirligil, 1991, s. 259-263. ; İzmirligil, 1993, s. 243-252. ; İzmirligil, 2003, s. 61-63. ; İzmirligil, 2005, s. 79-85. ; İzmirligil, 2006, s. 51-55. ; İzmirligil, 2007, s. 68-72. ; İzmirligil, 2008, s. 70-73. ; İzmirligil, 2009, s. 82-88.)

¹³³ Uçar (2001). A Study of the 2nd Diazoma of the Side Theater. *Historical Constructions*, s. 218.

¹³⁴ Bean, 1999, **a.g.k.**, 75.

¹³⁵ Uçar, 2001, **a.g.k.**, 218.

¹³⁶ Mansel, 1962b, **a.g.k.**, 46.

¹³⁷ Mansel, 1978, **a.g.k.**, 187. ; Mansel, 1962b, **a.g.k.**, 46.

¹³⁸ Mansel, 1962b, **a.g.k.**, 46,47.

Tonozlarla yükseltilmiş caveanın ikinci katı 22 oturma basamağı, 22 radyal merdiven ve 22 kerkides'ten oluşmaktadır (Resim 1b)¹³⁹. Fakat, günümüzde 22 olan oturma basamaklarının sayısının antik dönemde alt caveada olduğu gibi 29 olma olasılığı, üst diazoma için 5 m'lik boş bir alanın oluşmasını sağladığından dolayı, bu basamakların sayısının aslında 29 olma ihtimali yüksektir¹⁴⁰. Oturma basamaklarının ortasında ise, loca olarak kullanıldığı düşünülen dikdörtgen bir açıklık bulunmaktadır¹⁴¹.

Üst caveayı taşıyan alt yapı, tonozlu galeriler ve bunların arasına yerleştirilmiş merdivenlerden oluşmaktadır. Tiyatroyu çevreleyen iki katlı galerilerin üst katındakiler, oturma basamaklarının çökmesiyle birlikte büyük oranda tahrip olmuştur. İlk kattaki galeriler ise, oldukça iyi durumda günümüze kadar ulaşmıştır¹⁴². Galerilerin fasadı 23 kemerden oluşmakta, bu kemerlerin üzerinde iki fascialı arşitrav, düz bir friz, kuvvetli çıkıntı halinde dış kesimi ve geison'dan oluşan düz yatay hat şeklindeki bir saçaklık yer almaktadır¹⁴³.

Tiyatronun batısındaki sütunlu cadde üzerinde ve cadde portiklerinin Bizans Dönemi arka duvarlarının içinde kumtaşından, ön kısmında bir delik ve bu deliğin altında huni şeklinde daha küçük bir deliğin olduğu büyük konsollar ele geçmiştir (Resim 4). Yarısından fazlası duvarın içine monte edilmiş olan bu konsollar, büyük olasılıkla ikinci kat kemerlerinin üstünde ya da ara kısımlarında yer almakta ve ahşap direkler taşımaktadır. Alttaki küçük delikler, yağmur sularının ahşap direklerden akıp gitmesini sağlamakta ve bu sayede ahşabın çürümesini de engellemektedir. Ancak, henüz tespit edilemeyen konsolların stabil durabilmesi için gerekli ikinci sıra konsollarının bulunması dahilinde, bu varsayım desteklenebilecektir. Aksi takdirde bu konsolları, en üst kısımda, muhtemelen ikinci kat gezisi korkuluğunun hemen altında dışarı doğru taşkın bir pervaz ve bu pervazın içinde yer alan deliklerden oluşan mimari bir öge olarak kabul etmek gerekir. Pervaz deliklerinden geçip alttaki konsol deliklerine oturan ahşap direkler, cavea'nın tümünü ya da bir bölümünü örten bir *velum* taşımaktadır. Sahne binasının gerisinde de, Aspendos örneğinde olduğu

¹³⁹ Tiyatronun üst kaveası büyük oranda tahribe uğradığı için radyal merdiven, kerkides ve oturma basamağı sayıları yapının mevcut durumuna göre verilmiştir.

¹⁴⁰ Mansel, 1978, **a.g.k.**, 188.

¹⁴¹ Mansel, 1978, **a.g.k.**, 198.

¹⁴² Mansel, 1978, **a.g.k.**, 188.

¹⁴³ Mansel, 1962b, **a.g.k.**, 47. Bu saçaklık ise, payelerin dış hattına yaslanan yassı payeler tarafından taşınmaktadır.

gibi¹⁴⁴, ahşap direkleri taşıyan konsolların varlığı, binanın üst katlarının tahrip olmasından dolayı bilinmemektedir (Resim 5)¹⁴⁵.

Mansel, dış cephede fil ayakları ile galeriler arasında yapı boyunca uzanan yürüyüş yolunu I, alt katta yer alan 5 adet merdivenli giriş mekanını II, yalnız bir tarafı açık olan 14 adet mekanı III, dükkan ya da depo olarak kullanılan mekanları IV ve her iki uçta yer alan paradosları ise V olarak kodlamıştır. Üzeri tonozlarla örtülü olan iç galeri (III), bir taraftan merdiven bulunan mekanlar sayesinde dış galeriye (II)¹⁴⁶, diğer yandan daha önceden bahsedilen kapılarla diazoma'ya bağlı bulunmaktadır. Radyal duvarlar ile sınırlanmış olduğundan dıştan içe doğru daralan giriş mekanlarının (II) üzeri tonoz kemerlerle örtülüdür¹⁴⁷. Yayvan ve geniş kademelere sahip zeminin her iki yanında su kanalları ve bu kanalların sonunda küçük kurnalar yer almaktadır¹⁴⁸. II numaralı giriş mekanlarının arasında dükkan ya da depo olarak kullanılmış, arkaları kapalı mekanlar (IV)¹⁴⁹ ile son giriş mekanlarından sonra, ikişer mekan ve bir de parados (V) bulunmaktadır (Resim 6)¹⁵⁰.

Yarım daireyi aşan bir kavis şeklinde olan orkestranın zemini¹⁵¹, az sayıda taşcık dışında steril toprakla doludur¹⁵². Meydanın altında yağmur sularını boşaltmak üzere geniş kanalizasyon tertibatı bulunduğunu, yapılan sondajlar ortaya çıkartmıştır¹⁵³. Orkestra'nın etrafını ise, bir su kanalı çevrelemektedir¹⁵⁴. Orkestra ile cavea'yı ayıran duvarın sahne

¹⁴⁴ Aspendos tiyatrosunun sahne binasının dış cephesinin en üst sırasında 17 pencereci bir kat bulunmakta ve bu pencerelerin altında ve üstünde konsollar yer almaktadır. Bu konsollar tiyatrosunun tüm dış cephesi boyunca görülmektedir. Üstteki konsolda, direğin içine sokulduğu bir delik, alttakinde direk ucunun yerleşmesi için daha küçük bir yuva vardır (Lanckoronski, 1892, s. 107).

¹⁴⁵ Mansel, 1962b, **a.g.k.**, 47,48. Bu konuyla ilgili yapılan çalışmalar sonucunda, metal halkalara geçirilip ipler vasıtasıyla gerdirilen velum sisteminin yerine konsollar üzerine oturtulan ahşaplar arasında velumun taşındığı sistemin, Side örneği için daha uygun olduğu düşünülmektedir. Çünkü, kötü hava koşullarının sıklıkla yaşandığı bu kentte, ahşap direk sisteminin daha kullanışlı olması ve yapı için uygun boyutlu olan ağaçların kent merkezine oldukça yakın olması bu görüşü desteklemektedir (Uçar, 2001, s. 226).

¹⁴⁶ Üst kat cavea'ya ulaşmak için, II numaralı mekanların yan duvarları içine yerleştirilmiş, birkaç defa dirsek yapan dar merdivenlerin yanında, III numaralı galerinin her iki ucunda yer alan geniş merdivenler kullanılmaktaydı.

¹⁴⁷ Mansel, 1978, **a.g.k.**, 194.

¹⁴⁸ Mansel, 1962b, **a.g.k.**, 48.

¹⁴⁹ IV numaradaki mekanların birkaç tanesinin zemini dört mevsim allegorileri gibi özenle yapılmış moziklerle süslüdür (Mansel, 1978, 196).

¹⁵⁰ Mansel, 1978, **a.g.k.**, 197. Radyal olarak düzenlenmiş paradoslar, caveanın sahne binası ile birleştiği her iki yanda da bulunmaktadır (Mansel, 1962b, s. 52). Paradosların tiyatrosunun dış cephesinden içeriye doğru meyilli olarak uzanan zeminlerinin geç dönemde değişikliğe uğradığı ve orijinal zeminin söküldüğü gözlemlenmektedir (İzmirliçil, 2003, s. 62).

¹⁵¹ Mansel, 1962b, **a.g.k.**, 49.

¹⁵² Alanyalı, 2010a, **a.g.k.**, 437.

¹⁵³ Mansel, 1978, **a.g.k.**, 198.

¹⁵⁴ Mansel, 1962b, **a.g.k.**, 49.

binasına bakan cephesindeki duvarda ve kanal duvarında sıva kalıntıları tespit edilmiştir (Resim 7)¹⁵⁵. Bu durum ilk fark edildiğinde, tiyatronun su oyunlarına ev sahipliği yaptığına yönelik düşünceler ortaya çıksa da¹⁵⁶, daha sonra orkestrada yapılan çalışmalarda suyun geçirgenliğini önleyecek bir yapıda zemine rastlanmamış olması, tiyatrodaki bu tipte faaliyetlerin gerçekleşmediğini göstermektedir¹⁵⁷.

Dikdörtgen bir plana sahip sahne binası, alçak bir bodrum kat¹⁵⁸ ve onun üzerindeki üç katlı bir sütun mimarisinden oluşmaktadır (Resim 8-10)¹⁵⁹. Üzerleri yayvan ve tonoz kemerlerle örtülü bodrum kattaki dokuz mekandan yedisi ara kapılarla birbirine bağlanmaktadır. Ön ve arka kapılara sahip üç mekan agora ile tiyatro arasındaki giriş çıkışı sağlayan geçişlere sahiptir (Resim 11). İki uç tarafta yer alan mekanlarda ise, üst kat ile irtibatın sağlandığı merdivenler bulunmaktadır. Sahne binasının arkası ise, Aspendos ve Perge örneklerinin aksine tümüyle kapalıdır (Resim 12)¹⁶⁰. Sahne binasının agora'ya bakan yüzünde, pulpitum'dan daha yukarı bir kotta, gri-yeşil kum taşı kaplı, Mansel'in "porticus post scaenam" olarak isimlendirdiği bir teras bulunmaktadır¹⁶¹.

Sahne binasının ön cephesi (scaenae frons), arka cephesinin aksine, mermerlerle kapalı olup¹⁶², üç katlı bir sütun mimarisi ile bezenmiştir¹⁶³. Alt kısımda sürekli bir şerit halindeki frizle süslü podyumda, yükseklik ve genişlikleri ortaya doğru artan, sahneden pulpituma açılan beş adet kapı bulunmaktadır (Resim 13b)¹⁶⁴. Mansel yapının iki katlı olduğunu savunmuş olsa da¹⁶⁵, Mübin Beken tarafından restitüsyonu yapılmış olan sahne binası ön cephesinde, ele geçen yeni mimari materyaller doğrultusunda önemli değişiklikler görülmüş ve sahne binasının aslında üç katlı olduğu anlaşılmıştır¹⁶⁶. Sahne binasının önünde

¹⁵⁵ Ü. İzmirli (1990). Side Tiyatrosu ve Çevresi Kazı Onarım ve Düzenleme Çalışmaları (1989). *KST*, (7- 1), s. 195.

¹⁵⁶ İzmirli, 1990, **a.g.k.**, 195.

¹⁵⁷ Alanyalı, 2010a, **a.g.k.**, 437.

¹⁵⁸ Mansel, 1978, **a.g.k.**, 199.

¹⁵⁹ İzmirli, 1985, **a.g.k.**, 129.

¹⁶⁰ Mansel, 1978, **a.g.k.**, 199.

¹⁶¹ R. Günay (2008). Side Antik Tiyatrosu Sahne Binası 1992-2006 Yılları Çalışmaları Sonucu Ön Rapor. Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu'na 65. Yaş Armağanı – Eurgetes, s.543 ; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 199.

¹⁶² Mansel, 1962b, **a.g.k.**, 50.

¹⁶³ İzmirli, 1985, **a.g.k.**, 129.

¹⁶⁴ Günay, 2008, **a.g.k.**, 545 ; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 200.

¹⁶⁵ Mansel, 1978, **a.g.k.**, 200.

¹⁶⁶ İzmirli, 1985, **a.g.k.**, 129.

ise, *logeion* ya da *pulpitum* bulunmakta ve bunun cephesi aralarında kapılar bulunan birbirini takip eden yarım yuvarlak ve dikdörtgen hücrelerden oluşmaktadır (Resim 10, 11)¹⁶⁷.

Birinci katta sahne binası, yanlarda iki, ortada ise dört adet olmak üzere toplamda altı aedikuladan oluşmaktadır (Resim 13a)¹⁶⁸. Alt kat sütunları, beyaz mermerden Attika-İon sütun kaideler ile düz granit gövdelerden oluşmakta¹⁶⁹ ve arkadaki yarım sütunlar ise, beyaz mermerden yapılmıştır¹⁷⁰. Başlıklar ise, Mansel'in söylediğinin aksine İon düzeninde olmalıdır¹⁷¹. Arşitrav-friz bloğu tek parçadan oluşmakta ve iki fascialı arşitravların arasında lesbos kymationları bulunmaktadır. Fascialardan sonra yukarı doğru boncuk, yumurta-ok ve palmet dizileri devam etmekte, daha sonra ise tiyatro masklarının yer aldığı friz bölümü başlamaktadır¹⁷². Frizin üstü yumurta-ok dizisi ve düz bir şerit ile, aedikulaların içindeki iki fascialı arşitravlar ise, tavan kasedini taşıyan bir rafla sonlanmaktadır¹⁷³.

İkinci kat sütunlarının altlarında birer kaide ve her kaide arası planda iç bükey yarım daire kavis yer almaktadır¹⁷⁴. Enthesis'in bulunduğu ikinci kat sütunları, Attika-İon kaidelere yeşil damarlı mermerlerden yapılmış gövdelere ve kompozit düzeninde başlıklara sahiptir¹⁷⁵. Aralarına çeşitli hayvan ve çiçek motifleri yerleştirilmiş kıvrık dal motifi ile süslü, üç fascialı arşitrav-friz tek bloktan meydana getirilmiştir¹⁷⁶. Aedikulalar içinde arşitravlar iki fascialı olup tavan kasetlerini taşıyan bir rafla sona ermektedir¹⁷⁷. Bu katta, alt katın kapılarının tam üstüne denk gelen aedikulalarda duvar içinde dışarıya ikişer sütunla çıkma yapan, heykeller için yapıldığı düşünülen beş adet frontonlu pencere ya da niş vardır¹⁷⁸. Orta kapının aksına

¹⁶⁷ Mansel, 1962b, **a.g.k.**, 50.

¹⁶⁸ Günay, 2008, **a.g.k.**, 544. Aedikulalara bakıldığında yanlarda ikişer, ortadakilerde ise dörder sütunun yer aldığı görülmektedir. Böylece birinci kat sahne binası cephesinde toplamda 20 adet sütunun yer aldığı tespit edilmiştir (Günay, 2008, s. 544).

¹⁶⁹ Mansel, 1962b, **a.g.k.**, 50.

¹⁷⁰ Mansel, 1978, **a.g.k.**, 200.

¹⁷¹ Mansel, 1978, **a.g.k.**, 200 ; Günay, 2008, **a.g.k.**, 544.

¹⁷² Masklar arasında, akant yaprakları içinden çıkan volütlü ve çift makara oluklu farklı tiplerinin bulunduğu modillion'lar yer almaktadır (Günay, 2008, s. 545).

¹⁷³ Günay, 2008, **a.g.k.**, 545.

¹⁷⁴ Günay, 2008, **a.g.k.**, 546.

¹⁷⁵ Günay, 2008, **a.g.k.**, 546.

¹⁷⁶ Mansel, 1978, **a.g.k.**, 200,201.

¹⁷⁷ Günay, 2008, **a.g.k.**, 546.

¹⁷⁸ Günay, 2008, **a.g.k.**, 547.

denk gelen fronton dairesel, iki yanda bulunanlar üçgen ve akroterli, aralarda kalanlar ise, dikdörtgen üzerinde çifte volütlüdür (Resim 14)¹⁷⁹.

Üçüncü kata dair oldukça az sayıda mimari parça bulunmasına rağmen, ele geçen arşitrav-friz blok parçaları sayesinde aedikulaların düzenini saptamak mümkün olmuştur. Bu sayede, aedikulaların ikişer sütunlu olarak devam ettiği ve birinci kattaki gibi kapıların aksı iki aedikula arasına denk gelecek şekilde düzenlendiği görülmüştür¹⁸⁰. Enthesis'in saptanabildiği üçüncü kat sütunları, kırmızı damarlı beyaz mermerden yapılmış gövdeye, Attika-İon kaidelere ve Korinth düzenindeki başlıklara sahiptir. İki fasciaya sahip arşitravlar, cephe, yan cephe aedikula içi duvar ve iki aedikula arası duvar olmak üzere dört çeşittir¹⁸¹. Mansel'in "Suriye Alınlığı" olarak adlandırdığı üçgen alınlık parçası ise, olasılıkla orta aksta yer almaktadır¹⁸². Üçüncü kata ait ele geçen diğer mimari parçalar ise, dört adet üçgen, dört adet volüt bezemeli dikdörtgen ve bir adet dairesel formlu frontonlardır (Resim 15)¹⁸³.

Tavan levhaları kalın ve yassı tek parçadan ibaret olan Aedikula'lar, üçgen ya da dairesel alınlıklarla süslenmiştir (Resim 15)¹⁸⁴. Bu alınlıklar içerisinde ise, tanrı büstleri, onların sembolleri ve atribüleri derin oyulmuş bir şekilde işlenmiştir. Tanrılar arasında Athena, Apollon, Artemis, Demeter, Kybele, Mousa'lar, semboller arasında ise hilal, yıldız ya da yıldızla hilal söylenebilir (Resim 16)¹⁸⁵. Yapılan çalışmalar sonucunda sahne binasının ilk katında tanrılar, ikinci katında geometrik şekiller içinde çeşitli motifler ve üçüncü katında ise Mousa tasvirlerinin yer aldığı saptanmıştır¹⁸⁶.

¹⁷⁹ Günay, 2008, **a.g.k.**, 548. Dairesel frontonun tympanum'unda bir tanrı/tanrıça kabartması, iki yanında ellerinde hurma dalı olan ve diğer elleriyle ona çelenk sunan kanatlı Nikeler, üçgen frontonlularda tanrı başı kabartması, dikdörtgen üzerine çifte volütlülülülerde ise, volütlerin arasında boydan bir tanrı/tanrıça (Nike?) kabartması görülmektedir (Günay, 2008, s. 548).

¹⁸⁰ Günay, 2008, **a.g.k.**, 548.

¹⁸¹ Günay, 2008, **a.g.k.**, 548,549.

¹⁸² Mansel, 1978, **a.g.k.**, 201.

¹⁸³ Günay, 2008, **a.g.k.**, 550. Üçgen ve dairesel frontonlarda birer büst bulunmaktadır.

¹⁸⁴ Mansel, 1962b, **a.g.k.**, 31 , Mansel, 1978, **a.g.k.**, 201.

¹⁸⁵ Mansel, 1978, **a.g.k.**, 201. Side'nin baş tanrıları olan Athena ve Apollon ya da direk olarak bu tanrılarla ilişkili diğer tanrılar/tanrıçalar ve figürler, M binasında ve sikkelerde olduğu gibi kentin en önemli kamu yapılarından biri olan tiyatrodan da vurgulanmaktadır. Aynı şekilde Side panteonunda yer alan diğer tanrılar ve atribüleri de burada yer almaktadır. M binasından ele geçen Side'nin ana tanrısı ve tanrıçası ile bağlantılı heykeller için bkz. : İnan, 1975, s. 27-29 (Apollon Başı). ; s. 111-113 (Marsyas Torsosu). ; s. 137 (Asklepios Heykeli Fragmanı). ; s. 90-93 (Hygeia Heykeli). ; s. 155-156 (Nike Torsosu). Side'nin ana tanrısı ve tanrıçasıyla ilgili bilgi için bkz. : Alanyalı, 2011, s. 75-78.

¹⁸⁶ İzmirli, 2005, **a.g.k.**, 82. Kaset kabartmaları ile ilgili ayrıntılı bilgi için : (Alanyalı, 2002, s. 270-272).

Sahne binasının gölge-ışık oyunlarına göre düzenlenmiş renkli fasad mimarisinin, Aspendos Tiyatrosu fasad mimarisi (Resim 17) ile dikkate değer bir benzerlik gösterdiğini söylemek mümkündür¹⁸⁷. Fakat, bu fasadın göze hoş görünümünün dışında, akustik anlamda tiyatro için oldukça işlevsel bir özellik taşıdığı da göz önünde bulundurulmalıdır¹⁸⁸.

Şu an görülen tiyatro, MS 2. yy. 'ın ortalarına tarihlendirilmekle birlikte¹⁸⁹, daha erken dönemlerine ilişkin fazla bir veri yoktur. Fakat, tiyatrodaki yapılan düzenleme ve onarım çalışmaları sırasında tiyatronun basamaklarının altından ikinci bir basamak sırasının ortaya çıkması, bunun yapının erken dönemine ait olabileceği hususu üzerinde durulmasına neden olmuştur (Resim 18)¹⁹⁰. Ayrıca, caveanın yarım daireyi aşması da yapının, Hellenistik bir öncülünün olduğuna işaretir¹⁹¹. Alt ve üst caveanın aşağı yukarı 15000 kişilik kapasitesinin olduğu düşünülmektedir¹⁹².

Kent merkezi ve çevresinde tiyatronun konumlandırılabilmesi tek yükseltinin, şu an ki tiyatronun bulunduğu noktada yer alıyor olması, erken dönem tiyatronun da burada konumlandırılmış olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir. Oturma basamaklarında yer alan ve MS 1. yüzyıla tarihlendirilen yazıt, öncü tiyatronun buradaki varlığının bir kanıtı olabilir¹⁹³. Fakat, bunun dışında, tiyatronun erken dönemine işaret edebilecek net bir arkeolojik veri saptanamamıştır.

Side Tiyatrosu geniş bir diazoma ile iki kata ayrılmış cavea'sı, yarım daireyi aşan bir kavis şeklindeki orkestra'sı, yüksek bir platforma sahip pulpitem'u ve üç katlı "scaenae frons" u ile, Roma İmparatorluk Dönemi'nde, Anadolu'nun güneybatı ve güney bölgelerindeki bazı tiyatrolar tarafından temsil edilen ve "Termessos tipi tiyatrolar" olarak gösterilen bir gruba girmektedir (örn. Perge, Sagalassos, Myra ve Patara Tiyatroları). Fakat Side'de caveanın kemerli paradoslarla skene binasına bağlanmış olması, "scaenae frons" kat yüksekliğinin seyirci tribününün yüksekliğine eşit olması, tiyatronun çeşitli bölümlerinin bir

¹⁸⁷ Mansel, 1978, **a.g.k.**, 204.

¹⁸⁸ Mansel, 1962b, **a.g.k.**, 52.

¹⁸⁹ Mansel, 1978, **a.g.k.**, 208.

¹⁹⁰ İzmirli, 1985, **a.g.k.**, 394. Ortaya çıkartılan bu basamakların, yapının erken dönemiyle olan ilişkisi kesin olarak saptanamamıştır.

¹⁹¹ Bean, 1999, **a.g.k.**, 75.

¹⁹² Mansel, 1978, **a.g.k.**, 198.

¹⁹³ F. S. Alanyalı, 2016, **a.g.k.**, 431.

mimari bütün haline birleştirilmiş bulunması, yapının Hellenistik tiyatro tipini bir dereceye kadar korumuş olan “Termessos” tipi tiyatrolarla tümüyle Roma özelliği gösteren Aspendos tiyatrosu arasında yer aldığını göstermektedir. Diğer taraftan bu tiyatro, caveanın ikinci katını taşıyan alt yapısının kemerli dış fasadı ile, batıdaki tiyatrolar ve amfityatrolara en fazla yaklaşan Anadolu tiyatrosu özelliğini taşımaktadır¹⁹⁴.

3.2. Geç Antik Dönem Tiyatrosu

Yüzyıllar boyunca kullanılmış olan tiyatro, zaman içerisinde çeşitli tadilatlar geçirmiş ve bazı değişikliklere tabi tutulmuştur. Geç İmparatorluk Dönemi’nde, orkestra meydanını çeviren taş kaide ve en alt oturma basamaklarının üzerine devşirme kesme taşlardan yapılmış bir duvar oturtulmuştur. Duvarın arkasında ise, tiyatronun ana eksenini üzerinde bulunmayan devşirme taşlardan yapılmış bir platform oluşturulmuş, bunun üzeri de muhtemelen 4 sütun tarafından taşınan bir tente ile örtülmüştür¹⁹⁵. Orkestra’nın bu şekilde kesin olarak seyirci tribününden ayırt edilmiş olması burada çeşitli gladyatör¹⁹⁶ ve hayvan dövüşlerinin (venationes) yapıldığını göstermektedir¹⁹⁷. Özellikle tiyatrodaki gladyatör oyunlarının tertiplenmiş olduğunu, tiyatronun yanındaki şehir kapısının önünde ele geçen Modestus ve Modesta’nın onurlandırıldığı ve mahallenin gerusia’sı tarafından dikilen iki kabartmalı ve yazıtlı sütun ispat etmektedir¹⁹⁸. Yazıtlardan yola çıkılarak bu iki eserin aynı dönemde, MS 3. yüzyılda yapıldığı düşünülmektedir¹⁹⁹.

Mansel, sahne binasını tahkimat şebekesinin içine alan ve binanın arka duvarının sur olarak kullanılmasına neden olan, adını üzerinde bulunan bir yazıttan alan Attius Philippus

¹⁹⁴ Mansel, 1978, **a.g.k.**, 206-208.

¹⁹⁵ Mansel, 1978, **a.g.k.**, 208.

¹⁹⁶ Bean, 1999, **a.g.k.**, 77. ; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 208.

¹⁹⁷ Mansel, 1962b, **a.g.k.**, 53.

¹⁹⁸ C. E. Bosch, J. İnan ve Mansel (1951). 1947 Senesi Side Kazılarında Dair Ön Rapor. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 50. ; Mansel, 1962b, **a.g.k.**, 53.

¹⁹⁹ Mansel, Modestus’un onurlandırıldığı eseri MS 3. yüzyıl içerisine (Mansel, 1978, s. 210) Bosch, MS 3. yüzyılın ilk yarısına (Bosch, İnan ve Mansel, 1951, s. 49.) Nolle ise, MÖ 3. yüzyılın sonuna yani Tacitus Dönemi’ne (MS 275-276) tarihlendirmektedir (Nolle, 2001, s. 416). Bu araştırmacılar Modesta’nın onurlandırıldığı eser için de aynı tarihllemeyi uygun görmüştür (Mansel, 1978, s. 210. ; Bosch, İnan ve Mansel, 1951, s. 50-52. ; Nolle, 2001, s. 419).

Suru'nun yapıldığı dönem için²⁰⁰, MS 4. yüzyıl önermesini kullanmıştır²⁰¹. Mansel, surun yapıldığı dönem itibariyle sahne binasının agoraya açılan kapılarının tamamen örüldüğünü ve sahne binasının bodrum katına ise toprak yığıldığını söylemektedir²⁰². Mansel'in Attius Philippus Suru için kullandığı MS 4. yüzyıl önermesi doğru kabul edildiğinde, bu dönemden itibaren tiyatronun işlevini yitirmiş olması gerekir. Fakat daha sonraki dönemlerde de tiyatrodaki bazı değişikliklerin yapıldığı tespit edilmiştir. Günümüzde surun agoraya bakan cephesindeki dükkanlarda yapılan çalışmalarda, tarihlendirmeye yönelik yeni bulgular elde edilmiştir. Bu veriler doğrultusunda, yapıya ait üç evre saptanmış, yaklaşık olarak en erken evrenin MS 2. yüzyıla, en geç evrenin ise MS 7. yüzyılın üçüncü çeyreğine ait olduğu tespit edilmiştir²⁰³. Eğer Attius Philippus Suru, Mansel'in bahsettiği Sasanilerin saldırıları nedeniyle inşa edildiyse, olasılıkla MS 622-623 yıllarında²⁰⁴ gerçekleşen bu olay öncesinde kapıların örülerek kapatılmış olması gerekir. Bu durumda surun ikinci evresi ile beraber (MS 6. yüzyılın ilk yarısı) tiyatronun agoraya açılan kapılarının iptal edildiği düşünülebilir²⁰⁵.

Side'nin piskoposluk merkezi olduğu MS 5. ve 6. yüzyıllarda tiyatronun onarımına ilişkin dört adet yazıt ele geçmiştir²⁰⁶. Aynı zamanda, yapının kuzeybatı ve batı bölümlerindeki üst kat galerilerinin beşik tonozlarının, cepheden görülen kilit taşlarında haç kabartması kullanılması da aynı dönem içerisinde gerçekleşen onarımlara bir örnektir²⁰⁷. Yapının batısındaki ayakta kalan son fil ayağıyla bitişik iki açıklıklı tak ile birlikte (Resim

²⁰⁰ Yazıtta geçen "kont" sıfatı nedeniyle Attius Philippus'un Pamphylia valisi olduğu tespit edilmiştir (Bosch, İnan ve Mansel, 1951, 75. Fakat günümüzde yapılan çalışmalar sonucunda, sur üzerinde yer alan bu yazıtın devşirme malzeme olarak kullanılmış olabileceği üzerine durulmakta, böylece surun bu şahısla herhangi bir bağının olmadığı üzerinde düşünülmektedir (Alanyalı, 2015, s. 274).

²⁰¹ Mansel, 1978, **a.g.k.**, 210. Fakat, bu yapının tarihlendirilmesi ile ilgili MS 4. yüzyıl ile MS 12. yüzyıl aralığında çeşitli görüşler de bulunmaktadır (Alanyalı, 2014, 94). Yapıyla ilgili günümüzdeki araştırmalar için bkz. : (Alanyalı, 2014, s. 273-278. ; Alanyalı 2015, s. 273-276.).

²⁰² Mansel, 1962b, **a.g.k.**, 54.

²⁰³ Alanyalı, 2015, **a.g.k.**, 255.

²⁰⁴ Tek, 2015, **a.g.k.**, 128,129. MS 617'de Kıbrıs'ta, MS 622/623'te Rhodos'ta yaşanan Sasanî saldırıları sırasında bir liman kenti olması nedeniyle Side, bu noktada kilit rol oynamış olabilir. Heraclius Dönemi'nde yaşanan bu saldırılar sırasında Side'de Heraclius sikkelerinin tamamen kesildiği gözlemlenmekle birlikte, bu veriler Side'de yaşanan olası bir Sasanî saldırısını ispat etmek için yeterli değildir (Tek, 2015, s. 129).

²⁰⁵ Alanyalı, 2015, **a.g.k.**, 255. Tiyatro'nun sahne binası, Attius Philippus Suru'nun bir parçası olarak kullanılmaya başlanması ile beraber Hyposkenion ve Paradoslar doldurulmuştur (Alanyalı, 2015, s. 274).

²⁰⁶ Mansel, 1962b, **a.g.k.**, 54. ; G. E. Bean (1965). *Side Kitabeleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, s. 7,8 ; Nolle, 2001, **a.g.k.**, 467-471.

²⁰⁷ Ş. Yıldırım (2013). *Side Antik Kentinin Bizans Dönemi Dini Mimarisi*. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 224.

20)²⁰⁸, birinci diazomanın tam ortasında, alt ve üst cavealar arasında geçişi sağlayan merdiven de, muhtemelen bu dönemlerdeki onarımlarla birlikte eklenmiştir. Bu onarım faaliyetlerinin, MS 417 yılında Manavgat-Alanya arasında meydana geldiği tahmin edilen 7 şiddetindeki bir deprem sonrasında, tiyatrodaki oluşan muhtemel hasar sonucunda gerçekleştiği düşünülebilir²⁰⁹. Sahne binasında herhangi bir tadilatın yapıldığına dair arkeolojik bir veri olmadığından, bu dönemden itibaren tiyatronun gerçek işlevini yitirmiş olabileceği akla gelmektedir²¹⁰. 5. ve 6. yüzyıllarda tiyatrodaki oldukça önemli bazı değişiklikler görülmektedir. Bu değişikliklerden biri, alt caveanın kuzey ve güney olmak üzere her iki ucunda ve orkestra seviyesinde oluşturulan dikdörtgen formlu, üzerleri tonozlu iki küçük alandır (Resim 19a-d)²¹¹. Mansel'in şapel olarak nitelendirdiği bu alanlar, herhangi bir apsis, niş veya liturjik işlevli bir mimariye sahip olmamasından dolayı, bu bölümleri şapel olarak değerlendirmek güçtür. Kuzeydeki dörtgen planlı bölümün kuzey duvarında, bir seki ve fresko yer almaktadır. Bu alanı, kuzey paradosun orkestraya bakan ucunda görülen dört adet arkosoliumlu mezarda olduğu gibi, bir mezar odası olarak değerlendirmek gerekmektedir. Aynı şekilde güneydeki dörtgen planlı alanı da bir mezar odası olarak düşünürsek, tespit edilen diğer mezarlarla birlikte, bu dönemlerde tiyatronun bir martyrion olarak kullanılmış olabileceği ihtimali ortaya çıkmaktadır²¹². Muhtemelen aynı dönemde yapılan diğer eklenti ise, güney parados içinde güney cephesi fresko bezemeli mekandır. Freskoda genç ve sakalsız İsa (?), Başmelek (?) ve yanında Petrus (?) olması muhtemel yaşlı ve sakallı bir figür yer almaktadır. Üst tabakada ise, üzerindeki kıyafeti İustinianus Dönemi betimlemelerine benzeyen ve takdis işareti yapan elinden dolayı İsa olduğu düşünülen bir figür, çevresindeki diğer figürlerle birlikte tasvir edilmiştir²¹³.

²⁰⁸ Yıldırım, 2013, **a.g.k.**, 225. 2009 ve 2010 yıllarında Tak ve çevresinde yürütülen çalışmalar sonucunda, Tak'ın kuzey kenarında, Geç Antik Dönem'de yapılan devşirme duvar ile birleşen köşede açılan sondajda MS 5. yüzyılın ilk yarısından başlayan ve 6. yüzyılın ikinci yarısı ile 7. yüzyılın başına kadar devam eden tabakalanma tespit edilmiştir. Takın orta ayağının kuzeybatı köşesinde ise, düzgün bloklardan oluşturulan Tak'a ait bir taban tespit edilmiş ve bu tabanın altından gelen buluntular MS 3. yüzyıla (ya da 3. yüzyılın sonuna) tarihlendirilmiştir (Alanyalı, 2010a, s. 439. ; Alanyalı, 2010b, s. 96,97. ; Alanyalı, 2011a, s. 524; Alanyalı, 2011b, s. 103).

²⁰⁹ Yıldırım, 2013, **a.g.k.**, 224,225.

²¹⁰ Yıldırım, 2013, **a.g.k.**, 225.

²¹¹ Mansel, 1962b, **a.g.k.**, 54.

²¹² Yıldırım, 2013, **a.g.k.**, 227. MS 3. yüzyılın sonlarına doğru özellikle Diocletianus olmak üzere Roma imparatorları tarafından Hristiyanlara karşı mücadelede, yedi Hristiyanın bir Artemis tapınağında duran tanrı heykeleni kırdıkları bahanesiyle tiyatronun içinde martır olarak öldürülmeleri (Mansel, 1978, s. 210.), tiyatronun daha sonra bir martyriona dönüştürülmüş olabileceğini desteklemektedir.

²¹³ Yıldırım, 2013, **a.g.k.**, 226.

Kuzey paradosun yanındaki galerideki bölüm, diğer mekanlara göre şapel olarak nitelendirilebilecek tek mekandır (Resim 19e,f) . Eğimli bir biçimde orkestraya doğru inen ve basamaklı olması gereken bir bölümden kuzey paradosa bağlanan galeri, içine eklenecek apsisi bir duvar ile şapele dönüştürülmüş olmalıdır. Bu şapelin, MS 5. yüzyılda tiyatronun geçirdiği onarımla birlikte oluşturulduğu, daha sonra ise yaklaşık 7. yüzyılda cam atölyesine dönüştürüldüğü düşünülmektedir²¹⁴.

Tiyatro, nedeni belli olmayan olaylar sonucunda işlevini yitirmesiyle birlikte, dış galerilerinden birinin şapele dönüştürüldüğü ve iç mekan olarak isimlendirilebileceğimiz orkestra ve çevresinde ise mezar yapılarının yer aldığı farklı bir işleve bürünmüştür. Dini ritüellerin gerçekleştirildiği şapel dışında, sahip olduğu mezar odaları nedeniyle, MS 5. ve 6. yüzyıllarda tiyatronun bir martyrium olarak kullanıldığı ileri sürülebilir²¹⁵.

3.3. Dionysos (?) Tapınağı

Yapı, tiyatronun hemen kuzeybatısında, sütunlu caddenin gerisinde yer almaktadır (Resim 21). Bir podyum üzerinde bulunan yapı, ince uzun dikdörtgen bir plana sahiptir (Levha 22)²¹⁶. Sella duvarlarının dış cephesinde yarım sütunların bulunduğu, kuzeybatı ve kuzeydoğu köşelerde ise, birer adet dörtte üç sütunun yer aldığı görülmektedir. Bu plan şeması nedeniyle yapı, Anadolu'daki pseudoperipteral planlı iki tapınaktan biri olma özelliğini taşımaktadır²¹⁷. Bu plan tipi imparatorluğun batı eyaletlerinde ve özellikle Roma'da, Cumhuriyet Dönemi'nde ve Augustus zamanında yaygın olarak kullanılmıştır²¹⁸.

²¹⁴ Yıldırım, 2013, **a.g.k.**, 227-231.

²¹⁵ Yıldırım, 2013, **a.g.k.**, 232,233.

²¹⁶ Mansel, 1978, **a.g.k.**, 142.

²¹⁷ Mansel, 1978, **a.g.k.**, 145. Anadolu'da ki pseudoperipteral planlı diğer tapınak, imparator Septimus Severus Dönemi'nde inşaa edildiği düşünülen Knidos Korinth Tapınağıdır (Mert, 2005, s. 236).

²¹⁸ İ. H. Mert (2005). Knidos Korinth Tapınağı. *Ramazan Özgan'a Armağan*. Ed. İ. H. Mert ve M. Şahin. İstanbul: Ege Yayınları, s. 233. Pseudoperipteral planlı diğer örnekler arasında, Roma'da Forum Boarium'daki Fortuna Virilis Tapınağı, Nimes'deki Maison Carrée Tapınağı ve Suriye'deki Baitokaike (Hüsn Soleiman) Zeus Tapınağı yer almaktadır.

Antik dönemde oldukça sınırlı sayıda yapılmış olan bu plan şemasındaki tapınakların, romanizasyon süreci ile bağlantılı bir şekilde yapılmış olması muhtemeldir²¹⁹.

Cephesinde dört sütun bulunan bir pronaos ve selladan oluşan tapınağın sellasının batı uzun tarafında, krepis'e ait iki kademe, in situ olarak günümüze kadar korunarak gelmiştir²²⁰. Podyum, özenle işlenmiş ve birbirine kırlangıç kuyruğu şeklinde bronz kenetlerle tutturulmuş, üst ve alt kısımları profilli levhalarla kaplanmıştır²²¹. Tapınağın üst kısımlarına ait parçaların ele geçmesine rağmen,²²² net bir yükseklik verebilecek bütün bir sütun olmadığından, yapının yüksekliğine dair herhangi bir şey söylemek güçtür²²³.

Kuzey-güney akslı konumlandırılmış sarımsak renkli sert kireç taşından yapılmış yapının kuzey cephesi, her iki taraftan kalın duvarlarla sınırlandırılmış yedi kademeli merdiveni bulunan bir girişe sahiptir (Resim 22)²²⁴. Fakat, podyumda kullanılan malzemeden farklı olarak, kuzey cephedeki bu merdivenin travertenden yapılmış olması, geç dönemde bu yapıda bir düzenlemeye gidildiğini göstermektedir²²⁵.

Mansel, tiyatro ile bağlantısı ve ele geçen bir yazıt nedeniyle yapının, Dionysos'a atfedilen bir tapınak ya da yine Dionysos ile bağlantılı kutsal bir yemek salonu (Deipnisterion) olabileceğini ileri sürmüştür²²⁶. Nolle ise, tiyatro ve çevresinden Nemesis'e ait birçok adak yazıtın çıkması ve Nemesis kültünün gladyatörlerle ilişkisi nedeniyle, tapınağın bu tanrıçaya adanmış olabileceği üzerinde durmuştur²²⁷. Fakat, son yıllardaki çalışmalar neticesinde, yapıldığı dönem ve konum itibarıyla bu yapının bir imparatorluk tapınağı olabileceği üzerine yoğunlaşmıştır²²⁸. Side'de MÖ 189/188 yılından beri var olan Dea Roma Kültü de, yapının bir imparatorluk tapınağı olma ihtimalini

²¹⁹ B. Aran (1971). *Anadolu'da Roma Devri Mimarisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Teknik Üniversitesi, s. 127.

²²⁰ M. Büyükkolancı (2008). Side Dionysos Tapınağı'na İlişkin Yeni Bulgular. *Haluk Abbasoğlu'na Armağan - Euergetes*, s. 1.

²²¹ Mansel, 1978, **a.g.k.**, 142.

²²² Mansel, 1978, **a.g.k.**, 145.

²²³ Alanyalı, 2013, **a.g.k.**, 452.

²²⁴ Büyükkolancı, 2008, **a.g.k.**, 1. ; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 142.

²²⁵ Mansel, 1978, **a.g.k.**, 142.

²²⁶ Mansel, 1978, **a.g.k.**, 145,146. Mansel tapınağın çok yakınından ele geçen bir yazıtta Side gerusia'sı tarafından yaptırılmış Deipnisterion yapısıyla ilgili bir metinden bahsetmektedir.

²²⁷ Nolle, 1993, **a.g.k.**, 120,121. ; F. S. Alanyalı, 2016, **a.g.k.**, 424.

²²⁸ F. S. Alanyalı, 2016, **a.g.k.**, 424.

kuvvetlendirmektedir²²⁹. Bu veriler dahilinde, tiyatroda ele geçen Augustus portresinin, Dionysos Tapınağı olarak adlandırılan bu yapıyla muhtemel ilişkisi, yapının bir imparatorluk tapınağı olma ihtimalini desteklemektedir²³⁰. Her ne kadar yapının kime atfedildiği konusunda çeşitli görüşler olsa da, kazı çalışmaları sırasında ya da tapınak etrafından herhangi bir yazıtın ele geçmemiş olması, bu konuda net bir şey söylenmesini engellemektedir.

Günümüzde yapılan stratigrafik kazılar ile yapıya ilişkin ele geçen mimari parçalar sayesinde tapınağın MÖ 1. yüzyılın ikinci yarısında (ya da üçüncü çeyreğinde) inşa edildiği tespit edilmiş²³¹ ve beş yapı evresine sahip olduğu saptanmıştır²³². İlk evrede, güney cephede ortaya çıkartılan basamaklar sayesinde tapınağın asıl girişinin bu noktada yer aldığı anlaşılmıştır (Resim 23)²³³. Tiyatronun inşası ile birlikte tapınağın güneydoğu köşesi, fil ayağı ve gergi duvarının altında kalmış, böylece yapının yeniden planlanması bir zorunluluk haline gelmiştir. Tapınağın ikinci evresini oluşturan bu dönemde, yapının kuzeye doğru uzatıldığı ve güneydeki girişin iptal edilerek kuzeye alındığı görülmektedir²³⁴. Üçüncü evre olarak adlandırılan MS 4. yüzyılın üçüncü çeyreğinde tapınağın güneyinde ve hemen önünde alanın tesviye edilip yeniden düzenlendiği anlaşılmıştır²³⁵. Bunun yanısıra MS 5. yüzyılda, yapının temel katmanlarının tesviye edildiği ve doğu duvarının yeniden inşaa edildiği yapılan çalışmalar sonucunda ortaya çıkmıştır²³⁶. Dördüncü evre olarak adlandırılan ve MS 6. yüzyılın ikinci yarısına tekabül eden dönem ile birlikte yapının içerisinde bulunan kuzeybatı-güneydoğu akslı diyagonal biçimde uzanan duvarın yanısıra, bu duvarın hemen önüne bir su teknesi yerleştirilmiştir²³⁷. Aynı şekilde, batı kenarda stylobatın üzerinde yükselen Bizans Dönemi duvarları da bu dönemde yapılan eklentiler olmalıdır²³⁸. 6. yüzyılın ikinci yarısına

²²⁹ Nolle, 1993, **a.g.k.**, 64 ; K. Piesker (2015). Auf den zweiten Blick: ein neuer Rekonstruktionsvorschlag für den >Dionysostempel<; in Side. *İstMitt*, (65), s. 180.

²³⁰ J. İnan ve E. Rosenbaum (1966). *Roman and Early Byzantine Portrait Sculpture in Asia Minor*. Londra: Oxford University Press, s. 58, No. 7, Pl. V, 1-3; S. Erkoç (2012). *Anadolu'da Julius Claudiuslar Dönemi Portre Sanatı*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Akdeniz Üniversitesi, s. 35, Lev. 6.

²³¹ Büyükkolancı, 2008, **a.g.k.**, 10. ; F. S. Alanyalı, 2016, **a.g.k.**, 423 ; Piesker, 2015, **a.g.k.**, 172.

²³² F. S. Alanyalı, 2016, **a.g.k.**, 425.

²³³ F. S. Alanyalı, 2016, **a.g.k.**, 425.

²³⁴ Piesker, 2015, **a.g.k.**, 162. ; F. S. Alanyalı, 2016, **a.g.k.**, 427,428.

²³⁵ F. S. Alanyalı, 2016, **a.g.k.**, 428.

²³⁶ Piesker, 2015, **a.g.k.**, 162,163. ; Alanyalı, 2011a, **a.g.k.**, 522.

²³⁷ F. S. Alanyalı, 2016, **a.g.k.**, 429.

²³⁸ F. S. Alanyalı, 2016, **a.g.k.**, 429.

tarihlendirilen bir dolgu içerisinden ele geçen taş yongaları da, bu dönemde gerçekleşen inşaat faaliyetlerini doğrulamaktadır. Kazı çalışmaları sırasında ele geçen cam cürüfları ve pota parçaları, yine aynı dönemlerde alanda cam üretiminin gerçekleştiği bir işliğin yer aldığını göstermektedir²³⁹. Tapınağın güneyinde yürütülen çalışmalar sonucunda, bir fırının ortaya çıkartılmış olması, yapının sonraki dönemlerinde bir işlik olarak kullanıldığını destekler niteliktedir. Batıda yapılan çalışmalarda tespit edilen diğer mekanlar ise, olasılıkla bu işliğe bağlı olarak oluşturulmuş diğer mekanlar olmalıdır²⁴⁰. Son olarak, MS 7. yüzyıl ve sonrasındaki değişiklikleri kapsayan beşinci evrede ise, yapının işlik olarak kullanımına devam edildiği anlaşılmaktadır²⁴¹.

Tapınağın girişinin, tiyatronun yapıldığı dönem olarak MS 2. yüzyılın ortaları kabul edildiğinde, bu döneme kadar güney cephede yer aldığı varsayılabilir²⁴². Bu durumda, tiyatronun ya da ikinci kat caveayı taşıyan fil ayaklarının yapılmasıyla birlikte tapınağın girişi kuzey cepheye kaydırılmıştır. Böylece tapınak, işliğe dönüştürüldüğü MS 6. yüzyılın ikinci yarısına kadar işlevini sürdürmüş olmalıdır. MS 417 yılında gerçekleşen deprem²⁴³, tiyatroya da olduğu gibi bu yapıda da oldukça tahribata yol açmış olmalıdır ki, bu dönemden sonra yapı bir işlik olarak varlığını sürdürmüştür. Yapılan çalışmalar sonucunda, MS 6. yüzyılın ikinci yarısı ile birlikte tapınağa ait mimari parçaların söküldüğü ve bu parçaların aynı tarihlerde yapıldığı saptanan Attius Philippus olarak adlandırılan surun inşaatında kullanıldığı tespit edilmiştir²⁴⁴.

²³⁹ F. S. Alanyalı, 2016, **a.g.k.**, 429. ; Piesker, 2015, **a.g.k.**, 162,163.

²⁴⁰ Alanyalı, 2011a, s. 523,524.

²⁴¹ F. S. Alanyalı, 2016, **a.g.k.**, 430. Mansel döneminde yapılan tapınak ve çevresindeki çalışmalarda, Bizans Dönemi'ne ilişkin yapı eklerinin kaldırılmış olması, yapının daha geç dönemlerde ki kullanımına ilişkin yeni bulguları saptayamamıza neden olmaktadır. Fakat çalışmalar sırasında ele geçen, MS 13. yüzyıla ait yeşil sırlı bir seramik parçası, yapının bu döneme kadar kullanılmış olabileceği ihtimalini doğurmaktadır (F. S. Alanyalı 2016, s. 430).

²⁴² F. S. Alanyalı, 2016, **a.g.k.**, 427.

²⁴³ Yıldırım, 2013, **a.g.k.**, 224,225.

²⁴⁴ Alanyalı, 2014, **a.g.k.**, 274.

3.4. Attius Phillippus Suru

İsmini tak yakınındaki bir *tabula ansata* üzerindeki yazıttan alan Attius Philippus Suru, yarımada'nın en dar yerinde kenti ikiye bölmekte ve dört adet kule²⁴⁵ ile bunlar arasında uzanan uzun sur bedeninden oluşmaktadır (Resim 24)²⁴⁶. Yaklaşık 350 m. uzunluğundaki Attius Philippus Suru ile birlikte, agora, hamam-imparator salonu kompleksi, başka bir hamam, piskoposluk sarayı, sütunlu caddeler, dükkanlar ve oturma birimleri, sonradan inşa edilen bu surun dışında kalmıştır²⁴⁷. Kireç harcı ve moloz taşların yanında devşirme malzemelerin de kullanıldığı sur, çeşitli noktalarda dirsekler yapmaktadır ve tiyatronun sahne binası, sütunlu cadde üzerindeki Tak gibi daha önceden inşa edilmiş yapılar, duvarın bir parçası olarak kullanılmıştır²⁴⁸.

Attius Philippus olarak adlandırılan surun dış yüzünde, özellikle 3. sur bedeni olarak adlandırılan bölümde yapılan çalışmalar sonucunda, sura ait üç farklı evre tespit edilmiştir. En altta masif konglomera blokların yer aldığı bölüm birinci, düzgün kesilmiş taşlardan ve devşirme malzemelerden örülü, asıl "Attius Philippus Suru" olarak nitelendirilebileceğimiz bölüm ikinci ve son olarak küçük devşirme bloklar, tuğla parçaları ve harç kullanılarak oluşturulan bölüm ise surun üçüncü evresini oluşturmaktadır²⁴⁹. Yapılan çalışmalar sonucunda ele geçirilen küçük buluntular tarihlendirilerek mimari bulgularla ilişkilendirilmiş ve surun üç evresinin aşağı yukarı hangi zaman dilimlerine tekabül ettiği saptanmıştır²⁵⁰. Attius Philippus Suru yapılmadan önce bu noktada inşa edilen duvarın birinci evresi, güneyde yer alan hamama su taşıyan bir su kanalı görevi görmekteydi. Surun inşası ile beraber de aynı işlevini sürdürmüş olmalıdır.

Side'nin kentsel dönüşümünün yanında Agora-Tiyatro Kompleksi'nin de tarihsel süreç içerisindeki yerini saptayabilmek adına Attius Philippus Suru oldukça önem teşkil

²⁴⁵ Kuleler dikdörtgen planda olmak ile birlikte, 1 no'lu kule diğerlerinden farklı olarak, sahip olduğu geniş kemerli pencereleri ve iç taraftaki yer yer günümüze kadar korunarak gelmiş mermer kaplamaları nedeniyle savunma amaçlı yapılmadığı düşünülmektedir.

²⁴⁶ Mansel, 1978, **a.g.k.**, 67,68 ; Alanyalı, 2014, **a.g.k.**, 274.

²⁴⁷ Alanyalı, 2014, **a.g.k.**, 274.

²⁴⁸ Mansel, 1978, **a.g.k.**, 68 ; Alanyalı, 2014, **a.g.k.**, 274.

²⁴⁹ Alanyalı, 2014, **a.g.k.**, 275.

²⁵⁰ Alanyalı, 2015, **a.g.k.**, 255.

etmektedir. Bu nedenle surun ne zaman ve ne için inşa edildiği oldukça önemlidir. Bugüne kadar, surun yapımına ilişkin MS 4. yüzyıl ile MS 12. yüzyıl aralığında çeşitli öneriler getirilmiş, fakat günümüzde yapılan çalışmalar sonucunda yapıyla ilgili farklı evreler saptanmıştır. Attius Philippus Suru olarak nitelendirebileceğimiz yapının yüksek ihtimalle MS 6. yüzyılın ikinci yarısında yapıldığı²⁵¹ ortaya çıkmıştır. Bu durumda surun yapılışı, büyük olasılıkla MS 622/623 yıllarında gerçekleştiği düşünülen Sasani²⁵² ya da ardından MS 656 yılında gerçekleşen gelişen Arap akınlarıyla ilişkili olmalıdır²⁵³. Fakat, Sasanilerin Side'yi ele geçirdiklerine dair ne bir arkeolojik bulgu ne de yazılı metin olduğundan, bu konuda söylenebilecekler varsayımdan öteye gidememektedir.

Attius Philippus Suru'nun inşa edilmesiyle birlikte, surun içerisine alınmış olan Tak yapısı ise, sütunlu cadde üzerinde bulunan en önemli yapıyı oluşturmaktadır. Konglomera bloklardan inşa edilmiş kemerli bir açıklığa sahip ve dış yüzü mermer levhalarla kaplı olması gerektiği düşünülen tak, sütunlu caddenin dik açılı dirsek yapıp yön değiştirdiği noktada yer almaktadır. Kemerli açıklığın içerisi ise, devşirme malzemenin kullanıldığı bir duvarla örülmüş, duvarın tam ortasında ise kapı açıklığı bırakılmıştır. Kapının üzerinde yer alan iki tarafı yazıtlı bir mermer pencere ya da kapı sövesi, lento olarak kullanılmıştır²⁵⁴.

²⁵¹ Yapılan çalışmalar sonucunda, II. Kule olarak nitelendirilen yapının da hemen hemen aynı dönemlerde inşaa edildiği saptanmıştır (Alanyalı, 2015, s. 255). 3 numaralı sur bedeninin önündeki dükkanların kullanımına, MS 6. yüzyılın ikinci yarısında son verilmiş olması da surun yapımıyla ilişkili olmalıdır (F. S. Alanyalı, 2016, s. 429).

²⁵² Tek, 2015, **a.g.k.**, 129.

²⁵³ H. S. Alanyalı (2016). Side 2015 Yılı Kazı ve Araştırmaları. *ANMED*, (14), Yayımlanmamış Sayı.

²⁵⁴ Mansel, 1978, **a.g.k.**, 31,32.

4. AGORA VE ÇEVRESİNDEKİ YAPILAR

4.1. Agora

Agora, tiyatro ile birlikte yarımadanın en dar olduğu noktada, kent merkezinde yer almaktadır. Güneybatısında tiyatro, kuzeybatısında sütunlu cadde, kuzeydoğusunda konutlar ve güneydoğusunda henüz işlevi saptanamayan yapıların yer aldığı agora, hemen hemen kare bir plana sahiptir²⁵⁵. Kare meydanın etrafında portikler, bunların arkasında ise dükkanlar yer almaktadır (Harita 4, Resim 25)²⁵⁶.

Sıkıştırılmış sert zemine sahip portiklerin kaideli sütunları traverten taşından yapılmış²⁵⁷ ve iki kademeli bir stylobat üzerinde durmaktadır²⁵⁸. Portiklerde yer alan sütunların kaideleri Attika-İon, başlıkları ise Korinth düzenindedir. Saçaklığa ait yalnızca üç fascialı arşitrav, geison ve sima parçası²⁵⁹ ele geçmiş olmakla birlikte, çatının ise tamamen ahşap malzeme kullanılarak yapıldığı ileri sürülmektedir²⁶⁰.

Kuzey ve doğu portiklerin kesiştiği noktada, sütunların aralarında oldukça geniş bir mesafenin olması nedeniyle, bu alanda arşitrav yerine kemerli bir açıklığın yer alması gerektiği düşünülen bir düzenleme görülmektedir. Mansel, bu düzenlemenin agoranın orjinal planında yer almayıp sonradan eklendiğini ileri sürmekte ve portiklerin kesiştiği diğer üç köşede de aynı uygulamanın yapılmış olduğunu kabul etmektedir²⁶¹. Son yıllarda yapılan çalışmalar sonucunda, diğer köşelerde de bu uygulamanın yapılmış olduğu tespit edilmiştir. Payeler kaldırılıp portiklerin her iki ucuna üçer sütun eklendiğinde (köşe sütunlarını her

²⁵⁵ Dış sınırdan alınan ölçüler; doğuda ve batıda 94 m., kuzeyde ve güneyde 90.8 m., iç sınırdan alınan ölçüler ise; doğuda ve batıda 65.5 m., kuzey ve güneyde 65.7 m.'dir (Mansel, 1956a, s. 2).

²⁵⁶ Mansel, dükkanların sadece batıda ve kuzeyde yer aldığına değinmekte, güneyde ise skene binasına yaslanmış kemerli bölümlerin bulunduğu bahsetmektedir. Aynı şekilde, doğu portiğinin gerisinde ise dükkanların yer almadığını ileri sürmektedir (Mansel, 1956a, s. 2). Büyük olasılıkla, güney portiklerinin arkasında kalan, agora ile tiyatro arasında giriş çıkışı sağlayan tonozlu girişler dışındaki diğer alanlar da dükkan olarak işlev görmekteydi. Bunun yanında günümüzde, doğu portiğinin gerisinde, sahne binası duvarıyla kesişen ve agoranın kuzey duvarına kadar uzanan geç dönemde eklenmiş bir duvar bulunmaktadır. Erken evrelerde bu noktada da dükkan sıralarının yer almış olması muhtemeldir.

²⁵⁷ Bu özelliklerinin yanında boyutlar açısından da Sütunlu Cadde'nin portik sütunları ile benzerlik gösterdiğinden, aynı dönemlerde yapılmış olabileceği üzerine durulmuştur (Mansel, 1956a, s. 2. ; Mansel, 1978, s. 149).

²⁵⁸ Mansel 1956a, *Side Agorası ve Civarındaki Binalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 2.

²⁵⁹ Geison'un altında, konsollar arasında çiçek ve yaprak motifleri, sima'nın altında ise yumurta şeridi ve arslan başı şeklindeki çörtlenler yer almaktadır (Mansel, 1956a, s. 2).

²⁶⁰ Mansel, 1956a, **a.g.k.**, s. 2.

²⁶¹ Mansel, 1956a, **a.g.k.**, 2.

defasında saymak kaydıyla) her portikte 26 ve toplamda 100 sütun kullanıldığını görmekteyiz (Resim 26)²⁶².

Erken evrelerde agoranın her bir köşesinde birer dükkanın yer aldığı, fakat sonradan yapılan bir düzenlemeyle buralara birer eksedra yerleştirildiği ileri sürülmektedir (Resim 26, 27). Böylece, eksedraların arkasında kalan bölümün portikle olan bağlantısı kesildiğinden, bu alanlara giriş çıkışın hemen yanındaki dükkandan yapıldığı düşünülmektedir²⁶³. Eksedraların agoraya bakan cepheleri küçük taş ve tuğlalardan örülü, portik zemininden düz bir şekilde yükselen daha sonra tavanda yarım kubbe görünümü veren yarım daire formu mekanlardan oluşmaktadır. İçinde çeşitli boyutlardaki tuğlalar kullanılarak örülmüş bir platform ve bunun etrafı da mermer bir silme ile çevrelenmiştir. Pembemtrak bir harç tabakasıyla örülü mekanın üzeri, dikdörtgen mermer levhalarla örtülmüş, yarım kubbenin içi ise, sadece harçla sıvanmış ve üzeri boyanmıştır²⁶⁴. Güneydoğu köşedeki eksedranın önünde yapılan çalışmalar sonucunda da geç dönemde yapıldığı ileri sürülen bir zemin mozaığı ortaya çıkartılmıştır²⁶⁵.

Sahne binası ile kesiştiği noktada başlayıp, agoranın kuzey kanadındaki dükkan sıralarına kadar uzanan duvar, büyük olasılıkla daha sonraki bir evrede eklenmiş olup, meydanın güneydoğu sınırını oluşturmaktadır (Resim 28). Daha önce, bu duvar ile ilişkili herhangi bir noktada arkeolojik çalışma yapılmadığından, sadece kullanılan malzeme ve yapı tekniğine bakılarak orjinal planda bu duvarın yer almadığı, daha sonradan böyle bir uygulamanın yapıldığı ileri sürülebilir. Ayrıca, zaman içerisinde bu duvarda farklı diletasyonların yapıldığı da görülmektedir (Resim 29). Kuzeydoğu köşeden başlayan, daha çok büyük boyutlu konglomeraların kullanıldığı duvarın yönü, güneybatıya doğru devam etmekte ve bu noktadan sonra güneye doğru hafif bir dönüş yapmaktadır²⁶⁶. Bu dönüşün gerçekleştiği noktadan itibaren, küçük boyutlu konglomera bloklar, kum taşları ve tuğlaların

²⁶² Mansel, 1956a, **a.g.k.**, 2. ; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 149.

²⁶³ Mansel, 1956a, **a.g.k.**, 3.

²⁶⁴ Mansel, 1956a, **a.g.k.**, 3.

²⁶⁵ Mansel, 1978, **a.g.k.**, 156.

²⁶⁶ Dönüşün gerçekleştiği noktadaki köşe taşları hafif bir şekilde traşlanarak duvarın yönü güneye doğru devam ettirilmiştir.

kullanıldığı kuzeydoğu-güneybatı akslı duvar biraz daha devam edip, daha sonra köşe yaparak yine güneye doğru sahne binasıyla birleşmektedir²⁶⁷.

Agoranın güneybatı köşesinde küçük bir bölümü, batı dükkan sırasının arkasında kalan bir duvar yer almaktadır. İçerisinde bir de kemer açıklığı barındıran bu duvar, olasılıkla batıdaki dükkanlardan önce de burada yer alıyor olmalıdır (Resim 30)²⁶⁸. Mevcut durumda, duvarın agora ile direk bir ilişkisinin olup olmadığını saptamak güçtür.

Side agorası, Geç Hellenistik Dönemde doğuda meydana gelen, en yakın benzerleri ile Pamphylia ve Pisidia kentlerinde karşılaştığımız “peristylli agora” tipine girmektedir²⁶⁹. Side Agorası, Vitruvius’un tavsiyelerine uygun olarak, tiyatronun hemen gerisinde ve kent merkezinde yer almaktadır²⁷⁰. Ayrıca agora, sahile kadar devam eden ve limanla bağlantısı bulunan sütunlu cadde üzerinde bulunmakta²⁷¹ ve Vitruvius’un bahsettiği denize kıyısı olan kentlerde agoranın limana yakın bir noktada konumlandırılması ilkesine uymaktadır²⁷². Bu durumda agoranın, liman ve kentin iki kapısına eşit uzaklıkta ve şehrin merkezinde yer alıyor olması, Vitruvius’un agoraların konumu için uygun gördüğü temel ilkelere bağlı kalındığını göstermektedir. Sahne binasının bodrum katındaki kapılar doğrudan agoraya bağlanmakta ve tiyatro ile giriş çıkış sirkülasyonunu sağlamaktadır. Agora ile tiyatro arasındaki bağa ilişkin bilgiler “Side Agora-Tiyatro Yapı Kompleksi başlığı altında incelenecektir.

²⁶⁷ Bu noktadan sonra duvar, bir eşik taşı ile bağlanmakta ve devamı ya tahrip olduğu için ya da temel seviyesinde toprak altında kaldığı için tespit edilememiştir.

²⁶⁸ Alt kısımlarda oldukça düzgün bir şekilde yerleştirilen büyük boyutlu ve düzgün kesim konglomera bloklar, üst kısımlarda ise, düzensiz bir şekilde harçla tutturulmuş kum taşı ve tuğla parçaları yer almaktadır. Malzeme farklılığının sebebi, duvarın daha sonradan bir tadilat geçirmiş olması ile ilgili olabilir. Belki de kemerin kilit taşında yer alan haç motifi bu tadilat ile ilişkilidir.

²⁶⁹ Mansel (1956), s. 7.

²⁷⁰ Vitruvius, *De Architectura*, I.VII.I. Çev. S. Güven. Ankara: Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı Yayınları, 2005. ; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 167.

²⁷¹ Mansel, 1956a, **a.g.k.**, 7.

²⁷² Vitruvius, **a.g.k.**, I.VII.I. Bu durumda agoranın, liman ve kentin iki kapısına eşit uzaklıkta ve şehrin merkezinde yer alıyor olması, Vitruvius’un agoraların konumu için uygun gördüğü temel ilkelere bağlı kalındığını göstermektedir.

4.2. Agora'nın İçerisindeki Yapılar

4.2.1. Propylon (Giriş Binası) ve diğer girişler

Batı kanadın tam ortasında bulunan ve agoranın ana girişini oluşturan propylon, dikdörtgen bir salon ile onun önünde cadde portikinin arasında yer alan bir kanaldan oluşmaktadır (Resim 31)²⁷³. Bu bölümün zemini ince uzun mermer levhalarla kaplı olmakla birlikte cadde portiğinin zemininden yaklaşık 1 m. daha aşağıda bulunmaktadır²⁷⁴. Yanlarda küçük, ortada ise büyük dört paye arasında yer alan üç kapı, propylonun ana cephesini anıtsal bir tak görünümüne kavuşturmuştur. Dar ve uzun bölümün ardından üç kapı vasıtasıyla ana salona ulaşılmaktadır. Mermer kapı çerçevelerinden yalnız sövelerin alt kısımları *in situ* olarak kalmış olmakla birlikte, sövelerin dış kısımlarında, büyük olasılıkla burada ikinci defa kullanılmış arşitrav blokları olan, boncuk dizisi ile sınırlanmış 3 kademeli Lesbos kymation'u yer almaktadır. Ana salonun zemini, sıkıştırılmış sert topraktan oluşmaktadır, içinde üçer niş barındıran moloz taşlar ve tuğla kırıklarından oluşan yan duvarlar ise, daha sonraki bir evrede yapılmış olmalıdır. Agoraya açılan bölümde konglomeradan yapılmış iki ante arasında dört adet sütun bulunmakta ve iki kademeli geniş stylobat levhalarının üzerinde kare plinthos ile Attik-İon sütun kaideleri yer almaktadır. Ele geçen iki arşitrav parçasından, saçaklığın da mermer kullanılarak yapıldığı anlaşılmaktadır²⁷⁵.

Agoranın güney köşesine yakın bir noktada yer alan ve M Binası ile bağlantısı bulunan kapı ise, doğu duvara dahil olmasına rağmen aynı doğrultu üzerinde yer almadığından dolayı olasılıkla erken bir evre ile ilişkili olmalıdır. Attius Philippus olarak adlandırılan sur ile aynı doğrultuda yer alıyor olması, kapının ve M binasına uzanan caddenin en geç surun birinci evresi (olasılıkla MS 2. yüzyıl)²⁷⁶ itibariyle burada bulunduğunu göstermektedir. Kapının, surun birinci evresinden önce de burada yer alıyor olma olasılığı yüksektir. Bu kapının yanında, muhtemelen güneydoğu duvar ile birlikte inşa edilen ikinci bir kapı daha yer almaktadır.

²⁷³ Mansel, 1956a, a.g.k., 4.

²⁷⁴ Kuzey ve güney cephesinde, bu alana girişi sağlayan iki ayrı merdiven bulunmaktadır.

²⁷⁵ Mansel, 1956a, a.g.k., 4.5.

²⁷⁶ Alanyalı, 2015, a.g.k., 255.

Güneydoğu duvarın ikinci kez köşe yapıp güneye doğru devam ettiği noktada muhtemel bir kapı daha yer almaktadır. Bu kapı(?), olasılıkla hemen gerisinde yer alan muhtemel yapı ile ilişkili olmalıdır. Eğer bu gerçekten bir kapı ise, Agoranın doğu kanadında yer alan her iki kapı da güneydoğu duvardan önce inşaa edilmiş olmalıdır.

4.2.2. Dükkanlar

Kuzeydoğu portiğinin gerisinde birbirinden farklı ölçülerde 6 adet büyük dükkan yer almaktadır (Resim 32). Günümüzde eksedraların yer aldığı noktalarda da, agoranın erken evrelerinde birer dükkan yer aldığı düşünülmekte ve agoraya bakan cephedeki dükkanlar iptal edildikten sonra arkada kalan mekana giriş çıkışın bir yandaki dükkandan sağlandığı görülmektedir²⁷⁷. Bu durumda kuzeydoğu cephedeki dükkan sayısını agoranın ilk yapıldığı dönemde 8 adet olarak düşünmek gerekir. Hatıl deliklerine sahip oldukları için, bu noktadaki dükkanların iki katlı oldukları görülmektedir. Agoradaki diğer dükkanların duvarları büyük oranda tahrip oldukları için ikinci katın varlığına ilişkin net bir şey söylemek pek mümkün değildir.

Kuzeybatı portiğin arkasında propylonun iki yanında, ön tarafı agora portiklerine, arka tarafı ise sütunlu caddeye bakan iki sıra dükkan yer almaktadır (Resim 33). Propylon'un güneybatısında önde ve arkada yedişer dükkan yer almaktadır. Dükkanların kapıları, traverten taşından yapılmış, iki ucunda mil delikleri, ortalarında ise sürgü delikleri yer alan kapı eşiklerinin yanında, kum taşından yapılmış sövelerden oluşmaktadır²⁷⁸. Propylon'un kuzeydoğusunda ise, birbirine yakın ölçülerde 6 adet dükkan bulunmaktadır. Yalnız, propylona bitişik olan dükkan diğerlerine göre biraz daha geniştir²⁷⁹. Mansel, sütunlu cadde ve agora arasındaki kot farkından dolayı, dükkanların birbiriyle eşit düzgün kare ya da dikdörtgen formlarda oluşturulamadığını ileri sürmektedir. Fakat bu dükkanların, dönemsel

²⁷⁷ Mansel, 1956a, a.g.k., 5.

²⁷⁸ Mansel, 1956a, a.g.k., 4.

²⁷⁹ Burada yer alan dükkanların ortalama derinlikleri 3.75 m., genişlikleri ise, 4.60 m.'dir. Propylon ile bitişik olan dükkanın genişliği ise yaklaşık 6 m dir (Mansel, 1956a, s. 4).

eklentiler sonucunda birbirinden farklı boyutlarda ve planlarda oluşturulmuş olma ihtimali de göz önünde bulundurulmalıdır. Eksekdraya bitişik dükkanın cephesi, ekседrada olduğu gibi mermer levhalarla kaplanmış, önündeki portiğin zemininde ise iri siyah ve beyaz taşlardan yapılmış bir mozaik yer almaktadır²⁸⁰.

Agoranın güney portiği gerisinde, skene binasının arka duvarlarına bitişik, üzerleri taş kemerlerle örülü, agora ile tiyatro arasındaki giriş çıkışı sağlayan kapıların yanısıra, dükkanlar için ayrılmış bölümler de yer almaktadır (Resim 34). Mansel, bu bölümlerin ne amaçla kullanıldığına ilişkin net bir şey söylemese de²⁸¹ çok büyük olasılıkla bunların dükkan olarak kullanılmış olması gerekir. Latrina'nın hemen yanında yer alan dükkanın gerisinde üzeri kemerli bir kapı yer almakta, yan duvarın içinde ise latrina'ya girişi sağlayan başka bir kapının daha bulunduğu görülmektedir²⁸².

4.2.3. Latrina

Yarım daire planlı olup, konglomera bloklardan inşa edilmiş latrina, agora'nın güneybatı köşesinde, tiyatronun analemma duvarlarının hemen önünde yer almaktadır (Resim 35, 36)²⁸³. Binanın tavanı, yine konglomera bloklardan yapılmış olup, beşik tonoz ile örtülmüştür. Sıva izlerinden, çivi deliklerinden ve günümüzde hala *in situ* olarak duran mermer levha parçalarından duvarların, tonozun başladığı noktaya kadar mermer levhalarla kaplı olduğu anlaşılmaktadır²⁸⁴.

Mermer kaplı duvarın önünde ve kanalizasyon çukuru olarak kullanılan yarım daire şeklindeki ince uzun koridorun hemen üzerinde dikine duran 13 taş destek yer almaktadır²⁸⁵.

²⁸⁰ Mansel, 1956a, **a.g.k.**, 4.

²⁸¹ Mansel, 1956a, **a.g.k.**, 5.

²⁸² Mansel, 1956a, **a.g.k.**, 5.

²⁸³ Mansel, 1956a, **a.g.k.**, ; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 151.

²⁸⁴ Mansel, 1956a, **a.g.k.**, 6

²⁸⁵ Kanalizasyon çukuru olarak kullanılan yarım daire şeklindeki ince uzun koridorun önünde de yine dairevi şekilde yerleştirilmiş bir su oluğu mevcuttur (Mansel, 1956a, s. 6).

Her destekte ise, iki yuvarlak deliğe sahip 12 adet geniş taş levha bulunması, latrinanın aynı anda 24 kişinin kullanabilmesine olanak tanımaktadır²⁸⁶.

Binanın ön tarafında arka duvara paralel bir şekilde yarım daire formunda konglomera taşlardan oluşturulmuş iç kısımda üç, dış kısımda ise mekanın tam ortasına denk gelecek şekilde bir adet büyük niş yerleştirilmiştir. Mansel, iç taraftaki nişlerin arasındaki kalın sıva tabakasının içinde künklerin yerleştirildiği olukların bulunduğunu ve bu nedenle nişlerin heykeller için değil de birer çeşme olarak kullanılmış olabileceğini ileri sürmektedir²⁸⁷. Ön taraftaki nişte ise, üç kademeli silme ile çevrelenmiş bir yarım kubbe ile örtülü, künklerle ve musluk deliklerine sahip olasılıkla çeşme olarak kullanılmış başka bir bölüm daha vardır. İlk başlarda çeşmenin etrafı düzgün kesim taş bloklarla kaplı iken, daha sonra bu taşlar zaman içerisinde düşüp ya da sökülüp, bunların yerine küçük boyutlu taşların kullanıldığı yeni bir düzenlemeye gidilmiştir²⁸⁸.

Ön cephede yer alan çeşmenin sağında ve solunda, havalandırma ya da ışıklandırma için kullanılan kemerli iki büyük pencere yer almaktadır. Batıdaki pencere önünde yer alan iki sıra dükkan nedeniyle kapatılmıştır²⁸⁹.

Latrina'ya girişler, arka duvarın uçlarına denk gelen traverten taşlarından yapılmış iki kapıdan yapılmaktadır. Bu kapılardan bir tanesi skene binasının arkasındaki ilk bölmeye, diğeri ise sütunlu caddenin portiğine açılmaktadır²⁹⁰.

Planı bakımından Anadolu'da rastlanmayan bir formda olan Side örneğinin benzerleri daha çok Kuzey Afrika'da karşımıza çıkmaktadır (Resim 37). Thubursicum, Dougga ve Kartaca kentlerindeki latrinalar, Side örneğindeki gibi yarım daire planında inşa edilmiştir²⁹¹.

²⁸⁶ Mansel, oturakların oldukça yüksek olmasından dolayı bunların önünde 1-2 basamaklı taş bir kademelinin olabileceğini ileri sürmektedir (Mansel, 1956a, s. 6).

²⁸⁷ Mansel, 1956a, **a.g.k.**, 6.

²⁸⁸ Mansel, 1956a, **a.g.k.**, 6.

²⁸⁹ Mansel, 1956a, **a.g.k.**, 6.

²⁹⁰ Neudecker (1994). *Die Pracht Der Latrine – Zum Wandel Öffentlicher Bedürfnisanstalten der Kaiserzeitlichen Stadt München*. Münih: Pfeil, s. 78 ; Mansel, 1956a, **a.g.k.**, 6.

²⁹¹ Neudecker, 1994, **a.g.k.**, 42. Thubursicum (Guelma Bölgesi'nde) Cezayir'de ve Dougga (Téboursouk şehri yakınında) ise, Tunus'ta yer almaktadır. Kartaca'da Antoninler Dönemi'ne (MS 145-162) tarihlendirilmiş iki adet anıtsal yarım daire planlı latrina bulunmaktadır.

4.2.4. Tykhe Tapınağı

Agora meydanının tam ortasında olmamakla birlikte biraz güneybatısında yer alan²⁹², üzerine güneydeki bir merdivenle çıkılan podyum'a, yuvarlak sella'nın etrafını çeviren 12 sütunlu galeriye ve muhtemelen 12 köşeli piramidal formda bir çatıya sahip, Tykhe'ye adandığı düşünülen bir tapınak yer almaktadır (Resim 38)²⁹³.

Dış cephesi, kalın mermer levhalarla kaplı olan podyum'un üstüne, alt ve üst kısımları silmeli kalın yan duvarlara sahip güneybatıdaki 9 basamaklı bir merdivenden çıkılmaktadır²⁹⁴. 24 yivli sütunları Attika-İon tarzında kaidelere ve Korinth düzeninde başlıklara sahiptir. Kavisli arşitrav-friz bloklarının birleştiği yerler sütun eksenlerine denk gelmesi gerektiğinden podyum'da toplam 12 sütunun yer aldığı ileri sürülmektedir. Tek parçadan işlenmiş arşitrav-friz bloklarında ise, fascia'lar boncuk dizileri ile birbirinden ayırt edilmiş, aralarına da çiçeklerle süslü kıvrık dal motifleri işlenmiştir²⁹⁵. Frizin üzeri, dış kesimi, altı ve üstü silmeli düz bir geison, palmetler ve aslanbaşı şeklinde çörtlenlerle süslü bir simaya sahiptir. Dış kesiminden sonra gelen saçaklık unsurları ise, galerinin üzerini örten kasetli, cephe frizinin ve sella duvarının üzerine oturan tavan levhaları ile aynı parçadan işlenmiştir²⁹⁶.

Düzgün kesim taş bloklarından oluşturulmuş sella duvarının üst kısmında alt ve üst kısımları silmeli bir friz bulunmaktadır. Frizde çeşitli yaprak ve meyvelerden oluşan kalın girlandları taşıyan, çıplak ve kanatlı Eros figürleri yer almaktadır. Girlandların boş bölümlerinde ise, atribüleri ile birlikte tanrı büstleri tasvir edilmiştir. Figürlerden birinin "kerykaion" taşınması nedeniyle, bunun Hermes olduğu saptanmıştır²⁹⁷.

Sella'ya girişler, merdivenin tam karşısına denk gelen, zengin silmelerle süslü söveleri ve lentosu bulunan bir kapıdan yapılmaktadır²⁹⁸. Sella'nın üzerine oturan, her biri

²⁹² Mansel, 1978, **a.g.k.**, 157.

²⁹³ Mansel, 1956a, **a.g.k.**, 9.

²⁹⁴ Mansel, 1978, **a.g.k.**, 159.

²⁹⁵ Üstte boncuk dizisi, yumurta şeridi ve Lesbos kymation'undan oluşan bir silme yer almaktadır.

²⁹⁶ Mansel, 1978, **a.g.k.**, 159, 164.

²⁹⁷ Mansel, 1978, **a.g.k.**, 164.

²⁹⁸ Mansel, 1956a, **a.g.k.**, 11.

üç burç tasvirine sahip dört parçadan oluşan mermer kubbede²⁹⁹, 12 burcun simgelendiği görülmektedir³⁰⁰.

Primidal külâh şeklinde olduğu düşünülen yapının çatısına dair ele geçen iki adet meyilli mermer köşe taşı, çatının piramidal bir formda olduğunu destekler niteliktedir³⁰¹. Bu özelliği nedeniyle yapı, Suriye mimarisindeki primidal çatılı yapılar ile benzerlik göstermektedir³⁰². Mansel, piramidin zirvesinde büyük olasılıkla bir akroterin olması gerektiğinden bahsetmekte ve yapının çevresinden ele geçen mermer vazo parçalarının akroterle ilgili olup olmadığı bilinmese de, en azından çatıdaki süslemeler ile bağlantılı olabileceğini ileri sürmektedir (Resim 39)³⁰³.

Hem F. Beaufort'un hem de K. G. Lanckoronski'nin ekibindeki E. Petersen tarafından "Horologium" olarak tanımlanmış binanın sellasının zemininde, harçla yapılmış bir çıkıntının varlığı gözlemlenmiş ve burada bir kült heykelinin durması gerektiği ileri sürülerek, yapının tolus planlı bir tapınak olması ihtimali güçlenmiştir. İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen birkaç Side sikkesi üzerinde primidal çatıya sahip tolus planlı bir tapınağın içerisinde Fortuna ya da Tykhe'nin tahta oturan heykeli tasvir edilmiştir. Bu tasvirlerin, agoradaki tolus ile dikkate değer benzerlikleri, yapının Tykhe'ye ithaf edilmiş bir tapınak olma ihtimalini ortaya koymaktadır. Ele geçen sikkeler, heykelcikler ve yazıtlara bakıldığında, Side'de oldukça yoğun bir Tykhe kültürünün varlığından söz edilebilir³⁰⁴.

Tavan levhalarında zodyak tasvirlerinin yer aldığı bir yapının Tykhe'ye adanmış olması şaşırtıcı olmamalıdır³⁰⁵. Söz konusu olan, kader tanrıçası olarak astronomi ve astrolojide önemli bir rol oynayan Tykhe'nin, bazen burçlardan "genç kıızı" ile (partenos) özdeşleştirildiği, kozmik bir tanrıça olarak yıldızların hareketini düzenlediği

²⁹⁹ Parçalardan birinde, balıklar (sadece kuyruk kısımları sağlam durumda), arkasına bakan koç ve hörgüçlü boğa tasviri yer almaktadır. Diğer blokta, ikizler ve yengeç net bir şekilde anlaşılmakta aslanın ise, sadece kuyruk kısmı teşhis edilebilmektedir. Ele geçen son blokta ise, yaban keçisi ve saka net bir şekilde görülebilmekte iken, okçu figürünün olması gereken bölüm tamamen tahrip olmuştur. Mevcut durumda genç kıızı, terazi ve akrebin olması gereken mermer blok bulunamamıştır (Mansel, 1956a, s. 9). Beaufort'un ve Mansel'in tarif ettiği bu tavan levhaları kaybolduğundan, günümüzde bunları görememekteyiz.

³⁰⁰ Bu mermer kubbeyle ait sadece birkaç parça ele geçirilmiştir.

³⁰¹ Mansel, 1956a, **a.g.k.**, s. 11.

³⁰² Mansel, 1956a, **a.g.k.**, s. 12.

³⁰³ Mansel, 1956a, **a.g.k.**, s. 11.

³⁰⁴ Mansel, 1956a, **a.g.k.**, s. 11-13.

³⁰⁵ Mansel, 1956a, **a.g.k.**, s. 13.

bilinmektedir³⁰⁶. Ayrıca, 12 burcun, 12 Olympos’lu tanrıyı sembolize ettiğine ilişkin örneklerden yola çıkıldığında, en büyük güce sahip ilahi varlığın, dünyanın kaderini elinde tutan Tykhe olduğunu ve 12 tanrının onun kudret ve nüfuzunun yayıcılarından başka bir şey olmadıkları da ileri sürülmektedir.³⁰⁷ Bunun yanısıra, Tykhe’nin “pantheist” bir tanrıça olarak kabul edildiğine ilişkin düşünceler de vardır³⁰⁸.

Side’deki Athena ve Apollon Tapınakları’na bakıldığında, sütun başlıkları ve mimari plastik süslemeler açısından Tykhe Tapınağı ile benzerlikler göstermesi, yapının MS 2. yüzyılın ortalarında ya da bu tarihten biraz daha sonra yapılmış olabileceğini ortaya koymaktadır³⁰⁹. Ayrıca, Attelea kentindeki Hadrianus Kapısı’nda görülen, sima’daki palmet motifinden başka frizdeki çiçeklerle süslü kıvrık dal motifi, boncuk dizisi, yumurta şeridi ile Lesbos kymation’u, Tykhe Tapınağı ile benzer özellikler göstermekte ve Mansel’in yaptığı tarihlenmeyi desteklemektedir³¹⁰. 2010 yılında yapılan çalışmalarda ele geçen seramikler ise, tapınağın 2. yüzyılda yapıldığına işaret ettiği ve alanın Hellenistik Dönem’de (belki de Geç Hellenistik Dönem’de) tesviye edildiği anlaşılmıştır³¹¹.

Tapınağın, agora meydanının tam ortasında yer almaması ile ilgili çeşitli fikirler öne sürülebilir. Öncelikle, Mansel’in agoranın tam ortasında yaptığı kazı çalışmaları sonucunda herhangi bir yapıya ait mimari izlere rastlamamış olması, Tykhe Tapınağının bulunduğu konumda daha önceden de bir tapınağın ya da sunağın yer almış olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir³¹². Bu durumda, agora ve tiyatro yapıları kompleks olarak değerlendirilmeden önce bu noktada, belki de Anadolu’lu bir tanrıçaya ait kutsal bir alanın yer alıyor olması ve daha sonra bu tanrıçanın Tykhe ile özdeşleştirilmiş olması mümkündür. Tapınağın konumu ile ilgili bir diğer düşünce, agora merkezinin, ana giriş kapısı ile güneydeki M binasına uzanan kapı üzerinde kalıyor olması ve bu iki kapı arasında uzanan

³⁰⁶ Mansel, 1978, **a.g.k.**, 166.

³⁰⁷ Mansel, 1956a, **a.g.k.**, s. 13.

³⁰⁸ Mansel, 1956a, **a.g.k.**, s. 13.

³⁰⁹ Mansel, 1978, **a.g.k.**, 166.

³¹⁰ Mansel, 1956a, **a.g.k.**, 13,14.

³¹¹ Alanyalı, 2011b, **a.g.k.**, 104.

³¹² Mansel, 1978, **a.g.k.**, 166, 167.

olası bir yolun agora merkezinde herhangi bir yapının inşa edilmesine olanak tanımamış olabileceğine ilişkindir.

4.3. Agora'nın Çevresindeki Yapılar

4.3.1. Müze Hamamı

Agora'nın batısında, sütunlu cadde üzerinde bulunan hamam yapısı, dikdörtgen bir meydan ile farklı boyutlardaki beş salondan oluşmaktadır. Bu yapı, günümüzde müze olarak kullanılmaktadır (Resim 40)³¹³.

Tuğladan yapılmış tonoz kemer ile örtülü I no'lu mekanın kuzeydoğu tarafında, içi mermer plakalarla kaplı yuvarlak bir havuz (piscina) ve bu havuzun etrafını çevreleyen bir yol bulunmaktadır. Arkada ise, yuvarlak bir duvar³¹⁴ ve havuzun üzerini örten, günümüzde büyük oranda tahrip bir halde olan tonoz bulunmaktadır. Altında herhangi bir ısıtma tertibatı bulunmayan bu mekan, büyük olasılıkla hem apoditerium hem de frigidarium olarak kullanılmış olmalıdır³¹⁵. Üzeri kemerli olan V no'lu salonun, güney duvarı günümüzde tamamen ortadan kalkmıştır. Doğu duvarda üzeri kemerli üç adet niş bulunmakta, zeminin altında ise hipocaust sistemi yer almaktadır³¹⁶. Alt kısmında tamamen hipocaust sisteminin olduğu IV no'lu mekanın uzun duvarlarında üçer, kısa duvarlarında ise ikişer kavisli niş yer almaktadır³¹⁷. Salona ait havuzların varlığına ilişkin net bir şey söylemek ise güçtür. Bu durumda, IV ve V no'lu salonların, tepidarium olarak kullanıldığı, ayrıca V no'lu salonun kışın soğuk ve rutubetli havalarda apoditerium görevi de gördüğü anlaşılmıştır³¹⁸. Hamamın

³¹³ Mansel, 1978, **a.g.k.**, 232,233. Mansel, hamamın bölümlerini kendi vermiş olduğu numaralara göre anlatmaktadır. Fakat Mansel, numaralandırma işlemi sırasında yapının o dönemdeki dolaşım sırasını göz ardı etmiştir. Bu çalışmada yine Mansel'in mekan numaraları kullanılmış, ancak mekanlar dolaşım sırasına göre anlatılmıştır.

³¹⁴ Duvarın arkasına yerleştirilen künklerle getirilen su, duvarda yer alan delikler vasıtasıyla havuzu dolduruyor olmalıdır. Duvarın içerisinde yer alan nişlerde ise, büyük olasılıkla heykeller duruyor olmalıdır.

³¹⁵ Mansel, 1978, **a.g.k.**, s. 237.

³¹⁶ Mansel, 1978, **a.g.k.**, s. 235.

³¹⁷ Mekanın zemini büyük oranda tahrip olduğu için alt bölümdeki hipocaust sistemine dair çok fazla bir şey söylemek mümkün değildir (Mansel, 1978, s. 235).

³¹⁸ Mansel, 1978, **a.g.k.**, s. 238.

en büyük salonu olan III no'lu alan, üzeri oldukça yüksek bir tonoz kemer ile örtülü olmakla birlikte, üç bölüme ayrılmıştır. Orta alanın iki yanında yer alan bölümlerde farklı büyüklük ve derinliklerde iki adet dikdörtgen havuz yerleştirilmiştir³¹⁹. Salonun batı ve doğudaki uzun duvarları içerisinde üçer adet üzerleri kemerli nişin yer aldığı görülmektedir³²⁰. Doğu duvarın önünde hamamın sonraki evrelerinde eklendiği düşünülen, içlerine birkaç yüksek basamak ile inilen, biri büyük olmak üzere üç adet tamamı mermer kaplı havuz bulunmaktadır³²¹. Kuzey duvarın içerisinde yer alan 3 adet nişin, hamamın ilk evresinde aynı şekilde güney duvarda da uygulandığı düşünülmekte fakat, sonraki evrelerde bu alana geniş bir pencere yapıldığı görülmektedir³²². Mansel, salonun mermer zemini altında yer alan hipocaust sisteminden bahsetmekte ve kuzey duvarın önünde bir praefurnium'un yer aldığını belirtmektedir³²³. Bu durumda III no'lu salonun caldarium olduğu kesinlikle söylenebilir³²⁴. Bu mekandan dar bir kapı vasıtasıyla, dış sınırları kare fakat, iç mekanı dairesel formda tasarlanmış II no'lu salona geçilmektedir. Üzeri taş kubbe ile örtülü, zeminin altı ise hipocaust sistemine sahip mekanın, dört tarafında diğer mekanlara açılan kapılar ve köşelerde yarım daire formlu nişler yer almaktadır³²⁵. I no'lu mekan apoditerium ve frigidarium olarak düşünüldüğünde, diğer salonlara göre daha küçük ve alçak olup, hipocaust sistemine sahip II no'lu salonu bir sudatorium (lakonikum) olarak kabul etmek gerekir. Yapılan incelemeler sonucunda, bütün salonların duvarları mermer levhalarla kapatılmış, hatta bazı nişlerde renkli mermerlerin de kullanıldığı görülmüştür³²⁶.

Hamamın arkasında, deniz suruna kadar olan bölümde, etrafı duvarlarla çevrili bir avlu bulunmakta ve avlunun iki yanında portikler, bunların gerisinde ise, yan yana sıralanmış küçük mekanlar bulunmaktadır. Mansel, bu mekanların hamama gelenlerce kullanılan

³¹⁹ Orta alanda üç, kısa duvarlar da ise, birer pencere açıklığı verilerek salonun aydınlatması yapılmıştır (Mansel, 1978, s. 234).

³²⁰ Doğu duvardaki nişlerin olduğu bölümde geç dönemde yapıldığı anlaşılan, fasadın tam ortasında yer almayan ve kemerinin bir ayağının soldaki hücrenin kemerinin üzerine oturduğu, üzeri kemerli bir pencerenin yerleştirildiği görülmektedir (Mansel, 1978, s. 234,235).

³²¹ Havuzlardan ortadaki ve onun sol yanındakinin arkası düz, ön tarafı yarım daire şeklinde, sağ taraftaki havuzun ise arkası düz, ön tarafı yarım daire şeklindedir (Mansel, 1978, s. 235).

³²² Mansel, 1978, **a.g.k.**, s. 235.

³²³ Mansel, 1978, **a.g.k.**, s. 235.

³²⁴ Mansel, 1978, **a.g.k.**, s. 238.

³²⁵ Mansel, 1978, **a.g.k.**, s. 234.

³²⁶ Mansel, 1978, **a.g.k.**, s. 235.

dükkanlar olduğunu, bu durumda da alanın küçük bir agora işlevi görmüş olabileceğini ileri sürmektedir³²⁷.

Hamam yapıları ısı ve su ile sürekli temas halinde bulunduğundan, zaman içerisinde devamlı olarak tadilat işlemleri gerçekleşmekte ya da ek binalarla yapı genişletilmektedir. Daha sonraki evrelerde yapılan bu uygulamalar, Side örneğinde de karşımıza çıkmaktadır. Bu duruma ilişkin ilk göze çarpan, IV no'lu salon ile iç düzenleme açısından aynı olan III no'lu salonun tonoz örtüsünün sonraki evrelerde yükseltilmiş olması ve sütunlu caddeye bakan duvarda dışarıdan payelerle desteklenmiş üzeri kemerli büyük bir pencerenin yapılmış olmasıdır. Aynı salonda doğu duvarın önünde yer alan 3 adet havuzun da hemen hemen aynı dönemlerde buraya eklenmiş olduğu söylenebilir.

Müze Hamamı'nı kesin olarak tarihlememizi sağlayacak yazıt ya da herhangi bir süsleme mevcut değildir. Mimari açıdan ele alındığında, II no'lu mekanın çatı örtüsünde olduğu gibi tuğla kullanılmış olması, yapının oldukça geç bir dönemde inşa edilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Bunun yanı sıra Mansel, yapıdaki konglomera blokların da devşirme olarak burada kullanılmış olabileceğini düşünmektedir. Mansel ayrıca, yüksek bir bina olan hamamın, surun savunma gücünü yıpratabileceğini düşünerek, yapının Attius Philippus Suru'ndan sonra yapılmış olduğunu savunmaktadır. Hamamın daha önce bu noktada yer alıyor olması durumunda, surun inşası sırasında kullanılacak malzemenin bir kısmının buradan tedarik edilmiş olabileceği akla geldiğinden, yapının sur'dan önce inşa edilmiş olması mümkündür³²⁸.

4.3.2. Vespasianus Anıtı

Tiyatronun batısından geçen sütunlu caddenin dirsek yaparak doğuya dönüp agoraya doğru devam ettiği noktada tak yer almaktadır³²⁹. Tiyatro ile tak arasında uzanan duvarın

³²⁷ Mansel, 1978, **a.g.k.**, s. 236.

³²⁸ Mansel, 1978, **a.g.k.**, s. 238.

³²⁹ Mansel, 1956a, **a.g.k.**, 14, 31, 32.

önünde ise, aedikulalardan birinin üzerinde bulunan yazıtta adı geçtiğinden dolayı Vespasianus'a atfedilen bir anıt bulunmaktadır³³⁰.

İki kademeli bir platformun taşıdığı bir podyum üzerinde bulunan anıt, her iki tarafta çıkıntı yapan, gövdeleri yivli Korinth sütunları ve bunların arkasında yer alan yine yivli Korinth başlıklı yassı payelerden oluşan birer aedikula ve bunların arasında yer alan yarım daire formundaki, arşitektonik bir çerçeve içinde yer alan nişten meydana gelmektedir (Resim 41)³³¹. Tüm bu bölümlerin üzerinde ise, üç fascia'lı bir arşitrav, birbirini takip eden geniş ve dar palmetlerle süslü friz ile dış kesimli bir kornişten ibaret saçaklık oturmaktadır³³².

Mansel, orta nişte bir imparator heykelinin, aedikulalarda ise iki giyimli figürün yer aldığından bahsetmektedir. Giyimli heykellerden sadece bir tanesi ele geçmiş olmakla birlikte Flaviuslar Dönemi'nde yapıldığı düşünülmektedir³³³.

Mansel, anıtın başka bir yerden buraya taşındığını ve nişli duvarın önünde monte edilerek bir çeşme haline getirildiğini ileri sürmektedir. Böylece çeşmenin önüne kalın taş levhalarla iki adet havuz yerleştirilmiştir. Su ise, ortadaki nişin içinde bulunan bir çörtenden ve aedikulaların zemininde açılmış ince kanallar vasıtasıyla buradaki havuzları doldurmaktaydı³³⁴.

4.3.3. Üç Gözlü Çeşme

Yüksek kaideler üzerinde duran dört aedikula ve bunların arasına yerleştirilmiş üç havuzdan oluşan çeşme yapısı, konglomera bloklardan inşa edilerek mermer plakalar ile kaplanmıştır. Bunların üzerinde Korinth başlıklı sütunlar ve basık bombe frizli saçaklık yer

³³⁰ Mansel, 1956a, **a.g.k.**, 14 ; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 114. Yazıt, imparator Vespasianus adıyla başlamakta ve imparatorun üçüncü kez konsül ve yine üçüncü kez halk tribunu'u olduğunu belirtmektedir. Bu durumda yazıt MS 71 yılına tarihlendirilmektedir (Mansel, 1978, s. 119).

³³¹ Mansel, 1978, **a.g.k.**, s. 114,117. Aedikula'ların ve ortada yer alan nişin üzeri üçgen alınlıklar ile örtülüdür. Ortadaki nişin içinde ise, merkezde bir Medusa başı bulunmakta ve başın her iki tarafına doğru uzanan kıvrık dal motifleri yer almaktadır (Mansel, 1978, s. 117,118).

³³² Mansel, 1978, **a.g.k.**, s. 117.

³³³ Mansel, 1978, **a.g.k.**, s. 118 ; İnan, 1978, 72,73 (24-Himationlu Erkek Torsosu).

³³⁴ Mansel, 1978, **a.g.k.**, s. 119.

almaktadır. Saçaklık aedikulalar arasındaki duvarın üzerinde de devam etmekte, böylece aedikulalar arasında arşitektonik bir bütünlük oluşmaktadır (Resim 42)³³⁵.

Diğerlerine göre biraz daha büyük olan havuz da dahil olmak üzere, duvarda yer alan, konsol şeklinde çıkıntılar üzerinde duran düz Korinth sütunları ve üçgen bir alınlık ile taçlandırılmış saçaklıktan oluşturulmuş nişlerde birer çörten yer almaktadır³³⁶.

Hermes, Athena, erkek başı gibi heykellerin yanında aslında bu çeşmeye ait olduğu düşünülen Attius Philippus Suru'ndan çıkartılan tavan levhası üzerindeki Aphrodite'nin doğumu sahnesi gibi heykeltraşlık eserleri çeşmenin tarihlendirilmesi için çok dikkate alınmamalıdır. Büyük olasılıkla bu eserler, başka yapılardan sökülerek buraya yerleştirilmiş olmalıdır³³⁷. Çeşmenin saçaklığındaki basık bombe friz ve yassı palmet süslemeleri, yapının MS 3. yüzyılın son yarısına tarihlendirmektedir³³⁸.

³³⁵ Mansel, 1978, **a.g.k.**, s. 108,110.

³³⁶ Mansel, 1978, **a.g.k.**, s. 110.

³³⁷ Mansel, 1978, **a.g.k.**, s. 110,111.

³³⁸ Mansel, 1978, **a.g.k.**, s. 111.

5. KOMPLEKS VE KOMPLEKS YAPILARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

5.1. Kompleks Yapılar ve Kompleks Yapıların Tarihsel Gelişimi

Agora-Tiyatro Kompleksi olarak belirtilen kompleks sözcüğünün kelime anlamı, birden çok parçadan oluşan birbiriyle bağlantılı ve ilişkili bir bütünlük, bir olgu olarak ele alınmalıdır. Çünkü, kompleks adı altında bir araya getirilen farklı işlevlerdeki insanların birden fazla ihtiyacını karşılayabilecekleri yapı grupları, sosyal hayatı kolaylaştırmaya yönelik, bir bütün halinde planlanarak oluşturulmuşlardır. Bu yapı grupları, Side'deki gibi bazen tek seferde planlanmış ve kentin içerisinde önemli bir noktada konumlandırılmışken, bazen de zaman içerisinde ihtiyaç duyulan eklemeler yapılarak yapıda değişikliğe gidilmiş ve kompleks yapı denilebilecek oluşum ortaya çıkmıştır. Bu durumda kompleks yapıların, kent yönetimi tarafından yaptırılan, hayatı kolaylaştırmaya yönelik ve bütün ihtiyaçları tek merkezden karşılamayı hedefleyen kamusal kullanım alanlarından ve/veya yapılardan meydana geldiği söylenebilir.

Roma Döneminde karşımıza çıkan kompleks yapılar ile örtüşebilecek daha erken bir döneme ait yapı grubu bulunmamaktadır³³⁹. Kompleks yapılar, ilk olarak Roma Döneminde

³³⁹ Roma Dönemi öncesinde mimari bütünlük içerisinde kompleks olarak değerlendirilebilecek bir yapı grubu yer almamaktadır. Fakat, mimari bütünlük sergilemeyen birbirinden farklı yapı gruplarının bir araya getirildiği uygulamalar mevcuttur. Bu uygulamalar, kompleks olgusunun öncüsü niteliğinde değerlendirilebilecek yapı gruplarını kapsamaktadır. Söz konusu öncü yapı grupları içerisinde MÖ 2. binlerde karşımıza çıkan Minos Sarayları, kompleks yapıların ilk varyasyonları olarak değerlendirilebilir (M. L. Galaty ve W. A. Parkinson (1999). *Rethinking Mycenaean Palaces – New Interpretations of an Old Idea*. Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology, s. 5.). Küçük bir şehir izlenimi veren saray yapıları için, farklı işlevlerdeki bölümlerin bir arada yer alması, düşünce açısından bir kompleks oluşturulmak istendiğini göstermektedir. Yöneticinin, yöneticinin ailesinin ve hizmetkarlarının barındığı bir yapı olarak değerlendirilmelerine rağmen, bunun yanında, diğer alanlarda farklı işlevler için ayrılmış bölümlerin bulunması, sadece bu yapının kral ve ailesine hizmet etmek için inşaa edilmediğini ortaya koymaktadır. Girit saraylarında yer alan bazı mekanların eğitim amacıyla da kullanılmasının yanında, duvarlarında atletik mücadelelerle ilgili fresklerin yer aldığı da görülmektedir (A. Yaraş (1997). *Anadolu Gymnasionlarının Gelişimi. Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (12), s. 239.). Fakat bu tasvirler, saray içerisinde sportif eğitimlerin verildiği bir gymnasiumun varlığını kanıtlamaya yetmemektedir (Yaraş, 1997, s. 239). Minos sarayları etkisinde gelişen Myken sarayları da, yapı içerisinde benzer bölümlere sahip olması nedeniyle aynı kategori içerisinde değerlendirilmelidir. Bu saray yapılarında, taht odası ve yöneticinin ailesinin ve hizmetkarlarının kaldığı odalar, dinsel ritüeller için ayrılmış bölümler, tahıl depolama alanları (magazin) ve zanaatkarlar için ayrılmış işliklerin de bir bütünlük içinde yer aldığı görülmektedir (Galaty ve Parkinson, 1999, s. 5). Girit'te Malia (C. Knappet (1999). *Assessing a Polity in Protopalatial Crete: The Malia-Lasithi State. AJA*, (103-4), s. 622-624.), Phaistos (D. S. Robertson (1974). *Greek and Roman Architecture*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 17.) ve Knossos'ta (Robertson, 1974, s. 10.) bulunan Minos saraylarının yanında, Güney Yunanistan'da yer alan Tiryns Sarayı (Robertson, 1974, s. 28.) Myken saraylarını değerlendirebilmemiz açısından büyük önem teşkil etmektedir. Tiryns Sarayı, içinde barındırdığı yıkanma alanıyla saray yapıları içerisinde bu tip işlevlere sahip bölümlerin de yer aldığını bize göstermektedir (J. W. Shaw (2012). *Bathing at the Mycenaean Palace of Tiryns. AJA*, (116-4), 555-571.). Fakat bu yıkanma alanı, Roma hamamlarında olduğu gibi her statüdeki kişiye hizmet vermek yerine sadece yönetici sınıfının ihtiyaçlarını karşılamak için bu noktada konumlandırılmış

şehir planlamacıları tarafından birbirinden farklı yapı gruplarının mimari bütünlük çerçevesinde ve bir arada planlanmasıyla oluşturulmuştur. Bu yapıların ortaya çıkmasındaki amaç, kent planlaması sırasında arazi koşullarından faydalanılarak yapıların kapladıkları alanın minimum derecede aza indirgenmesi ve sahip oldukları ortak mimari unsurlar nedeniyle inşaat masraflarını hafifletmek olarak açıklanabilir. Ayrıca, Side Agora-Tiyatro Kompleksi örneğinde olduğu gibi bütün kompleks yapılar, halkın birden fazla ihtiyacını karşılayabileceği, sosyal hayatı kolaylaştırmayı amaçlayan bir düşünce çerçevesinde inşa edilmiştir.

olmalıdır. Minos ve Myken saray yapılarındaki zanaatkarlara ait işliklerin yanında, burada üretilen malzemenin satışının yapıldığı farklı ya da aynı mekan içerisinde barındırılmış alanların varlığı ise bir soru işaretidir. Her koşulda saray yapıları birer üretim merkezi olarak da düşünülmelidir ve böylece kentin ticaretine de yön vermiş olduğu unutulmamalıdır. Minos ve Myken sarayları içerisindeki yapı gruplarının bütüncül bir mimari birliktelik sergilememelerinin yanısıra, yıkanma odaları, tahıl depoları, işlikler, eğitim odaları gibi farklı işlevlerdeki bölümlerin bulunması, bir kompleks düşüncesinden ziyade, yapı içerisinde küçük bir şehir oluşturulmak istendiğini göstermektedir. Bu nedenden dolayı saray yapıları, Roma Dönemi Komplekslerinden ayrılmaktadır. Arkaik Dönem itibarı ile Yunan kentlerinde karşımıza çıkan “devlet agorası” olarak adlandırılan alanlar da, kompleks oluşturma düşüncesinin öncülü niteliğinde değerlendirilebilir. Devlet agoraları, birbiriyle yakın ilişkileri bulunan yapı gruplarını barındırmaktadır. Söz konusu yapı grupları, zaman içerisindeki eklemelerle birlikte, bir yapı bütünlüğü oluşturma düşüncesi çerçevesinde bir araya getirilmelerinden dolayı, Roma Dönemi Kompleks yapıları ile düşünce açısından benzerlik göstermektedir. Atina örneğine bakıldığında, erken dönem agorasının oldukça küçük ve mütevazı bir formda olduğu ve bu noktada birkaç küçük sunak dışında başka bir yapının bulunmadığı görülmektedir (H. A. Thompson ve R. E. Wycherley (1972). *The Agora of Athens*. Glückstadt: J. J. Augustin, s. 19.). Yaklaşık olarak Solon’un (MÖ 640-560) hüküm sürdüğü dönemlerde yapıldığı düşünülen bu erken dönem yapıları, agora’nın batısına konumlandırılmıştır (J. M. Camp (1992). *The Athenian Agora*. Londra: Thames & Hudson, s. 38.). Daha sonra ise, agoranın yine küçük bir meydan ve içerisinde yer alan dini yapılarla birlikte dinsel bir merkez olarak varlığını sürdürdüğü söylenebilir. Peisistratos Dönemi ile birlikte agoraya, çeşme yapısı ve mahkeme binası gibi kamusal yapıların yanısıra 12 tanrı sunağı gibi dinsel yapılar eklenerek, erken dönem agorasının reformu (MÖ 508/7) ile birlikte ise, bouleterion, kraliyet stoası ve Aphrodite Ourania Sunağı gibi yapılar eklenerek agora, dinsel ve kamusal bir merkez haline bürünmeye başlamıştır. Kimon (MÖ 510-450) Dönemi’nde ise, Atina’daki Pers tahribatı sırasında zarar gören kraliyet stoası ve bouleterion yapıları yeniden yapılmış, bunların yanında boyalı stoa ve tholos planlı bir yapı eklenmiştir (Camp, 1992. s. 16-77). MÖ 5. yüzyılın sonlarına doğru gelindiğinde ise, agora içerisindeki kamusal ve dinsel yapılarla birlikte olgun formuna bürünmüş ve böylece işlevsel açıdan ortak noktaları bulunan yapılar, belli bir merkezde tek bir çatı altında toplanmıştır (Thompson ve Wycherley, 1972, s. 19). Perikles’in (MÖ 495-429) hükümdarlığında geçen bu dönemde agoraya, Hephaestion ve Üçgen Sunak gibi yapılar yapılmış, Peloponnesos Savaşları (MÖ 431-404) ve sonrasında (MÖ 404-401) ise, yeni bir bouleterion, Metroon (arşiv binası), tholos yapısı (skias), Synedrion (toplantı binası), Zeus Eleutherios Stoası, mahkeme binaları, hapisane gibi kamu yapılarının yanında Strategeion ve Hipparcheion gibi askeri yapılar da eklenmiştir. Kamu ve askeri yapıların yanısıra, küçük dükkanlar ve işlikler agora meydanının dışında konumlandırılmışsa da bankacılar tarafından finansal işlerin agora içerisinde küçük tezgahlar vasıtasıyla yürütüldüğü de bilinmektedir. Bunların yanında agoraya, 4. yüzyılda Apollon Patroos Tapınağı, 3. yüzyılla beraber peristylli kare yapı ve arsenal, 2. yüzyılda ise, Attalos Stoası, Güney Stoa ve yeni bir Metroon yapısı yapılmıştır (Camp, 1992. s. 16-180). Atina agorasının, Arkaik, Klasik ve Hellenistik Dönemde gerçekleştirilen bayındırlık faaliyetleri sonucunda dini, idari, askeri ve ticari bir merkez haline aldığı, birbiriyle ilişkili yapı gruplarının tek bir çatı altında bir araya getirildiği görülmektedir. Bu durum, Roma Dönemi’nde karşımıza çıkan kompleks olgusunun birebir karşılığı olmasa da, planlama ve düşünce açısından meydana getirilmek istenen bu olgusunun bir öncülü niteliğindedir. Minos ve Myken saraylarında olduğu gibi Atina Agorası’nda da farklı işlevlerdeki yapı gruplarının bir arada konumlandırıldığı görülürken, bu örneklerin kompleks yapılarda görülen temel özellik olan iki farklı yapının mimari planlama çerçevesinde bütüncül bir formda oluşturulmasından oldukça uzaktır. Mimari açıdan kompleks yapılar ile farklılıklar göstermelerine rağmen, bahsedilen her örnekte ortaya çıkartılmak istenen düşünce aynıdır.

Roma Dönemi ile birlikte tam anlamıyla kompleks olarak nitelendirilebilecek yapılar ortaya çıkmıştır. Dönemle birlikte, işlev açısından birbiriyle yakın ilişkileri bulunan yapı gruplarının bir arada planlanarak ya da zaman içerisinde yapılan eklemelerle bütüncül bir form kazandığı görülmektedir. Bu dönemde en fazla karşımıza çıkan yapı grubunu ise, Gymnasium-Hamam yapıları oluşturmaktadır. Gymnasion-Hamam komplekslerinin yanında, Tiyatro-Stadion, Tiyatro-Tapınak ve Agora-Tiyatro kompleksleri de Anadolu'da karşımıza çıkan diğer örnekleri oluşturmaktadır.

5.2. Anadolu'daki Kompleks Yapılar

5.3.1. Hamam-Gymnasium yapıları

Kendi kültürleriyle özdeşleşen hamam yapılarının aksine, Romalılar başlarda gymnasion kültürüne oldukça uzaktır. Özellikle bu dönemlerde Roma'da üst sınıf gruplar tarafından gymnasion kültürünün çok hoş karşılanmadığına yönelik bir tutum da söz konusudur³⁴⁰. Romalıların ilk defa gymnasion yapısı ile karşılaşması, Yunan popülasyonunun yoğun olduğu bölgeler olan Güney İtalya ve Campania'da gerçekleşmiştir³⁴¹. Zaman içerisinde ise gymnasion ve hamam yapıları, bir arada

³⁴⁰ Cicero, *De Oratore*, 2,5,21. Çev. E. W. Sutton. Cambridge: Harvard University Press, 1967. : “*Omnia ista, inquit Crassus, ego alio modo interpretor, qui primum palaestram et sedis et porticus etiam ipsos, Catule. Graecos exercitationis et delectationis, inuenisse arbitror. Nam et saeculis multis ante gymnasia inuenta sunt quam in eis philosophi teneant, tamen eorum auditores discum audire quam philosophum malunt...*”. Plutarkhos, *Moralia*, 274. Çev. F. Cole Babbitt. Cambridge: Harvard University Press, 2003. : “*το γαρ ζηραλοιφειν υφεωρωντο Ρωμαιοι σφοδρα, και τοις Έλλησιν οιονται μηδεν ο τως αιτιον δουλειας γεγονεναι και μαλακις ως τα γυμνασια και τας παλαιστρας πολ ν αλυν και σχολην εντικτουσας παις πολεσι και κακοσχολιαν και το παιδεραστειν...*”. Tacitus, *Annales*, 14,20. Çev. A. J. Church ve W. J. Brodribb. Londra: Macmilan and Co., 1906. : “*Ceterum abolitos paulatim patrios mores funditus everti per accitam lasciviam, ut, quod usquam corrumpi et corrumpere queat, in urbe visatur degeneretque studiis externis iuventus, gymnasia et otia et turpes amores exercendo...*”. Vitruvius, *De Architectura*, 9,1. : *Cum ergo id animadvertam, admiror; quid ita non scriptoribus eidem honores eiamque maiores sint tributi, qui infinitas utilitates aevo perpetuo omnibus gentibus praestant. Id enim magis erat institui dignum, quad athletae sua corpora exercitationibus efficiunt fortiora, scriptores non solum suos sensus, sed etiam omnium, cum libris ad discendum et animos exacuendos praeferant praecepta*”.

³⁴¹ F. Yegül (1994). *Antik Çağ'da Hamamlar ve Yikanma*. İstanbul-Homer Kitabevi, s. 216.

planlanmaya veya dönemsel eklentilerle bütüncül bir formda konumlandırılmaya başlanmıştır³⁴².

Hamam-gymnasium kompleksleri, mimari ve sosyal fonksiyonları açısından iki farklı yapıyı birleştiren özel bir form olarak düşünülmelidir. Farklı işlevlere sahip bu iki yapının, zaman içerisinde birbiriyle olan etkileşimi akabinde oluşan bütüncül bir form yaratma düşüncesinin en olgun örnekleri Roma İmparatorluk Dönemi'nde görülmektedir³⁴³. Hamam yapılarının Roma, gymnasiumların ise Hellenistik Dönem'de Anadolu etkisinde oluşturulduğu göz önünde bulundurulsa da, hamam-gymnasium kompleksleri için tam olarak batı ya da doğu etkisinde geliştiğini söylemek güçtür³⁴⁴.

Hamam-gymnasium komplekslerinin ortaya çıkışındaki ana unsur, Anadolu'daki Hellenistik Dönem mimarisi geleneğinde, özellikle de Hellenistik gymnasium tasarımında aranmalıdır³⁴⁵. Roma Dönemi ile birlikte hamam yapılarında birkaç küçük düzenleme yapılarak gymnasiumlarla birlikte bütüncül bir form oluşturulur. Böylece, hamam-gymnasium komplekslerindeki yüksek duvarlar, yatay alçak çatılı ve ortası geniş düzlüğe sahip açık alan ile birlikte uyum içerisinde düzenlenir³⁴⁶. Bu uyum, farklı işlevlerdeki iki farklı yapının tek bir çatı altında birleşmesine ve tüm Roma Dönemi hamam-gymnasium yapılarının birer kompleks olarak nitelendirilmesini sağlamaktadır. MS 2. yüzyılda inşa edilen Termessos kentindeki Aşağı Gymnasium (Kuzey Gymnasium)³⁴⁷, yapım tarihiyle ilgili çeşitli görüşlerin yer aldığı Laodikeia Merkez Hamam-Gymnasiumu³⁴⁸, MS 147-149 yıllarına tarihlendirilen Ephesos Vedius Hamam-Gymnasiumu³⁴⁹, Hadrian Dönemi'ne tarihlendirilen Ephesos Tiyatro Hamam-Gymnasium'u³⁵⁰, MS 2. yüzyılda inşa edilen

³⁴² J. B. Ward-Perkins (1981). *Roman Imperial Architecture*. New Haven: Yale University Press, s. 292.

³⁴³ F. Yegül (2008). Ephesos'da Vedius Gymnasium'u ve Anadolu Hamam-Gymnasium'larının Kimlik Sorunu. *Anadolu*, (34), s. 104.

³⁴⁴ Yegül, 1994, **a.g.k.**, 222.

³⁴⁵ Yegül, 1994, **a.g.k.**, 219, 220.

³⁴⁶ Yegül, 1994, **a.g.k.**, 216.

³⁴⁷ A. V. Çelgin (1994), Termessos Gymnasiumları - Yazıtların Işığında Bazı Gözlem ve Değerlendirmeler. *Arkeoloji Dergisi*, s. 120-137.

³⁴⁸ M. Büyükkolancı (2014). Laodikeia Merkezi Hamam 2003-2007 Kazıları ve Sonuçları, *10. Yılında Laodikeia Kazıları*. Ed. Celal Şimşek. İstanbul: Ege Yayınları, s. 222,223. Goretti, Laodikeia Merkez Hamam'ın palaestra ile birlikte inşa edilmiş olduğunu ileri sürmektedir (Goretti, 2004, s. 184).

³⁴⁹ Yegül, 2008, **a.g.k.**, 105. Vedius Hamam-Gymnasiumu Ephesos'lu zengin ve köklü bir aileden gelen Vedius tarafından, Tanrıça Artemis ve İmparator Hadrianus Pius'a adanarak yaptırılmıştır (Yegül, 2008, s. 105).

³⁵⁰ M. Steskal (2003). Bemerkungen zur Funktion der Paläste in den Ephesischen Bad-Gymnasium-Komplexen. *Öjh*, (72), s. 231, 232.

Ephesos Skolastika Hamamları³⁵¹, Aphrodisias Hadrian Hamam-Gymnasium Kompleksi³⁵², MS 135 yılında Asia Procuratorluk görevi yaptığı bilinen Herodes Atticus'un yaptırmış olabileceği düşünülen Alexandria Troas'daki Hamam-Gymnasium³⁵³, Miletos'taki MS 164'te Miletos'u ziyaret eden M. Aurelius'un karısı onuruna yaptırdığı asimetrik ve eksensel bir plana sahip olmayan fakat mimari bütünlüğü bulunan Faustina Hamamı³⁵⁴ gibi yapılar birlikte planlanarak oluşturulmuş kompleks örnekleri arasında yer almaktadır (Resim 44). Bu örnekler dışında, Side'de ortaya çıkartılan hamam yapısı ve daha önce A. M. Mansel tarafından devlet agorası olarak adlandırılan fakat aslında hamama bağlı gymnasium olması gereken bu iki yapının aslında bir yapı kompleksi adı altında değerlendirilmeleri gerektiği son yıllarda yapılan çalışmalar sonucunda ortaya çıkmıştır³⁵⁵. Side örneğindeki iki yapı arasında dönemsel farklılıkların olup olmadığına yönelik çalışmalar günümüzde de devam etmektedir.

Kompleks yapılar her zaman aynı anda planlanıp inşa edilmediğinden, bazı hamam-gymnasium kompleks örneklerinde olduğu gibi zaman içerisindeki eklemelerle de ortaya çıkabilmektedir. Pergamon'daki Hellenistik Gymnasium'un doğu³⁵⁶ ve batı³⁵⁷ kanatlarına eklenen hamamlar, zaman içerisinde oluşturulan hamam-gymnasium örneklerinden birini oluşturmaktadır. Diğer bir örnek ise, Ephesos'taki Verulanus Portikosunun, Hamamın ve Gymnasium'un farklı zaman aralıklarında ve aynı noktada inşa edilmesiyle oluşturulan komplekstir³⁵⁸. MS 90-110 yılları arasında Tiberius Claudius Aristion'un destekleriyle³⁵⁹ başlatılan bu büyük çaplı inşaat projesi için, ilk olarak Verulanus Portikosu'nun, sonra gymnasiumun ve daha sonra da hamamın inşaa edildiği yapılan çalışmalar sonucunda tespit

³⁵¹ Yegül, 1994, **a.g.k.**, 254.

³⁵² K. T. Erim (1968a). Aphrodisias: 1965 Campaign. *Türk Arkeoloji Dergisi*, (15-1), s. 63. ; K. T. Erim (1968b). Aphrodisias: 1966 Campaign. *Türk Arkeoloji Dergisi*, (15-2), s. 58,59. ; K. T. Erim (1968c). Aphrodisias Results of the 1967 Campaign. *Türk Arkeoloji Dergisi*, (16-1), s. 67,68. ; K. T. Erim (1970). The Ninth Campaign of Excavations at Aphrodisias in Caria 1969. *Türk Arkeoloji Dergisi*, (18-2), s. 92.

³⁵³ Steskal, 2003, **a.g.k.**, 232 ; Yegül, 1994, **a.g.k.**, 246.

³⁵⁴ A. Von Gerkan, F. Krischen ve T. Weigand (1928). *Thermen und Palaestren*. Berlin: Hans Schoetz und Co, s. 50-88.

³⁵⁵ Alanyalı, 2011a, **a.g.k.**, 535.

³⁵⁶ W. Radt (2002). Pergamon : Antik Bir Kentin Tarihi ve Yapıtları. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 130-132.

³⁵⁷ Radt, 2002, **a.g.k.**, 129, 130.

³⁵⁸ Yegül, 1994, **a.g.k.**, 272.

³⁵⁹ P.Scherrer (1995). *Ephesos - Der Neue Führer: 100 Jahre Österreichische Ausgrabungen 1895-1995*. Wien: Österreichisches Archäologisches Institut, s. 14.

edilmiştir³⁶⁰. 1. yüzyılın ikinci yarısında ya da 2. yüzyılın ilk yarısında yapıldığı düşünülen Sardes'teki hamam-gymnasium örneğinde ise, mermer avlunun MS 211-212 yıllarında, palaestra'nın da en geç 3. yüzyılın ortasında inşaa edilerek kompleksin inşasının tamamlandığı yapılan çalışmalar sonucunda ortaya çıkmıştır³⁶¹ (Resim 45).

Hamam ve gymnasium yapıları her ne kadar birbiriyle özdeşleştirilmiş olsa da, ikisi arasında her zaman bir mimari bütünlük olmayabilir. Yaklaşık olarak MÖ 200 yılına tarihlendirilen Miletos'taki Eudomos Gymnasion'unun hemen yanına Roma Dönemi'nde Capito Hamamları eklenmiştir. Fakat hamam yapıldığı sırada iki yapı arasında herhangi bir mimari bağ kurulmamış, daha geç bir dönemde cepheleri İon sütun dizileri ile birleştirilerek görsel anlamda bütünlük sağlanmıştır³⁶².

Kompleksler mimari açıdan bir bütünlük göstermesine rağmen farklı işlevlerdeki yapıları barındırdığından, her yapıda birbirinden bağımsız kullanıma olanak tanınacak şekilde mimari düzenlemenin yapıldığı da görülmektedir. Ephesos Tiyatro Hamam-Gymnasiumu'nda, hamamın ve palaestra'nın farklı ana girişlerinin olması, her iki yapının birbirinden bağımsız olarak kullanılmasına olanak tanıdığına işaret etmektedir. Fakat, mimari bütünlüğü "U" biçimli ambulacrum'un palaestra'ya kadar uzatılmasıyla sağlanan Ephesos Doğu Hamam-Gymnasium'nda, ana giriş olasılıkla palaestra yoluyla sağlanmaktaydı. Ephesos'taki diğer benzer yapılar olan Vedius ve Liman Hamam-Gymnasiumlarında da ana girişler palaestra'ya açılan propylonlarla sağlanmaktadır. Aynı şekilde, Sardes³⁶³, Aizanoi³⁶⁴ ve Ankyra'daki³⁶⁵ hamam-gymnasium yapılarında da tek bir ana giriş bulunmaktadır (Resim 45, 46)³⁶⁶.

MS 4. yüzyıldan sonra yapılan hiçbir hamamın, gymnasium ya da palaestra ile birleştirilmediği, fakat bazı örneklerde bir servis avlusunun ya da bir portiko'nun hamam

³⁶⁰ Steskal, 2003, **a.g.k.**, 231. ; R. Raja (2012). *Urban Development and Regional Identity in the Eastern Roman Provinces – 50 BC - 250 AD : Aphrodisias, Ephesos, Athens, Gerasa*. Copenhagen: Museum Tusculanum Press, s. 76.

³⁶¹ G. M. A. Hanfmann (1983). *Sardis from Prehistoric To Roman Times: Results of the Archaeological Exploration of Sardis 1958-1975*. Cambridge: Harvard University Press, s. 143.

³⁶² Yegül, 1994, **a.g.k.**, 272.

³⁶³ Yegül, 1994, **a.g.k.**, 249.

³⁶⁴ Yegül, 1994, **a.g.k.**, 249.

³⁶⁵ M. Akok (1968). Ankara Şehrindeki Roma Hamamı. *Türk Arkeoloji Dergisi*, (17-1), s. 7, 8.

³⁶⁶ Yegül, 1994, **a.g.k.**, 271.

yapısına eklendiği görülmektedir. Bu dönemden itibaren sportif etkinliklerin yapıldığı palaestraların zaman içerisinde yok olduğu, hamam yapılarının ise MS 7. ve 8. yüzyıllara kadar varlığını sürdürdüğü görülmektedir³⁶⁷. Palaestranın işlevini kaybetmesi durumu, MS 3. yüzyıl Got saldırıları sonucunda zarar gören ve onarılmayan Verulanus Portikosu³⁶⁸ ile Skolastika Hamamları'nın (Varius Hamamı) MS 4. yüzyıl'da yeniden yaptırılması ve yeni düzenlemede palaestranın bulunmaması gibi örneklerle çeşitlendirilebilir³⁶⁹. Martyr İustinin Yahudi Typhon ile tanrı konusunda yaptığı felsefi tartışmanın gerçekleştiği yerin Ephesos'ta bir gymnasium olması³⁷⁰ ve MS 4. ve 5. yüzyıllarda Sardes'deki palaestranın sportif olarak olmasa da kullanımının sürdüğü gibi örnekler, palaestraların sportif aktiviteler dışında sosyo-kültürel açıdan önemini yitirmediğini göstermektedir³⁷¹.

Kent içerisindeki konumları açısından değerlendirildiğinde stadiumların, hamam-gymnasium yapılarına oldukça yakın bir şekilde inşa edilmiş olmaları dikkat çekicidir. Sportif aktivitelerden sonra temizlenme gereksinimi duyan atletler için stadiumların, hamam-gymnasium kompleksleriyle, birlikte planlanarak ya da belli zaman aralıklarına rağmen aynı noktada konumlandırılarak oluşturulmaları gayet doğaldır. Bu durumda hamam, gymnasium ve stadium yapılarını kapsayan bir spor kompleksi düşüncesinden söz etmek yanlış olmaz. Ephesos'taki Vedius Hamam-Gymnasium'u³⁷², Miletos'taki Faustina Hamamları³⁷³, Aizanoi'deki Hamam-Gymnasium Kompleksi³⁷⁴, Nysa'daki Doğu Hamamları³⁷⁵ ve Laodikeia'daki Hamam Kompleksi³⁷⁶ yakınlarında bulunan stadium yapıları ile birer "spor kompleksi" oluşturma düşüncesi çerçevesinde geliştirilmiş mimari düzenlemeler olarak algılanmalıdır (Resim 47)³⁷⁷.

³⁶⁷ Yegül, 1994, a.g.k., 277.

³⁶⁸ Got saldırıları sonrasında portiko'nun kapladığı alan üzerine yeni yapılar yapılmış ve sonrasında burası bakımsız bir yerleşim alanı, bir mahalle halini almıştır (Yegül, 1994, s. 277).

³⁶⁹ Yegül, 1994, a.g.k., 277.

³⁷⁰ Yegül, 1994, a.g.k., 277.

³⁷¹ Yegül, 1994, a.g.k., 277.

³⁷² Yegül, 2008, a.g.k., 103-116.

³⁷³ Yegül, 1994, a.g.k., 256, 257.

³⁷⁴ R. Naumann (1984). Aizanoi – Bericht über die Ausgrabungen und Untersuchungen 1981 und 1982. AA, (99), s. 453-456.

³⁷⁵ Yegül, 1994, a.g.k., 273.

³⁷⁶ Büyükkolancı, 2008, a.g.k., 208-227.

³⁷⁷ Yegül, 1994, a.g.k., 273.

5.3.2. Tiyatro-Stadium yapıları

Kent planlaması açısından özel bir konumu olmayan tiyatro ve stadium yapıları, topografya gibi bazı değişkenler çerçevesinde kent içerisindeki yeri, özel durumlara göre farklılık gösterebilmektedir. Ephesos³⁷⁸, Miletos³⁷⁹, Priene³⁸⁰ ve Smyrna³⁸¹ örneklerinde olduğu gibi kent surları içerisinde yer alabilen bu yapılar, Perge’de³⁸² olduğu gibi kent surları (Hellenistik) dışarısında da konumlandırılabilir³⁸³.

Roma Dönemi’nde tiyatro ve stadium yapıları, gerçekleştirilen sportif müsabakalara ev sahipliği yapmaları nedeniyle ortak bir noktada birleşmektedir. Bu nedenle her iki yapının kent planlaması sırasında inşaa edilmesi için seçilen noktalar dikkat çekici olmakla birlikte, birbirine yakın bir şekilde konumlandırılmaları ise, olasılıkla bir “spor kompleksi” oluşturma düşüncesinin ürünü olmalıdır. Stadium ve tiyatro’nun mimari açıdan birliktelik sergileyen başta Aizanoi olmak üzere, Sardis³⁸⁴ ve Pessinus’taki³⁸⁵ örnekleri bu düşünce çerçevesinde oluşturulan yapı gruplarıdır (Resim 48). Tiyatro-stadium kompleksleri içerisinde stadiumun kısa kenarının tiyatroyu tam olarak ortalayacak şekilde yerleştirildiği ve sahne binasının her iki yapı tarafından ortak kullanıldığı Aizanoi’daki örnek dışında, tam olarak kompleks özellikleri gösteren bir tiyatro-stadium yapısı daha yoktur (Resim 49)³⁸⁶.

Antik dönemde mimari bütünlük açısından bilinen en iyi örnek Aizanoi’daki tiyatro-stadium kompleksidir. Yapı, MS 1. yüzyıldan³⁸⁷, MS 3. yüzyılın içlerine kadar³⁸⁸ farklı yapı evrelerini barındırmakla birlikte, genel yapı ve mimari unsurlar bakımından Roma dışında

³⁷⁸ E. Akurgal (2003). *Anadolu Uygarlıkları*. İstanbul: Net Turistik Yayınları, s. 323.

³⁷⁹ Akurgal, 2003, **a.g.k.**, 372.

³⁸⁰ Akurgal, 2003, **a.g.k.**, 355.

³⁸¹ Akurgal, 2003, **a.g.k.**, 295.

³⁸² Akurgal, 2003, **a.g.k.**, 467.

³⁸³ R. E. Wycherley (1993). Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu?. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s. 139-147.

³⁸⁴ P. Roos (1995). On the Connection Between Theatre and Stadium. *Arkeoloji Dergisi*, (1), s. 166, 167.

³⁸⁵ Roos, 1995, **a.g.k.**, s. 167.

³⁸⁶ Roos, 1995, **a.g.k.**, s. 167.

³⁸⁷ Yapılan çalışmalar sonucunda sınırlı sayıda da olsa alandan ele geçen arkeolojik buluntular içerisinde Iulius Cladiuslar Dönemi’ne tarihlendirilen sikkelerin ve seramiklerin yer alması, kompleksin ya da en azından tiyatro’nun inşaatının MS 1. yüzyılda başlamış olabileceğini göstermektedir. Fakat, bu tarih önerisinin, seramikler, yazıtlar ve süslemeler üzerine yapılacak çalışmalar ile desteklenmesi gerekmektedir (Rohn, 2008, s. 201).

³⁸⁸ C. Rohn (2008). *Der Theater – Stadion – Komplex von Aizanoi*. Cottbus: Fakultät für Architektur, Bauingenieurwesen und Stadtplanung (eBTU) / LS Baugeschichte, s. 204.

Klasik ve Hellenistik Dönem etkilerini de taşımaktadır³⁸⁹. Yapının kompleks olarak nitelendirilmesindeki temel etken, stadium ve tiyatro arasındaki yapısal bütünlüğü sağlayan sahne binasıdır³⁹⁰. Kuzey yamaçta tiyatro'nun ve güneydeki düzlükte ise stadium'un yer alıyor olması nedeniyle, sahne binası her iki yapı için ortak bir kullanıma sahip olmuştur³⁹¹. Sahne binasının yanısıra, tiyatronun ve stadium'un simetrik bir şekilde konumlandırılması da iki yapı arasındaki mimari ilişkiyi ortaya koymaktadır³⁹². Tiyatro ve stadium'un bir arada planlanmasındaki temel etkenler ise, olasılıkla iki yapı için topografik açıdan en uygun noktanın bu alan olması veya maddi kaygılar olmalıdır³⁹³. Bu durumda, her iki yapı da ortak mimari bileşenlere sahip olması ve aynı aks üzerinde konumlandırılmaları nedeniyle bütüncül bir düzenlemenin sonucu olarak kompleks adı altında değerlendirilmektedir.

Aizanoi Tiyatro-Stadium Kompleksi, 215 m. uzunluğundaki stadium³⁹⁴ ve 60 x 44 m. ebatlarındaki tiyatro yapıları birlikte düşünüldüğünde kentteki en büyük yapı birimini oluşturmaktadır³⁹⁵. Yapılan çalışmalar sonucunda iki yapının inşasına başlandığı dönemler arasında çok kısa zaman aralıkları olduğu, önce tiyatro'nun daha sonra ise stadium'un yapıldığı bilinmektedir³⁹⁶. Stadiumda yapılan çalışmalar sonucunda ele geçen sikke ve seramik buluntuları, alanda inşaat faaliyetlerinin Iulius Claudiuslar Dönemi'nde yani MS 1. yüzyılın birinci yarısında başlamış olabileceğini akla getirmektedir. Bu tarihten daha önce ise, tiyatronun analemma duvarı ve sahne binasının yapımına çoktan başlandığı ileri sürülmektedir³⁹⁷. MS 2. yüzyılın ikinci yarısında ise, stadium'un genişletildiği ve ikinci kat tribününde yeni bir locanın yapıldığı, tiyatronun sahne binasının genişletildiği ve analemma

³⁸⁹ Rohn, 2008, **a.g.k.**, 242. Rheidt, Hadrian Dönemi'nde tiyatronun, MS 160'dan sonra ise stadiumun yapımına başlandığını öne sürmektedir (Rheidt, 1997, s. 494). Hoffmann ise bu inşaat faaliyetlerinin MS 1. yüzyıl'da başladığını ve MS 3. yüzyılın içlerine kadar devam ettiğinden bahsetmektedir.

³⁹⁰ Rohn, 2008, **a.g.k.**, 5.

³⁹¹ E. Özer ve H. Korkmaz (2014). Tarihsel Süreçte Aizanoi Kentindeki Dört Yapıda Tahrip ve Koruma. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (18), s. 12.

³⁹² Rohn, 2008, **a.g.k.**, 90.

³⁹³ Özer ve Korkmaz, 2014, **a.g.k.**, 12.

³⁹⁴ A. Hoffmann (1986). Aizonai – Erster Vorbericht über die Arbeiten im Stadion 1982-1984. *AA*, (1986), s. 693-697.

³⁹⁵ Rohn, 2008, **a.g.k.**, 202.

³⁹⁶ K. Rheidt (1997). Römischer Luxus – Anatolisches Erbe Aizonoi in Phrygien. *AW*, (28), s. 494.

³⁹⁷ Rohn, 2008, **a.g.k.**, 201.

duvarı ile sahne binası'nın yükseltildiği³⁹⁸ görülmektedir. Böylece, tiyatro-stadium yapısı oldukça geniş bir alanı kaplayan anıtsal bir kompleks halini almıştır³⁹⁹.

Stadiumda ele geçen en geç tarihli sikke, MS 238-244 tarihine işaret etmektedir. Tiyatronun ise en geç MS 4. yüzyılın ortalarına kadar kullanılmış olabileceği üzerine durulmaktadır⁴⁰⁰. Bu durumda bir bütün olarak ele aldığımızda kompleks, işlevini bu dönemler arasındaki bir tarih aralığında yitirmiş olmalıdır.

Aizanoi Tiyatro-Stadium Kompleksi'nin yanısıra, Sardes kentinde de kompleks olarak nitelendirilebilecek tiyatro-stadium yapısı bulunmaktadır. Hanfmann, tiyatro'nun ve stadium'un inşaa tarihinin Hellenistik Döneme kadar inebileceğini ileri sürse de stadiumun doğu kanadında tonoz ve harcın kullanılmış olduğundan bahsetmektedir⁴⁰¹. Ayrıca Hanfmann tiyatronun MS 17'de gerçekleşen bir deprem sonucunda oldukça zarar gördüğünü ve bu dönemden sonra Hellenistik Tiyatro'nun üzerine eklemeler yapıldığını, hatta stadiumun da bu dönemden sonra inşaa edilmiş olabileceğini düşünmektedir⁴⁰². Bu durumda Sardes Tiyatrosu Hellenistik kökenli olsa da, Roma Dönemi'nde yapılan eklemeler ve stadiumun inşaa ile birlikte kompleksin bir parçası haline gelmiştir. Bu kompleksin Aizanoi örneğinden farkı, stadiumun uzun kenarının tiyatronun sahne binasına dayandırılması sonucu oluşturulmasıdır. Fakat tiyatronun, stadiumun bittiği noktadan itibaren biraz daha devam ettiği, böylece tam bir mimari bütünlük sergilemediği görülmektedir⁴⁰³. Bunun yanısıra mevcut durumda, iki yapının arasında giriş çıkışı sağlayan bir kapının varlığına ilişkin bir şey söylemek güçtür.

Texier'den bilindiği kadarıyla Pessinus kentinde de tiyatronun, stadiumun uzun kenarını ortaladığı bir kompleks yapısı söz konusudur⁴⁰⁴. Fakat, kendisinden birkaç yıl sonra

³⁹⁸ 1998-2002 yıllarında yapılan çalışmalarda Bouleterion'da kullanılan bütün mermer parçaları büyük olasılıkla erken dönem tiyatro'sundan sökülerek burada yeniden kullanılmıştır (Rheidt, 2001, s. 259,260).

³⁹⁹ Rohn, 2008, **a.g.k.**, 204.

⁴⁰⁰ Rohn, 2008, **a.g.k.**, 204,205.

⁴⁰¹ Hanfmann, 1983, **a.g.k.**, 116.

⁴⁰² Hanfmann, 1983, **a.g.k.**, 118,142.

⁴⁰³ Roos, 1995, **a.g.k.**, 166,167.

⁴⁰⁴ C. Texier (1839). *Asie Minoure, Description Géographique at Archéologique*. Paris: Didot frères, s. 62 ; Roos, 1995, **a.g.k.**, 166.

kenti ziyaret eden Hamilton, stadiumun varlığına dair herhangi bir bilgi vermemektedir⁴⁰⁵. Günümüzde de tiyatro açık bir şekilde gözlemlenebilirken, stadiuma dair herhangi bir kalıntı görülememektedir. Büyük olasılıkla Texier, tiyatronun önündeki geniş düzlüğün stadium için uygun olabileceği düşüncesi nedeniyle, iki yapıyı bir kompleks olarak ele alıp, plana bu şekilde aktarmış olmalıdır⁴⁰⁶.

Aizanoi, Sardes ve Pessinus örneklerinin haricinde tiyatro ve stadium yapılarının birbirine oldukça yakın, hatta aynı doğrultu üzerinde konumlandırıldığı örnekler de mevcuttur. Fakat bu örnekler, Aizanoi'dakinin aksine kompleks olarak nitelendirilebilecek mimari bir bağa sahip değildir. Tralleis⁴⁰⁷, Megarsus⁴⁰⁸ ve Nysa'daki⁴⁰⁹ tiyatro ve stadium yapıları, aralarında mesafe olmasına ve birbiri ile mimari bir bütünlük göstermemesine rağmen, aynı doğrultuda yer almaları, özellikle Tralleis ve Megarsus örneklerinde stadiumların kısa kenarlarının tiyatroyu ortalayacak bir şekilde konumlandırılmaları gibi durumlar iki yapı arasındaki ortak bağı göstermektedir⁴¹⁰.

5.3.3. Tiyatro-Tapınak yapıları

Kentler için oldukça önemli prestij yapıları olma özelliği taşıyan tiyatro yapıları, tarih boyunca çeşitli oyunların ve gösterilerin sergilendiği, gladyatör ve hayvan dövüşlerine ev sahipliği de yapan önemli bir kamusal merkez konumundadır. Fakat bunların yanında, din, kült ve ritüel gibi kavramlar tiyatroların ortaya çıkmasındaki olgular olmakla birlikte, özellikle erken evrelerde bu kavramlar tiyatroların temel işlevini oluşturmaktadır.

Roma Dönemi'nde karşılaştığımız tiyatro-tapınak komplekslerinin oluşumundaki ilk adımlar, dini ritüellere dayalı dramaların gerçekleştirildiği kült tiyatroları olarak

⁴⁰⁵ W. J. Hamilton (1842). *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia ; with Some Account of Their Antiquities and Geology*. London: John Murray, Albemarle Street, s. 440 ; Roos, 1995, **a.g.k.**, 166.

⁴⁰⁶ Roos, 1995, **a.g.k.**, 166.

⁴⁰⁷ Roos, 1995, **a.g.k.**, 165.

⁴⁰⁸ Roos, 1995, **a.g.k.**, 167.

⁴⁰⁹ Roos, 1995, **a.g.k.**, 168.

⁴¹⁰ Roos, 1995, **a.g.k.**, 166-168.

düşünülebilir. Yakın Doğu⁴¹¹ ve Mısır'da⁴¹² bereket tanrılarına ait festivallerde en erken örnekleri sergilenen dramalar, zaman içerisinde gerçekleşen kültürel etkileşimler sonucunda Batı'ya aktarılmış ve burada da dinsel ritüeller çerçevesinde sergilenmiştir⁴¹³.

Minos saraylarında tiyatral faaliyetler için organize edilen alanlarda⁴¹⁴, ilk formuyla daha çok boğa gösterileri, boks ve güreş müsabakaları gibi sportif aktiviteler amaçlı kullanılıyorken, daha sonra bunların yerini resmi seromonilerin aldığı görülmektedir⁴¹⁵.

Yunan ana karasında gerçekleştirilen tiyatral ritüeller adına bilinen en erken örnek Sparta'daki Artemis Ortheia'ya ithaf edilmiş kutsal alanda görülmektedir (Resim 50)⁴¹⁶. Bu alandaki MÖ 9. yüzyıla (MÖ 950-850) tarihlendirilen sunak ise⁴¹⁷, ritüellerin gerçekleştirildiği noktadır⁴¹⁸. Tanrıça'ya ithaf edilen Arkaik tapınağın sonraki dönemlerinde, alanın tiyatroya dönüştürüldüğü MS 200 yılında ise, tiyatro formundaki yapının, tapınağın doğu cephesine eklenerek bir kompleks oluşturulduğu⁴¹⁹, ayrıca orkestraya eklenen altar ile ritüellerin de artık bu noktada gerçekleştirildiği görülmektedir⁴²⁰.

Atina agorasının tamamında MÖ 6. yüzyıl boyunca çeşitli tiyatral faaliyetlerin gerçekleştiği bilinmekle birlikte⁴²¹, yine aynı dönemlere tarihlendirilen Atina Agorası'ndaki yuvarlak planlı orkestra⁴²², Dionysos (Dionysos Lenaios kutsal alanı) ile ilgili yarışmaların

⁴¹¹ S. L. Johnston (2004). *Gods in the Desert: Religions of the Ancient Near East*. Cambridge: Harvard University Press, s. 275.

⁴¹² I. Nielsen (2000). *Cultic Theatres and Ritual Drama in Ancient Greece. Proceedings of the Danish Institute at Athens*, (3), s. 108.

⁴¹³ Ö. Tereman (2007). *Roma Dönemi Tiyatro-Tapınak Kompleksleri ve Anadolu'daki İzdüşümleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 148.

⁴¹⁴ Yunan dünyasında en erken tiyatral faaliyetlerin gerçekleştirildiği alanlar, Minos Sarayları içerisinde Knossos, Mallia, Phaistos ve Gournia yer aldığı bilirse de, bunlardan sadece Knossos ve Phaistos'taki örnekler günümüze kadar korunabilmiştir (Tereman, 2007, s. 152).

⁴¹⁵ Tereman, 2007, **a.g.k.**, 152.

⁴¹⁶ Bu alandan ele geçen MÖ 8. yüzyıla tarihlendirilen yazıttan elde edilen bilgilere göre Artemis Orthia, hayvanların efendisi, çocuk doğumu tanrıçası, verimlilik ve evlilikten sorumlu tanrıça özellikleri yansıtmaktadır (Goodison ve Morris, 1998, s. 145).

⁴¹⁷ P. Cartledge (2003). *Sparta and Lakonia: Aregional History 1300-362 BC*. London: Routledge, s. 310.

⁴¹⁸ Sunak'ta oldukça kanlı ayinlerin yapıldığı, Spartalı gençlerin kırbaçlandığı, Artemis'e kurban adama sırasında insanların birbiriyle kavga ettiği ve kan döküldüğü, hatta insanların bu ritüeller esnasında öldüğü de bilinmektedir. Başlarda bu sunakta Kahin Hereupon tarafından önerilen insan kurban edilmesi büyük çoğunluk tarafından kabul görünürken, daha sonra bu uygulama insan kırbaçlamaya dönüştürülmüştür (Jarde, 1996, s. 127). Bu tip ritüellerin yanında sunağa pişmiş topraktan ve bronzdan adakların da bırakıldığı bilinmektedir (Cotterill, 1996, s. 101. ; Whitley, 2001, s. 145).

⁴¹⁹ Tereman, 2007, **a.g.k.**, 153,154.

⁴²⁰ R. M. Dawkins (1929). *The Sanctuary of Artemis Orthia at Sparta*. London, s. 34.

⁴²¹ Camp, 1992, **a.g.k.**, 46.

⁴²² Tereman, 2007, **a.g.k.**, 154.

yapıldığı kültsel bir merkez konumundadır (Resim 43)⁴²³. Ahşap oturma basamaklarına sahip bu tiyatro yapısınının (*ikria*) MÖ 5. yüzyılın başlarında bir gösteri sırasında çökmesi ve birçok kişinin yaralanması nedeniyle⁴²⁴, buradaki tiyatral faaliyetler akropolün güneyindeki Dionysos Eleuthereus Kutsal Alanı'ndaki tiyatro'ya taşınmıştır⁴²⁵. Fakat, sahne binası'nın arkasındaki stoa'nın inşasından sonra, tiyatro ile sunağın bütünlüğü bozulmuştur⁴²⁶. Dionysos kültüyle olan yakın ilişkisinden dolayı tiyatrolar, özellikle bu tanrıyla olan bağlantıları nedeniyle Thoriskos ve İkaria kentlerinde de görülmektedir (Resim 51)⁴²⁷. Bunun yanısıra tiyatrolar ile kütler arasındaki ilişki yalnızca Dionysos ile sınırlı kalmamakta, Oropos'da bir sağlık tanrısı olan Amphiaraos'a ithaf edilen kutsal alanın merkezi bir noktasında ilkel bir kült tiyatrosunun da inşaa edildiği bilinmektedir. Ayrıca, Delphi'deki kutsal alanda Apollon ile ilgili ritüel dramaların sergilendiği⁴²⁸, Syrakusai'daki MÖ 5. yüzyıla tarihlendirilen Apollon Temitis Kutsal Alanı'nda ise, bir kült tiyatrosu'nun inşaa edildiği bilinmektedir⁴²⁹.

MÖ 4. yüzyıl itibariyle, tapınağın önündeki altarı kendisine merkez olarak alan ve bu alanı oturma yerleriyle çevreleyerek ortada bir orkestra oluşturan kült tiyatroları Yunan dünyasında giderek yaygınlaşmaya başlamıştır⁴³⁰. Bu tip kült tiyatroları, Korinth'deki Demeter ve Kore Kutsal Alanı'nda⁴³¹, Lykousura'daki Artemis⁴³², Despoina ve Demeter'e ait tapınağın yanında⁴³³, Pergamon'daki Demeter Kutsal Alanı'nda⁴³⁴, Thebai'nin dışındaki

⁴²³ Camp, 1992, **a.g.k.**, 46 ; Tereman, 2007, **a.g.k.**, 154.

⁴²⁴ A. W. Pickard-Cambridge (1946). *Dithyramb, Tragedy and Comedy*. Oxford: Clarendon Press, s. 10-15. ; Camp, 1992, **a.g.k.**, 46.

⁴²⁵ Tereman, 2007, **a.g.k.**, 154 ; Camp, 1992, **a.g.k.**, 46 ; J. C. Moretti (2000). The Theater of the Sanctuary of Dionysus Eleuthereus in Late Fifth-Century Athens. *IllnCISt*, (24), s. 378.

⁴²⁶ Moretti, 2000, **a.g.k.**, 378.

⁴²⁷ Nielsen, 2000, **a.g.k.**, 116 ; Tereman, 2007, **a.g.k.**, 155. Dionysos, Attika'ya Thoriskos kentinden girmiş ve şarap Attika'ya ilk İkaria kentinden girmiştir (Nielsen 2000, s. 116).

⁴²⁸ Nielsen, 2000, **a.g.k.**, 117,118.

⁴²⁹ Nielsen, 2000, **a.g.k.**, 117,118 ; J. A. Hanson (1959). *Roman Theatre – Temples*. Princeton: Princeton University Press, s. 29.

⁴³⁰ Nielsen, 2000, **a.g.k.**, 118-120.

⁴³¹ R. S. Stroud (1969). The Sanctuary of Demeter and Kore on Acrocorinth, Preliminary Report III: 1968. *Hesperia*, (38-3), s. 299-330.

⁴³² Nielsen, 2000, **a.g.k.**, 120.

⁴³³ I. Radulović-Draganić ve S. Vukadinović (2013). Demeter nd Persophone, The Story of Abduction in the Greco-Roman World and its Reminiscences in the Balkans. *Études Balkaniques*, (49/3-4), s.169 ; Nielsen, 2000, **a.g.k.**, 120.

⁴³⁴ H. Üreten (2004). Hellenistik Dönem Pergamon Kenti Tanrı ve Kültleri. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları*, (22-35), s. 205.

Kabeiroi Kutsal Alanı'nda⁴³⁵ ve Samothrake Kaberioi'deki Elektra'ya adanmış kutsal alanda⁴³⁶ karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca Anadolu'da, Knidos'taki Apollon Karneios ve Aphrodite Kutsal Alanları'nda da basit formlardaki kült tiyatroları yer almaktadır⁴³⁷.

Hellenistik Dönem ile birlikte ise, Yunan kültürünün yanısıra, Mısır'dan İsis, Osiris, Harpokrates, Anubis ve Serapis, Yakın Doğu'dan Atargatis ve Hadad, Anadolu'dan da Kybele ve Attis kültü'ne ait aktörleri ya da rahipleri rahatça görebilmek için yüksek platformların yapıldığı kült tiyatrolar, Yunan dünyası içerisinde giderek yaygınlaşmaya başlamıştır⁴³⁸. MÖ 4. yüzyılın sonlarına doğru ise, her iki yapı orjinal formunu yakalayarak, birbirinden bağımsız bir şekilde inşa edilmeye başlanmıştır⁴³⁹.

Roma mimarlığındaki tapınak-tiyatro ilişkisi Cumhuriyet Dönemi'ndeki geleneğin bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır⁴⁴⁰. Roma'nın erken dönemlerinde Yunanlılarda olduğu gibi tapınaklar içerisinde tiyatro benzeri tasarımların yapıldığı bilinmektedir. Bu durumun özellikle, Oryantalizan Dönem'de Orta İtalya merkez olmakla birlikte Fenike kültürleri etkisinde geliştiğini söylemek mümkündür⁴⁴¹. MÖ 7. yüzyıla tarihlendirilen Metapontum'daki ve MÖ 6. yüzyıla tarihlendirilen Syrakusai Apollon Temitis Kutsal Alanı'ndaki örnekler, İtalya'daki Magna Graecia ve Sicilya'daki en erken kült tiyatrolarını oluşturmaktadır⁴⁴². MÖ 5. yüzyılda ise, Caere'deki tapınakla ilişkili tiyatro yapısı, İtalyada'ki kült tiyatrosu geleneğinin devamı niteliğindedir⁴⁴³. Cumhuriyet Dönemi boyunca bu tip kült tiyatrolarının sayısında giderek artış yaşanmıştır. Roma Magna Mater Tapınağı⁴⁴⁴, Gabi Tapınağı⁴⁴⁵, Tivoli Hercules Victor Tapınağı⁴⁴⁶, Cagliari Tapınağı⁴⁴⁷ ve Praeneste Fortuna

⁴³⁵ A. Schachter (2003). Evolutions of a Mystery Cult – The Theban Kabiroi. *Greek Mysteries: The Archaeology of Ancient Greek Secret Cults*. Ed. M. B. Cosmopoulos. New York: Routledge.

⁴³⁶ W. Burkert (1985). The Kabeiroi and Samothrace. *Greek Religion*. Çev: J. Raffan. Cambridge: Harvard University Press.

⁴³⁷ Nielsen, 2000, **a.g.k.**, 120,121.

⁴³⁸ Nielsen, 2000, **a.g.k.**, 123-126.

⁴³⁹ Nielsen, 2000, **a.g.k.**, 127.

⁴⁴⁰ H. S. Alanyalı (2005). Patara Tiyatrosu 2004 Çalışmaları. *Anadolu*, (29), s. 4,5.

⁴⁴¹ I. Nielsen (2004). Theater und Kult im Antiken Italien. *İkonographie und İkonologie Interdisziplinäres Kolloquium 2001*, (8), s. 85.

⁴⁴² Tereman, 2007, **a.g.k.**, 161.

⁴⁴³ Nielsen, 2000, **a.g.k.**, 79.

⁴⁴⁴ Hanson, 1959, **a.g.k.**, 24,25 ; Nielsen, 2004, **a.g.k.**, 66-68.

⁴⁴⁵ Hanson, 1959, **a.g.k.**, 29,31 ; Nielsen, 2004, **a.g.k.**, 68-69.

⁴⁴⁶ Hanson, 1959, **a.g.k.**, 31,32.

⁴⁴⁷ Hanson, 1959, **a.g.k.**, 32,33 ; Nielsen, 2004, **a.g.k.**, 70,71.

Tapınağı⁴⁴⁸ gibi örneklerde kült ritüellerinin gerçekleştiği alanda izleyiciler için oluşturulmuş oturma basamakları, özellikle İmparatorluk Dönemi'nde karşımıza çıkan tiyatro-tapınak kompleksi düşüncesinin ortaya çıkmasında önemli bir faktördür.

Erken Dönem Yunan ana karasında ve İtalya'da görülen kült tiyatro'su geleneği, Roma Dönemi'nde tiyatro ve tapınak yapılarının mimari bir bütünlük içerisinde, kompleks adı altında inşaa edilmesi düşüncesinin sonucu olarak nitelendirilebilir. Diğer kompleks yapılarda olduğu gibi tiyatro-tapınak yapıları da, Roma Dönemi'ne ait iki farklı yapının ortak bir işlev amacıyla mimari bir bütünlük içerisinde inşaa edilmesi geleneği çerçevesinde bir araya getirilmiştir.

Olgun formlarıyla tasarlanan tiyatro ve tapınak yapıları içerisinde, mimari bir bütünlük sergileyen en erken örnek Pompeius Tiyatrosu'dur (Resim 52)⁴⁴⁹. Tertullian'ın aktardığına göre Pompeius, Cavea'nın en üst noktasında ve sahne binası'nı ortalayacak şekilde konumlandırılmış olan tapınak nedeniyle, tiyatro da dahil tüm kompleksi "Venüs Victrix Tapınağı" olarak nitelendirmektedir⁴⁵⁰. Pompeius Tiyatrosu ile birlikte, İmparatorluk Dönemi'nde İtalya'da Casinum⁴⁵¹, Herculaneum⁴⁵², Sepino⁴⁵³, Fiesole ve Faleria⁴⁵⁴, Batı ve Kuzey Avrupa'da Gallia Narbonensis Vienne⁴⁵⁵, Gallia Belgica Lillebonne (Julibona)⁴⁵⁶ ve Saguntum⁴⁵⁷, Kuzey Afrika'da Leptis Magna⁴⁵⁸, Tipasa⁴⁵⁹, Dugga (Thugga)⁴⁶⁰, Guelma (Calama)⁴⁶¹, Philippeville⁴⁶², Timgad⁴⁶³, Cherchel (Caesarea)⁴⁶⁴, Shahr⁴⁶⁵ ve Philadelphia

⁴⁴⁸ Hanson, 1959, **a.g.k.**, 33-36 ; Nielsen, 2004, **a.g.k.**, 69,70.

⁴⁴⁹ Tereman, 2007, **a.g.k.**, 174.

⁴⁵⁰ Hanson, 1959, **a.g.k.**, 44.

⁴⁵¹ Hanson, 1959, **a.g.k.**, 73-74.

⁴⁵² Hanson, 1959, **a.g.k.**, 74.

⁴⁵³ V. Cianfarani (1951). Sepino-Teatro: Campagna di Scavo 1950. NSA, (8-5), s. 88-106.

⁴⁵⁴ A. Minto (1937). Il Tetri Romani di Firenze e di Fiesole. *Dioniso*, (6), s. 4-7 ; Hanson, 1959, **a.g.k.**, 76.

⁴⁵⁵ R. Bedon, R. Chevallier ve P. Pinon (1988). *Architecture et Urbanisme en Gaule Romaine I, II*. Le Coteau-Roanne.

⁴⁵⁶ Hanson, 1959, **a.g.k.**, 69-70.

⁴⁵⁷ Hanson, 1959, **a.g.k.**, 70.

⁴⁵⁸ G. Caputo (1947). Teatri Romani d'Africa. *Dioniso*, (10), s. 5-23 ; Hanson, 1959, **a.g.k.**, 59-60.

⁴⁵⁹ E. Frézouls (1952). Teatri Romani dell'Africa Francese. *Dioniso*, (10), s. 90-101.

⁴⁶⁰ M. Bieber (1961). *The History of the Greek and Roman Theater*. New Jersey: Princeton University Press, s. 205.

⁴⁶¹ S. Gsell (1901). *Les monuments antiques de l'Algerie*. Paris, s. 186-200.

⁴⁶² Gsell, 1901, **a.g.k.**, 192-194.

⁴⁶³ A. Ballu (1902). *Theatre et Forum de Timgad (Antique Thamugadi) Etat Actuel et Restauration*. Ed. E. Leroux, Paris, s. 12-14.

⁴⁶⁴ E. Boeswillwald, R. Cagnat ve A. Ballu (1905). *Timgad, Une Cité Africaine Sous L'Empire Romain*. Ed. K. Leroux. Paris, s. 97.

⁴⁶⁵ A. Segal (1995). *Theatres In Roman Palestine and Provincia Arabia*. Leiden-New York-Köln: E.J. Brill, s. 38.

kentlerindeki tiyatrolar içerinde barındırdıkları tapınak yapılarıyla birlikte kompleks olarak değerlendirilmektedir (Resim 53)⁴⁶⁶.

Roma egemenliğindeki birçok bölgede olduğu gibi Anadolu'da Stratonikeia⁴⁶⁷, Patara⁴⁶⁸ ve Pessinus⁴⁶⁹ kentlerinde de tiyatro-tapınak kompleksleri görülmektedir. İlk olarak Stratonikeia örneğine bakıldığında Hellenistik Tiyatro ile aynı doğrultu üzerine denk gelecek şekilde inşaa edilmiş Augustus Dönemi'ne tarihlendirilen tapınak yapısı, mimari açıdan bir bütünlük teşkil etmemesine rağmen birbirine göre düzenlenen konumları nedeniyle kompleks olarak deęerlendirilmektedir⁴⁷⁰. Diğer bir örnek olan Pessinus kentindeki tiyatro-tapınak yapıları da Stratonikeia'da olduğu gibi, birbirine olan yakın konumları ve ortak bir eksen üzerinde planlanmış olmaları nedeniyle bir bütünlük oluşturmaktadır (Resim 54)⁴⁷¹. Anadolu'daki tiyatro-tapınak yapıları içerisindeki son örnek olan Patara'daki kompleks ise, Stratonikeia ve Pessinus'taki örneklerden ziyade, Roma'daki Pompeius Tiyatro'su ile benzerlik göstermektedir. Tapınak yapısının, cavea'nın ilk inşasında planlanmadığı daha sonraki bir evrede eklendiği görülen Patara Tiyatrosu, Anadolu tiyatroları içerisinde eşsiz bir konumdadır (Resim 55)⁴⁷².

5.3.4. Agora-Tiyatro yapıları

Karanlık ağlarda ve Erken Arkaik Dönemde, genellikle tek bir gücün hakim olduğu sistem ile yönetilen Yunan kentlerinde Akropolis özellikle siyasi ve dini bir merkez konumundadır. Fakat değişen toplum yapısı ile akabinde gelişen siyasi olaylar etkisinde ortaya çıkan "demokrasi" kavramı, monarşik, artistokratik ya da timokratik yönetim

⁴⁶⁶ Hanson, 1959, **a.g.k.**, 59-81.

⁴⁶⁷ İ. H. Mert (2002). Der Theater-Tempelkomplex von Stratonikeia, Patris und İmperium, Kulturelle und Politische İdentät in den Stdten der Römischen Provinzen Kleinasien in der Frühen Kaiserzeit. *BABESCH Supl.*, (8), s. 187.

⁴⁶⁸ Alanyalı, 2005, **a.g.k.**, 5.

⁴⁶⁹ A. Verlinde (2015). The Pessinuntine Sanctuary of the Mother of the Gods in Light of the Excavated Roman Temple: Fact, Fiction and Feasibility. *Latomus*, (74), s. 46.

⁴⁷⁰ Mert, 2002, **a.g.k.**, 187.

⁴⁷¹ Verlinde, 2015, **a.g.k.**, 46.

⁴⁷² Alanyalı, 2005, **a.g.k.**, 5.

biçimlerinin merkezi olan Akropolis'in önemini kaybetmesine neden olmuştur⁴⁷³. Söz konusu gelişmeler sonucunda, "Polis" kimliğine bürünen kentler için siyasi, dini, ekonomik ve sosyal açıdan merkez agoradır. Sosyal yönden benzer işlevlere sahip tiyatrolar ise, çeşitli gösterilerin gerçekleştirildiği kamusal bir merkez olmalarının yanında özellikle "toplanma alanı" olarak nitelendirilmeleri nedeniyle tarih boyunca agoralar ile her zaman ilişki içerisinde olmuştur⁴⁷⁴.

Olgun formu ile düşünülmezsizin tiyatro yapıları çeşitli gösterilerin gerçekleştirildiği basit formulu bir orkestra alanı olarak değerlendirildiğinde, agora yapıları ile arasındaki ilişkinin oldukça erken dönemlere dayandığı görülmektedir.

MÖ 6. yüzyıl boyunca Atina Agorası'nın tümü, şarkı söyleme, dans etme ya da oyun sahneleme gibi tiyatral faaliyetlerin gerçekleştirildiği bir alan olarak kullanılmaktadır⁴⁷⁵. Ayrıca agorada, seyirciler için ahşaptan yapılmış oturma basamaklarına sahip oldukça basit formda (*ikria*) bir orkestra alanı oluşturulmuştur. Bu alan Atina Agorası'ndaki tiyatral faaliyetlerin yanında dini ritüellerin de gerçekleştirildiği asıl noktadır. MÖ 5. yüzyılın başlarında ahşaptan yapılmış basamakların yıkılması ile birlikte bu faaliyetler, akropolisin güneyindeki Dionysos Tiyatrosu'na taşınmıştır⁴⁷⁶. Ama buna rağmen, agoranın halen çeşitli sportif mücadelelere ya da yarışmalara ev sahipliği yaptığı bilinmektedir (Resim 43)⁴⁷⁷.

Bilinen en erken tiyatro olan Thorikos Tiyatrosu'na ait, orkestranın ilk evresinden ele geçen seramik buluntuları Hackens tarafından MÖ 525-480 yılları arasına tarihlendirilmiştir⁴⁷⁸. Fakat daha sonra yapılan çalışmalarla birlikte yapının ilk evresinin MÖ 7. yüzyıla kadar dayandığı ileri sürülmektedir⁴⁷⁹. Tiyatronun caveası asimetrik bir şekilde uç kısımlardan eğimli olmakla birlikte, dikdörtgen bir forma yakın olan orkestraya dönüktür (Resim 51). Düzensiz bir forma sahip olması olasılıkla, caveanın oturduğu alandaki

⁴⁷³ F. Kolb (1981). *Agora und Theater, Volks- und Festversammlung*. Berlin: Gebr. Mann Verlag, s. 1.

⁴⁷⁴ Wycherley, 1993, **a.g.k.**, 146.

⁴⁷⁵ Camp, 1992, **a.g.k.**, 46.

⁴⁷⁶ Camp, 1992, **a.g.k.**, 46.

⁴⁷⁷ Camp, 1992, **a.g.k.**, 46.

⁴⁷⁸ T. Hackens (1967). *Le Théâtre. Thorikos 1965*, (3), s. 75.

⁴⁷⁹ Kolb, 1981, **a.g.k.**, 66.

yükseltiye uydurulmak istenmesiyle ilişkili olmalıdır⁴⁸⁰. Bu yapının, Arkaik Dönem Agorası içerisinde konumlandırılmış olması nedeniyle, erken dönemlerde agora ile tiyatro yapıları arasındaki yakın ilişkiyi gözler önüne sermektedir⁴⁸¹.

Sadece orkestra için kullanılan geniş bir düzlük ile olasılıkla erken evresinde ahşap oturma sıralarından oluşan Rhamnus Tiyatro Alanı da, agora içerisinde yer almaktadır (Resim 57)⁴⁸². Alan ile bağlantılı yazıtlar çerçevesinde elde edilen bulgulara bakıldığında, yapının MÖ 440 yıllarında yapıldığı ve Dionysos kültü ile ilişkili olduğu görülmektedir⁴⁸³. Aynı şekilde İkaria kentinde de Thorikos ve Rhamnus örneklerine benzer agora içerisinde tiyatral faaliyetlerin gerçekleştirildiği bir orkestra ve oturma basamaklarından oluşan bir alan yer almaktadır (Resim 51)⁴⁸⁴.

Thorikos⁴⁸⁵, Rhamnus⁴⁸⁶ ve İkaria⁴⁸⁷ örnekleri, sahip oldukları geniş dikdörtgen formuna yakın orkestra ve bunun önündeki oturma alanları ile erken dönem agoraları içerisindeki basit formu tiyatral alanları oluşturmakta ve bu nedenle Kolb tarafından her iki yapı da bir bütünlük içerisinde değerlendirilmektedir. Arkaik Dönem’de olduğu gibi Klasik Dönem’de de agora-orkestra yapılarının iç içe inşa edildiği örnekler mevcuttur⁴⁸⁸. Söz konusu döneme ilişkin agora-orkestra alanları değerlendirildiğinde Yunan ana karasından Sparta⁴⁸⁹, Korinth⁴⁹⁰ ve Troizen⁴⁹¹, Sicilya’dan ise Morgantina⁴⁹² kentleri ön plana çıkmaktadır (Resim 57).

Özgün formlarına kavuşmalarıyla birlikte agora ve tiyatro yapıları, zaman içerisinde birbirinden bağımsız inşa edilmeye başlanmıştır. Ama bunun yanında her iki yapının da

⁴⁸⁰ Kolb, 1981, **a.g.k.**, 63-66. ; E. R. Gebhard (1974). The Form of the Orchestra in the Early Greek Theater. *Hesperia*, (43), s. 429.

⁴⁸¹ Kolb, 1981, **a.g.k.**, 63-66.

⁴⁸² Gebhard, 1974, **a.g.k.**, 435,436.

⁴⁸³ Kolb, 1981, **a.g.k.**, 66-72. ; Gebhard, 1974, **a.g.k.**, 435,436.

⁴⁸⁴ Kolb, 1981, **a.g.k.**, 72-78. ; Gebhard, 1974, **a.g.k.**, 434,436.

⁴⁸⁵ Gebhard, 1974, **a.g.k.**, 429,432.

⁴⁸⁶ Gebhard, 1974, **a.g.k.**, 434,436.

⁴⁸⁷ Gebhard, 1974, **a.g.k.**, 434,436.

⁴⁸⁸ Kolb, (1981), **a.g.k.**, 79.

⁴⁸⁹ Sparta’da agora ile oldukça yakın şekilde konumlandırılmış MÖ 5. yüzyıl tiyatrosu, Augustus Dönemi’nde tekrardan ele geçirilerek büyütülmüştür. Bunun yanı sıra Sparta Agorası’nda, Atina örneğinde olduğu gibi çeşitli tiyatral faaliyetler için oluşturulmuş bir orkestra’da yer almaktadır.

⁴⁹⁰ Kolb, (1981), **a.g.k.**, 81-83.

⁴⁹¹ Kolb, (1981), **a.g.k.**, 83-85.

⁴⁹² Kolb, (1981), **a.g.k.**, 85-87.

genellikle kent merkezinde konumlandırılıyor olması ve halkın bir araya geldiği toplanma alanı olmak gibi benzer işlevleri nedeniyle, kent planlaması içerisinde birbirine oldukça yakın bir şekilde inşa edildiği örnekler mevcuttur. Anadolu'daki örnekler değerlendirildiğinde başta Side⁴⁹³ olmak üzere Aphrodisias⁴⁹⁴, Ksanthos⁴⁹⁵, Ephesos⁴⁹⁶, Assos⁴⁹⁷ gibi daha birçok kentte iki yapının birbirine oldukça yakın inşa edildiği görülmektedir. Bu kentler içerisinde Side'deki yapılar, Roma Dönemi'nin kompleks yapı geleneğini karşılayacak mimari bir bütünlük oluşturacak şekilde tasarlanmışken, bunun dışında diğer kentlere göre Aphrodisias ve Ksanthos'taki yapıların da birbirine olan konumları oldukça dikkat çekicidir.

Side Agora'sı, tiyatro ile birlikte yarımadanın en dar olduğu noktada ve kentin merkezinde yer almaktadır (Harita 4)⁴⁹⁸. Sergiledikleri mimari bütünlük nedeniyle agora ve tiyatro yapıları kompleks adı altında değerlendirilmektedir (Resim 58). Anadolu'da hatta Roma dünyasında bu özelliği ile tanınan başka bir örnek olmaması nedeniyle Side Agora-Tiyatro Kompleksi eşsizdir.

Agora ve tiyatro yapıları, mimari açıdan bir bütünlük sergileyecek biçimde, kent planlaması içerisinde konumlandırılmıştır. Her iki yapı da planları açısından bir bütün olarak değerlendirildiğinde Tiyatro caveasının her iki ucu, hemen hemen agorayı kuzeybatıda ve güneydoğuda sınırlayan duvarlara denk getirildiği görülmektedir⁴⁹⁹. Plana bakıldığında agora, kuzeybatıda tiyatro ile tamamen aynı doğrultuda yer alırken, güneydoğuda iki yapının keskin bir hat oluşturmadığı görülmektedir⁵⁰⁰. Bu durumun nedeni, agorayı güneydoğu kanadında sınırlayan daha geç bir döneme ait duvardır. Bu alan, agoranın ilk evresinde muhtemel bir dükkan sırasıyla çevrilmiş olmalıdır. Fakat, daha sonra eklenen

⁴⁹³ Mansel, 1978, **a.g.k.**, 149-157, 187-213.

⁴⁹⁴ R. R. R. Smith ve C. Ratte (1995). Archaeological Research at Aphrodisias in Caria, 1993, *AJA*, (99), s. 33.

⁴⁹⁵ J. des Courtils ve L. Cavalier (2001). The City of Xanthos from Archaic to Byzantine Times,

Urbanism in Western Asia Minor : New Studies on Aphrodisias, Ephesos, Hierapolis, Pergamon, Perge and Xanthos. Ed. D. Parrish. Portsmouth: Journal of Roman Archaeology, s. 149-171.

⁴⁹⁶ Akurgal, 2003, **a.g.k.**, 323.

⁴⁹⁷ Akurgal, 2003, **a.g.k.**, 251.

⁴⁹⁸ Mansel, 1956a, **a.g.k.**, 2.

⁴⁹⁹ Mansel, 1956a, **a.g.k.**, 3.

⁵⁰⁰ Alanyalı, 2015, **a.g.k.**, 271.

güneydoğu duvarı ile birlikte bu alanda, agora ile tiyatro yapıları arasındaki mimari bütünlük bozulmuştur (Resim 28).

Tiyatronun sahne binası, agoranın güneybatı portişinin arkasında yer alan dükkan sıralarının yaslandığı duvar ile ortaktır⁵⁰¹. Ayrıca bu noktada, agora ile tiyatro arasındaki giriş çıkışı sağlayan beş adet kapı bulunmaktadır⁵⁰². Kapıların bu noktada yer alıyor olması, iki yapı arasında mimari bütünlük oluşturma düşüncesi çerçevesinde inşa edilmiş olmalıdır⁵⁰³.

Pamphylia Bölgesi Doğu Akdeniz'deki konumundan dolayı, erken dönemlerden beri Yunanistan, Mısır, Fenike, Ege Adaları ve Suriye ile deniz ulaşım ve ticaretinin önemli bir konumundadır. Söz konusu ticaretin en önemli uğrak ve durak noktası ise, sahip olduğu ihraç malları ve köle ticareti nedeniyle bir liman kenti olan Side'dir⁵⁰⁴. Kentteki ticaret hacminin ne denli gelişkin olduğu, sütunlu cadde boyunca uzanan dükkan sıralarının yanısıra⁵⁰⁵, ticaretin kalbinin attığı agorada gözlemlemek mümkündür⁵⁰⁶. Ayrıca, tiyatro galerilerinin de birer dükkan olarak kullanıldığı düşünüldüğünde⁵⁰⁷, Side'de ticaretin halkın geçimini sağlamak açısından ne kadar önemli bir noktada olduğunu göstermektedir. Bu durumda Agora-Tiyatro Kompleksi'nin tasarımında kent ticaretinin kazandığı boyut, önemli bir etken olarak düşünülmüş olmalıdır. Agora-Tiyatro Kompleksi'nin aynı doğrultuda inşa edilmesi ve tiyatro galerilerinin, agoranın batısındaki dükkan sıralarının devamı şeklinde yerleştirilmiş olması, iki yapının bir bütün olarak algılanması gerektiği sonucunu doğurmaktadır.

Anadolu'da Side Agora-Tiyatro Kompleksi'ne en yakın örnekler Aphrodisias ve Ksanthos kentlerinde yer almaktadır. Fakat bu örnekler, tam olarak mimari bir bütünlük sağlayamadıkları için kompleks adı altında değerlendirilememektedir.

Aphrodisias kentinde MS 4. yüzyılın ikinci yarısında Hellenistik Dönem Tiyatrosu'nun kuzeyine, içerisinde dükkanların da bulunduğu Tetrastoon olarak adlandırılan

⁵⁰¹ Mansel, 1956a, **a.g.k.**, 5, 6.

⁵⁰² Mansel, 1956a, **a.g.k.**, 5, 6.

⁵⁰³ Günay, 2008, **a.g.k.**, 545 ; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 200.

⁵⁰⁴ Mansel, 1978, **a.g.k.**, 13,14.

⁵⁰⁵ Mansel, 1978, **a.g.k.**, 21,22.

⁵⁰⁶ Mansel, 1956a, **a.g.k.**, 7.

⁵⁰⁷ Mansel, 1962, **a.g.k.**, 48,49.

bir alan oluşturulmuştur (Resim 59)⁵⁰⁸. Tetrastoon'un MS 4. yüzyılda yapılmış olması, Güney Agora olarak isimlendirilen alanın aynı dönemlerde gerçekleşen deprem sonucunda zarar görmüş olması ile açıklanabilir⁵⁰⁹. Her iki yapının da ızgara plana uymuyor olması dikkat çekici olmakla birlikte bu durum, MS 2. yüzyılın ortasında tiyatronun güneydoğusuna inşa edilen hamam yapısı ile tiyatro ve cadde arasındaki ulaşımı kolaylaştırmak amacıyla oluşturulmuş olmasıyla açıklanabilir⁵¹⁰.

Ksanthos'taki Hellenistik Tiyatro'nun tam olarak bulunduğu noktaya Roma Dönemi'nde yeni bir tiyatro, bu yapının kuzeyindeki alana da yine Roma Dönemi'nde bir agora inşa edildiği görülmektedir (Resim 60). Fakat, Roma Agorası olarak adlandırılan alan için etrafı portikolar ile çevrili, tiyatro ile bağlantılı bir gezi alanı olabileceğine ilişkin fikirler de mevcuttur⁵¹¹. Ksanthos'taki agora ve tiyatro yapılarının, Side örneğinden ayrılan kısmı, iki yapı arasında herhangi bir bütünlük bulunmamasıdır.

Side Agora-Tiyatro Kompleksi'nin, bahsi geçen özellikleri dolayısıyla Anadolu, Batı Eyaletler ve Kuzey Afrika'daki kent planları üzerinden yapılan taramada kompleks olarak nitelendirilebilecek başka bir agora-tiyatro yapısı tespit edilememiştir. İtalya'daki örnekler içerisinde Side'deki komplekse benzer plana sahip yapılar mevcut olmasına rağmen, bu yapılar daha çok tiyatro ile dört tarafının portikolar ile çevrili olduğu bir toplanma/gezi alanından oluşmaktadır. Söz konusu örnekler arasında Roma kentindeki Pompeius Tiyatrosu'nun bitişiğinde, park alanı olarak kullanılan Pompeius Portikosu⁵¹², plan açısından Side'deki komplekse benziyor olsa da, işlev açısından farklılıklar göstermektedir (Resim 52). Tertullian'ın aktardıklarından edinilen bilgiler doğrultusunda, tiyatronun caveasında yer alan tapınak dolayısıyla Pompeius bu alanı tiyatro yerine Venüs Victrix Tapınağı olarak nitelendirmektedir⁵¹³. Bu durumda, Pompeius Portikosu olarak adlandırılan bahçenin bir

⁵⁰⁸ R. R. R. Smith ve C. Ratte, 1995, **a.g.k.**, 33 ; K. T. Erim (1986). *Aphrodisias: City of Venus Aphrodite*. New York: Facts on File Publications, s. 89.

⁵⁰⁹ R. R. R. Smith ve C. Ratte (2000). *Archaeological Research at Aphrodisias in Caria, 1997 and 1998*. *AJA*, (104), s. 222.

⁵¹⁰ Raja, 2012, **a.g.k.**, 46, 47.

⁵¹¹ J. des Courtils ve L. Cavalier, 2001, **a.g.k.**, 149-171.

⁵¹² M. A. Temelini (1993). *The Function of Pompey's Building Complex in the Campus Martius*. Ottawa: Ottawa University, s. 38-59.

⁵¹³ Cumhuriyet Dönemi'nde Pompeius Tiyatrosu gibi taştan ve kalıcı bir tiyatronun inşa edilmesi Roma geleneklerine aykırı olduğu için, Pompeius bu yapıyı Venüs Tapınağı olarak isimlendirmektedir (Hanson, 1959, s. 44).

toplanma alanı olarak kullanıldığı⁵¹⁴ ve Tiyatro-Tapınak Kompleksi'nin bir parçası olduğu söylenebilir. Pompeius Portikosu, Vitruvius'un gezinti alanları için söylediği bu tipteki açık alanların nasıl olması gerektiği yönündeki görüşlerine uygun olarak tasarlanmıştır⁵¹⁵. Pompei kentindeki Büyük Tiyatro'nun güneydoğusunda yer alan *quadriporticus* olarak adlandırılan bölüm de, büyük olasılıkla Vitruvius'un bahsettiği gezinti yeri olarak tasarlanmış olmalıdır⁵¹⁶. Fakat daha sonra bu alan, gladyatörlerin barındıkları ve egzersiz yaptıkları bir alana dönüştürülmüştür (Resim 61)⁵¹⁷.

⁵¹⁴ Tiyatro'daki gösteriler öncesinde ya da aralarda seyircilerin dolaşabilmesi için oluşturulmuş Pompeius Portikosu, Pompeius'un kazandığı zaferleri anlatan frizler ve heykellerin yanısıra çeşme yapılarını ve küçük birkaç dükkanı da barındıran bir bahçe işlevini görmektedir. Ayrıca alanda bir adet curia'nın inşa edildiği ve bunun merkezinde Pompeius'un heykelinin yer aldığı bilinmektedir (Temelini, 1993, s. 38-59).

⁵¹⁵ Vitruvius, **a.g.k.**, 5.9.1-9.

⁵¹⁶ M. D. Simone, S. Nerucci ve L. Passalacqua (2006). *Quadriporticus. The Horace's Villa Project*, 1996-2003, 1. Ed. B. Frischer, J. Crawford and M. D. Simone. Oxford: Archaeopress, s. 97.

⁵¹⁷ E. E. Poehler ve S. J. R. Ellis (2011). *The 2013 Season of the Pompeii Quadriporticus Project: Final Fieldwork and Preliminary Results*. Roma: The Associazione di Archaeologia Classica. s. 1-10.

SONUÇ

Birbirine yakın işlevleri bulunan yapıların, mimari bir bütünlük içerisinde inşa edilmesiyle oluşturulmuş yapı grupları “kompleks” adı altında değerlendirilmektedir. Kent yönetimi tarafından hayatı kolaylaştırmak amacıyla yaptırılan kompleks yapılar, tek bir seferde planlanarak ya da zaman içerisindeki eklemeler ile oluşturulmuş olabilir. Bu yapıların ilk varyasyonlarını, farklı işlevlere sahip bölümlerin bir arada bulunduğu Minos ve Myken Sarayları oluşturmaktadır⁵¹⁸. Fakat bu saraylar, kompleks adı altında değerlendirilemese de, Roma Dönemi ile ortaya çıkan bu formun oluşumundaki düşünce ile aynı temellere oturmaktadır. Aynı şekilde yönetim biçiminin değişimi ile birlikte ortaya çıkan devlet agoraları da, idari kararların daha hızlı bir şekilde alınıp, uygulanabilmesi açısından, benzer işlevlerdeki yapıları tek bir çatı altında toplamaktadır. Söz konusu alanlar, saray yapılarında olduğu gibi iki ya da daha fazla yapı arasında mimari bir bütünlük sergilemese de “kompleks” adı altında değerlendirilebilecek yapıların ortaya çıkmasındaki temel düşünce ile aynı çerçevede oluşturuldukları söylenebilir.

Tam anlamıyla kompleks olarak nitelendirilebilecek örnekler, en erken Roma Dönemi ile karşımıza çıkmaktadır. Bu dönem ile birlikte işlev açısından birbiriyle yakın ilişkileri bulunan yapı gruplarının bir arada planlandığı ya da zaman içerisindeki eklemelerle mimari bütünlük kazandırıldığı örnekler karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Anadolu sınırları içerisinde Gymnasium-Hamam, Tiyatro-Tapınak ve Tiyatro-Stadium komplekslerinin yanısıra bir de Agora-Tiyatro yapı kompleksi olarak değerlendirilen Side örneği ile karşılaşılmaktadır⁵¹⁹.

Yarımada üzerine kurulu kentin en dar olduğu noktada inşa edilen Side Agora-Tiyatro Kompleksi, ayrıca kentin merkezini oluşturmaktadır. Kompleks, plan olarak değerlendirildiğinde iki yapının da aynı doğrultuda uzandığı ve birbirini bütünleyen bir plana sahip olduğu görülmektedir. Her iki yapının kent planlaması içerisindeki mimari birlikteliği, tiyatrodan agoraya açılan kapılar ve agoradaki dükkan işlevi gören mekanların tiyatro'nun

⁵¹⁸ Galaty ve Parkinson, 1999, **a.g.k.**, 5 ; Yaraş, 1997, **a.g.k.**, 239.

⁵¹⁹Kompleks yapıların bir arada değerlendirilmesi, işlev açısından benzerliklerinin karşılaştırılması, Side agora ve tiyatro yapılarının kompleks adı altında daha kolay anlaşılabilmesi açısından oldukça önem taşımaktadır.

galerilerinde de aynı doğrultu üzerinde devam ediyor olması gibi durumlar, Side'deki örneğin “kompleks” adı altında incelenmesini gerektirmektedir. Mansel'in, tiyatronun MS 2. yüzyılın ortalarında inşa edildiğini bildirmesinin yanısıra⁵²⁰, son yıllarda yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda agora ve tiyatro yapılarının daha erken evrelerinin var olabileceğine ilişkin önemli veriler tespit edilmiştir. Bu veriler, tiyatro ve agoranın mevcut durumları içerisinde yapılan incelemeler ile bu yapıların etrafında gerçekleştirilen kazı çalışmaları sonucunda elde edilmiştir.

Kent merkezi ve çevresinde Side'nin erken dönem tiyatrosunun inşa edilebilmesi için gerekli tek yükseltinin şu anki tiyatronun bulunduğu noktada olması, yapının erken evresinin de aynı alanda yer almış olabileceğini akla getirmektedir. Fakat, oturma basamaklarında yer alan ve MS 1. yüzyıla tarihlendirilen yazıt dışında, tiyatronun erken evresine işaret eden herhangi bir veri yoktur. Söz konusu yazıt, tiyatronun erken evresine ilişkin bir kanıt niteliğinde olmasına rağmen, erken dönem tiyatrosunun MS 2. yüzyıl tiyatrosu ile aynı noktada inşa edilmiş olduğunu kesin olarak kanıtlanamamaktadır.

Dionysos Tapınağı'nda gerçekleştirilen çalışmalar sonucunda yapının ilk evresinin, MÖ 1. yüzyılın ikinci yarısında ya da üçüncü çeyreğinde inşa edildiği tespit edilmiştir. Fakat, daha sonra tiyatronun ya da ikinci kat caveanın inşasıyla birlikte, yapıda önemli değişiklikler gerçekleştirildiği görülmüştür⁵²¹. Erken dönem tiyatrosunun aynı noktada konumlandırıldığı varsayıldığında, ikinci kat caveanın taşınması için inşa edilen fil ayaklarının, tapınağın güneyindeki girişine ait basamakların üzerine denk gelmesi ve akabinde, yapının girişinin kuzeye kaydırıldığı söylenebilir⁵²². MS 2. yüzyıl itibarıyla de, tiyatro ve agoranın yeniden elden geçirilerek, üzerinde çeşitli düzenlemeler yapılmış olma ihtimali mevcuttur.

İsmini Tak yakınındaki bir *tabula ansata*'dan alan Attius Phillippus Suru, agora ile tiyatronun arasından geçecek şekilde inşa edilmiştir⁵²³. Yapılan arkeolojik kazılar sonucunda sura ait üç evre tespit edilmiş ve ilk evresinin MS 2. yüzyılda, neredeyse Mansel'in tiyatronun

⁵²⁰ Mansel, Agora'nın yapıldığı döneme ilişkin herhangi bir öneri getirmemiştir.

⁵²¹ Piesker, 2015, **a.g.k.**, 162. ; F. S. Alanyalı, 2016, **a.g.k.**, 427,428.

⁵²² Piesker, 2015, **a.g.k.**, 162. ; F. S. Alanyalı, 2016, **a.g.k.**, 427,428.

⁵²³ Mansel, 1978, **a.g.k.**, 67,68 ; Alanyalı, 2014, **a.g.k.**, 274.

yapılışıyla ilgili önerdiği zaman dilimi ile yakın olduğu anlaşılmıştır⁵²⁴. Ayrıca yapının, sur olarak kullanılmasından önce, kanallar vasıtasıyla güneydeki hamama su taşıdığı ve sura dönüştürülmesi ile birlikte de bu işlevini devam ettirdiği tespit edilmiştir. Mansel'in tarih önermeleri doğrultusunda⁵²⁵, Attius Philippus Suru'nun ilk evresinin tiyatronun inşaatı ile hemen hemen aynı zaman dilimine denk geldiği görülmektedir. MS 6. yüzyılın ilk yarısında Attius Philippus olarak nitelendirilen sur yapısının inşası sırasında tiyatronun sahne binasından agoraya açılan kapıların iptal edildiği göz önünde bulundurulduğunda, kompleksin işlevinin bu tarihten sonra tam anlamıyla bittiğini söylemek mümkündür⁵²⁶.

Agorada gerçekleştirilen muhtemel dönemsel değişiklikler de Agora-Tiyatro Kompleksi'nin tarihsel süreçteki gelişimini açıklayabilmek adına oldukça önemlidir. Agoranın kuzey portiğinin gerisinde yer alan dükkanlar ve batı portiği ile sütunlu cadde arasında kalan dükkanlar arasında boyut, plan ve kullanılan malzemeler açısından fark vardır⁵²⁷. Mansel, iki cephedeki dükkanlar arasındaki boyut ve plan farklılıklarını, sütunlu cadde ve agora arasındaki kot farkıyla açıklamaktadır⁵²⁸. Fakat, dükkan sıralarının farklı dönemlerde inşa edilmiş olabileceği gerçeği göz önünde bulundurulmalıdır. Kuzey portiğin her iki köşesinde yer alan eksedralardan önce, bu noktalarda da birer dükkanın yer aldığı bilinmektedir⁵²⁹. Böylece, ne zaman olduğu tam olarak bilinmese de, agorada bir düzenleme çalışmasının gerçekleştirildiği görülmektedir⁵³⁰. Kuzey cephedeki oldukça düzenli ve plan açısından birbirine yakın dükkanların yanısıra, batı cephedekilerin gelişigüzel görünümü, bu bölümün agoradaki düzenleme çalışmaları sırasında yeniden elden geçirilmiş olabileceği düşüncesini akla getirmektedir. Ayrıca, agoranın güneybatı köşesinde, batı cephedeki dükkan sırası ile tiyatro arasında kalan bölümde yer alan ve içerisinde bir kemer açıklığının bulunduğu duvar, alandaki önceki yapılaşmayla ilgili olmalıdır. Batı köşedeki dükkan, bu duvarın hemen önüne, duvarla bitişik bir şekilde inşa edilmiştir. Yapıldığı nokta açısından bu duvarın bir önceki dükkan sırasıyla ilişkili olması mümkündür.

⁵²⁴ Mansel, 1978, **a.g.k.**, 208.

⁵²⁵ A. M. Mansel, MS 2. yy.'in ortasında tiyatronun inşa edildiğini ileri sürmektedir (Mansel, 1978, s. 208).

⁵²⁶ Mansel, 1962b, **a.g.k.**, 54.

⁵²⁷ Mansel, 1952a, **a.g.k.**, 2, 3.

⁵²⁸ Mansel, 1956a, **a.g.k.**, 4.

⁵²⁹ Mansel, 1956a, **a.g.k.**, 5.

⁵³⁰ Tiyatro'nun ya da ikinci kat caveanın inşa edilmesi ile agora'daki düzenleme çalışmaları bağlantılı olabilir.

Mansel, kuzeydoğu, kuzeybatı ve güneybatı cepheler dışında dükkanların yer almadığına değinmektedir⁵³¹. Fakat, agoranın güney cephesinde, Mansel'in de sonradan eklendiğini düşündüğü, kuzeydoğudaki dükkanların köşesinden başlayıp tiyatronun skene binasına kadar uzanan duvarın varlığı, agoranın erken evrelerinde bu noktada da bir dükkan sırasının var olabileceğini düşündürmektedir. Yapılan incelemeler sonucunda söz konusu duvarda dahi dönemsel farklılıkların yer aldığı görülmektedir. Ayrıca bu duvar ile bağlantılı birbiriyle aynı yönlere açılan iki kapı, agora ile aynı doğrultu üzerinde bulunmamaktadır. Bu durumda, söz konusu kapılar ilk yapıldıkları sırada, agoranın şu anki mevcut haliyle bağlantılı gözükmemektedir. Belki de bu kapılar, şu anki agoranın bulunduğu noktada yer alan başka bir yapıyla ilişkili olabilir. Aynı şekilde, agoranın erken evresiyle de ilişkili olma ihtimali de göz önünde bulundurulmalıdır. Böyle bir durumda erken dönem agorasının, günümüzdeki agoradan form ya da uzandığı doğrultu açısından farklı olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

Tykhe Tapınağı'nın da tiyatro ve olasılıkla agoranın yeniden düzenlendiği dönemlerde inşa edildiği düşünülmektedir⁵³². Bu durumda birbirine mimari ve planlama açısından uyumlu inşa edilen kompleks yapılarının yanında, bu plana uygun bir şekilde konumlandırılmamış olan tapınağın neden bu noktada yer aldığı sorusunun cevabı henüz netlik kazanmamıştır. Kompleks inşa edilmeden önce, tapınağın bulunduğu noktada belki de ana tanrıçaya ait bir kutsal alanın yer aldığı, daha sonrada bu tanrıçanın Tykhe ile özdeşleştirilmiş olabileceği ihtimaller arasındadır⁵³³. Bu konuyla ilgili bir başka düşünce ise, agoranın batı ve doğu cephelerinde yer alan kapılar arasındaki olası bir yolun, agoranın merkezinde bir yapılaşmaya olanak tanımamış olabileceğine ilişkindir.

Son yıllarda yapılan çalışmalar sonucunda elde edilen veriler, agora ve tiyatro yapılarının erken dönemlerine ilişkin bazı ipuçları verse de bu konuda net bir sonuç çıkarmak şu an için pek mümkün değildir. MS 2. yüzyıl öncesi agora ve olası erken dönem tiyatro yapılarının birbiri ile ilişkisi üzerine sadece tahminler yürütülebilmektedir. Mevcut durumdaki haliyle iki yapının birbirinden bağımsız düşünülmesi mümkün değildir. Her iki

⁵³¹ Mansel, 1956a, **a.g.k.**, 2.

⁵³² Mansel, 1978, **a.g.k.**, 166.

⁵³³ Mansel, 1978, **a.g.k.**, 167.

yapı da belli bir inşa programı çerçevesinde yeniden düzenlenip, bir bütün olarak tasarlanmıştır. En azından, agora ve tiyatronun erken evrelerine ilişkin somut veriler olmamasına rağmen, kompleks olarak nitelendirilebilecek evrenin MS 2. yüzyılın ortası olduğu ve Tykhe Tapınağı'nın da bu proje kapsamında aynı tarihlerde inşa edildiğini söylemek mümkündür⁵³⁴. Bununla birlikte, Attius Philippus olarak nitelendirilen surun inşasıyla beraber tiyatrodan agoraya açılan kapıların örülerek kapatılması, her iki yapının ortak kullanımının MS 6. yüzyılın ikinci yarısında son bulduğunu göstermektedir.

Side agora ve tiyatro yapılarının bir arada planlanmış olmasının altında yatan başlıca sebep, her ikisinin de toplanma alanı olarak kullanılıyor olmasıdır. Fakat bunun yanında, Side Tiyatrosu'nun da galeriler vasıtasıyla ticari bir boyut kazanmış olması, agora ve tiyatro yapılarının bütüncül bir mimari ile planlanmasına sebebiyet vermiştir. Her iki yapı da kentin batı giriş kapısından ve limandan gelen ana caddelerin kesiştiği noktada, kent merkezinde konumlandırılmıştır. Kent içerisinde tiyatro için en elverişli yükselti de bu noktada yer almaktadır. Bu yükseltinin hemen önünde ise, agora için oldukça ideal düz bir alan bulunmaktadır. Bu durumda iki yapının kompleks adı altında birleşmesinde, bölgedeki topografik özelliklerin de etkisinden söz edilebilir.

Side örneğinin bahsi geçen özellikleri neticesinde, agora ve tiyatro yapıları içerisinde bir başka örneği daha bulunmamaktadır. Sadece, tiyatro ile birlikte planlanan Vitruvius'un da bahsettiği gezi alanları, form açısından Side örneğiyle benzerlik gösterebilmektedir. Fakat bu alanlarda agoralarda olduğu gibi ciddi boyutlarda ticaret yapılarının yer almaması, işlev açısından iki yapıyı birbirinden ayırmaktadır. Yine de, Side örneğinin oluşturulması sırasında İtalya kökenli tiyatro ile bağlantılı gezinti alanlarından etkilenilmiş olabileceği de göz ardı edilmemelidir.

⁵³⁴ A. M. Mansel, agora için bir tarih belirtmemektedir. Fakat, agora ve tiyatro yapıları plan üzerinden değerlendirildiğinde her iki yapının olasılıkla MS 2. yüzyılın ortalarında elden geçirilerek komplekse dönüştürüldüğünü bize göstermektedir.

KAYNAKÇA

Antik Kaynaklar

- Aelianus. *Natural Animalium*. (Çev. A. F. Sciolfield). Cambridge: Harvard University Press, 1958.
- Arrianos. *Anabasis* (Çev. E. I. Robson). Cambridge: Harvard University Press, 1967.
- Athenaeus. *Deipnosophistae*. (Çev. C. B. Gulick). Londra: William Heinemann Ltd., 1933.
- Cassius Dio Cocceianus. *Historiae Romanae*. (Çev. F. Millar). Oxford: Clarendon Press, 1964.
- M. Tullius Cicero. *De Oratore*. (Çev. E. W. Sutton). Cambridge: Harvard University Press, 1967.
- M. Tullius Cicero. *Epistulae ad Familiares* (Çev. W. G. Williams). Cambridge: Harvard University Press, 1958.
- Dioorus Sicilus. *Bibliotheca Historica*. (Çev. C. H. Oldfather). Cambridge: Harvard University Press, 1967.
- Herodotos. *Historiai*. (Çev. F. Akderin). İstanbul: Alfa Yayınları, 2007.
- Ksenophon. *Anabasis*. (Çev. Y. K. Canol). Balıkesir: Altınpost Yayınevi, 2012.
- Plutarkhos. *Alkibiades*. (Çev. M. Mete). İstanbul: İdea Yayınevi, 2011.
- Plutarkhos. *Moralia*. (Çev. F. C. Babbitt). Cambridge: Harvard University Press, 2003.
- Plinius. *Naturalis Historia*. (Çev. H. Rackham). Cambridge: Harvard University Press, 1967.
- Polybios. *Histories*. (Çev. E. S. Shuckburgh). Cambridge: In Parentheses Publications, 2002.
- Strabon. *Geographika*. (Çev. A. Pekman). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2012.
- Tacitus. *Annales*. (Çev. A. J. Church - W. J. Brodribb). Londra: Macmilan and Co., 1906.
- Thukiydides. *The Peloponnesian War*. (Çev. C. F. Smith). Cambridge: Harvard University Press, 1956.
- Vitruvius. *De Architectura*. (Çev. S. Güven). Ankara: Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı Yayınları, 2005.

Modern Kaynaklar

- Akok, M. (1968). Ankara Şehrindeki Roma Hamamı. *Türk Arkeoloji Dergisi*, (17-1), s.5-37.
- Akurgal, E. (2003). *Anadolu Uygarlıkları*. İstanbul: Net Turistik Yayınları.
- Akşit, İ. (2008). *Anadolu Uygarlıkları ve Türkiye'nin Antik Kentleri*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Alanyalı, H. S. (2005). Patara Tiyatrosu 2004 Çalışmaları. *Anadolu*, (29), s.1-12.
- Alanyalı, H. S. (2007). Side Tiyatrosu'nda Yeni Yapılan Araştırmalar Işığında Scaenae Frons Kaset Kabartmaları ve Dionysos Frizi. *Side'ye Emek Verenler Sempozyumu*, s.84-92.
- Alanyalı, H. S. (2010a). 2009 Yılı Side Tiyatrosu ve Çevresi Çalışmaları. *KST*, (32), s.436-452.
- Alanyalı, H. S. (2010b). Side Tiyatrosu ve Çevresi 2009 Yılı Çalışmaları. *ANMED*, (8), s.94-103.
- Alanyalı, H. S. (2011a). 2009 Yılı Side Tiyatrosu ve Çevresi Çalışmaları. *KST*, (33-2), s.521-543.
- Alanyalı, H. S. (2011b). Side Tiyatrosu ve Çevresi 2009 Yılı Çalışmaları. *ANMED*, (9), s.100-112.
- Alanyalı, H. S. (2011c). Side'nin Roma Dönemi Pantheonu. *Anadolu*, (37), s.75-92.
- Alanyalı, H. S. (2012b). Side 2011 Yılı Çalışmaları. *KST*, (34), s.205-220.
- Alanyalı, H. S. (2013). Side 2011-2012 Yılı Çalışmaları. *ANMED*, (11), s.121-133.
- Alanyalı, H. S. (2014). Side 2013 Yılı Kazı ve Araştırmaları. *ANMED*, (12), s.94-108.
- Alanyalı, H. S. (2015). Side 2014 Yılı Kazı ve Araştırmaları. *KST*, (37-1), s.253-276.
- Alanyalı, H. S. (2016). Side 2015 Yılı Kazı ve Araştırmaları. *ANMED*, (14), Yayımlanmamış Sayı.
- Alanyalı, F. S. (2016). Side Dionysos (?) Tapınağı Işığında Tiyatro ile Çevresinin Kentsel Değişimi ve Dönüşümü. *Olba*, (24), s.419-450.
- Akşit, İ. (2008). *Akdeniz Uygarlıkları Lykia-Pamphylia-Kilikia*. İzmir: Akşit Yayınları.
- Anadolu, M. U. (2001). *İstanbul ve Anadolu'da ki Roma İmparatorluk Dönemi Mimarlık Yapıtları*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

- Aran, B. (1971). *Anadolu'da Roma Devri Mimarisi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Teknik Üniversitesi.
- Arslan, M. (2003). İ.Ö. 188 Yılından İ.Ö. 67 Yılına Kadar Lykia, Pamphylia ve Kilikia Trakheia Sahillerindeki Korsanlık Faaliyetleri: Nedenleri ve Sonuçları, *Adalya*, (6), s.91-116.
- Arslan, M. (2007). *Mithradates VI Eupator Roma'nın Büyük Düşmanı*. İstanbul: Odin Yayıncılık.
- Atlan S. (1967). *1947-1967 Yılları Side Kazıları Sırasında Elde Edilen Sikkeler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ballu, A. (1902). *Theatre et Forum de Timgad (Antique Thamugadi) Etat Actuel et Restauration*. Ed. E. Leroux, Paris, s. 12-14.
- Bean, G. E. (1965), *Side Kitabeleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Bean, G. E (1999). *Güney Kıyılar*. (Çev. İnci Delemen – Sedef Çokay). İstanbul: Arion Yayınevi.
- Bedon, R., Chevallier, R. ve Pinon, P. (1988). *Architecture et Urbanisme en Gaule Romaine I, II*. Le Coteau-Roanne.
- Bieber, M. 1961. *The History of the Greek and Roman Theatre*. New Jersey: Princeton University Press.
- Bingöl, O. (2005). *Theatron: Menderes Magnesiastı*. (Çev. Ayşe Çalık Ross – Jonathan Ross). İstanbul: Homer Kitabevi.
- Blomberg, M. ve Henriksson, G. (2006). Orientations of the Minoan Palace at Phaistos in Crete. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry, Special Issue*, (6-3), s.185-192.
- Boeswillwald, E., Cagnat, R. ve Ballu, A. (1905). *Timgad, Une Cité Africaine Sous L'Empire Romain*. Ed. K. Leroux. Paris, s. 97.
- Boethius, A. (1948). Roman and Greek Town Architecture. *JRS*, (39), s.175–177.
- Boethius, A., Ling, R. ve Rasmussen, T. (1978). *Etruscan and Early Roman Architecture*. New Haven: Yale University Press.
- Bosch, C. E. (1957). *Pamphylia Tarihine Dair Tetkikler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

- Boutsikas, E. ve Ruggles, C. (2011). Temples, Stars, and ritual Landscapes: The Potential for Archaeoastronomy in Ancient Greece. *AJA*, (115-1), s.55-68.
- Boyd, T. D. ve Jameson, M. H. (1981). Urban and Rural Land Division in Ancient Greece. *Hesperia*, (50), s.327–343.
- Brandt, H. (1992). *Gesellschaft und Wirtschaft Pamphyliens und Pisidiens im Altertum*. Bonn: Habelt.
- Brandt, H. ve Kolb, F. (2005). *Lycia et Pamphylia, Eine Romische Provinz im Sudwesten Kleinasiens*. Mainz: Philipp von Zabern Verlag.
- Burkert, W. (1985). The Kabeiroi and Samothrace. *Greek Religion*. Çev: J. Raffan. Cambridge: Harvard University Press.
- Büyükkolancı, M. (2007). Side Tiyatrosu Batı Parados Kazıları ve Side Dionysos Tapınağı'na İlişkin Yeni Bulgular. *Side 'ye Emek Verenler Sempozyumu*, s.92-105.
- Büyükkolancı, M. (2008). Side Dionysos Tapınağı'na İlişkin Yeni Bulgular. *Haluk Abbasoğlu'na Armağan - Euergetes*, s.239-262.
- Büyükkolancı, M. (2014). Laodikeia Merkezi Hamam 2003-2007 Kazıları ve Sonuçları, *10. Yılında Laodikeia Kazıları*. Ed. Celal Şimşek. İstanbul: Ege Yayınları, s.207-229.
- Cianfarani, V. (1951). Sepino-Teatro: Campagna di Scavo 1950. *NSA*, (8-5), s. 88-106.
- Camp, J. M. (1992). *The Athenian Agora*. Londra: Thames & Hudson.
- Caputo, G. (1947). Teatri Romani d'Africa. *Dioniso*, (10), s. 5-23.
- Cartledge, P. (2003). *Sparta and Lakonia: Aregional History 1300-362 BC*. London: Routledge.
- Cotterill, H. B. (1996). *Ancient Greece*. Londra: Fairmount Books Ltd Remainders
- Çelgin, A. V. (1994). Termessos Gymnasionları - Yazıtların Işığında Bazı Gözlem ve Değerlendirmeler. *Arkeoloji Dergisi*, s.111-144.
- Darga, M. (1976). *Eski Anadolu'da Kadın*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Dawkins, R. M. (1929). *The Sanctuary of Artemis Orthia at Sparta*. London.
- des Courtils, J. ve Cavalier, L. (2001). The City of Xanthos from Archaic to Byzantine Times, *Urbanism in Western Asia Minor : New Studies on Aphrodisias, Ephesos, Hierapolis, Pergamon, Perge and Xanthos*. Ed. D. Parrish. Portsmouth: Journal of Roman Archaeology, s.149-171.

- Dieter, K. (1998). *Ephesus = Ephesos : Geschichte Einer Bedeutenden Antiken Stadt und Portrait Einer Modernen Grossgrabung*. Frankfurt: P.Lang.
- Erim, K. T. (1968a). Aphrodisias: 1965 Campaign. *Türk Arkeoloji Dergisi*, (15-1), s.59-67.
- Erim, K. T. (1968b). Aphrodisias: 1966 Campaign. *Türk Arkeoloji Dergisi*, (15-2), s.55-65.
- Erim, K. T. (1968c). Aphrodisias Results of the 1967 Campaign. *Türk Arkeoloji Dergisi*, (16-1), s.67-80.
- Erim, K. T. (1970). The Ninth Campaign of Excavations at Aphrodisias in Caria 1969. *Türk Arkeoloji Dergisi*, (18-2), s.87-110.
- Erim, K. T. (1986). *Aphrodisias: City of Venus Aphrodite*. New York: Facts on File Publications.
- Erim, K. T. ve Smith R. R. R. (1991). *Aphrodisias Papers 2*. Ann Arbor: Journal of Roman Archaeology.
- Erkoç S. (2012). *Anadolu'da Julius Claudiuslar Dönemi Portre Sanatı*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Akdeniz Üniversitesi.
- Erzen, A. (1979). Zur Geographie Pamphyliens. *Anadolu Araştırmaları*, (7), s.93-108.
- Formigé, J. (1949). *Remarques sur les Dates de Construction des Théâtres d'Arles, d'Orange et de Vienne*. Paris: Mélanges Picard, s. 382-386.
- Frézouls, E. (1952), Teatri Romani dell'Africa Francese. *Dioniso*, (10), s. 90-101.
- Galaty, M. L. ve Parkinson, W. A. (1999). Rethinking Mycenaean Palaces – New Interpretations of an Old Idea. Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology.
- Gebhard, E. R. (1974). The Form of the Orchestra in the Early Greek Theater. *Hesperia*, (43), s.428-440.
- Goetze, A. (1957). *Kleinasien – Handbuch der Altertumswissenschaft III*. Münih: CH Beck'sche Verlagsbuchhandlung.
- Googison, L. ve Morris, C. (1998). *Ancient Goddesses – The Myths and the Evidence*. Londra: British Museum Press.
- Goretti, M. (2004). Le Terme di Laodicea: Osservazioni Preliminari. *Laodicea di Frigia II La Ricognizione 2000*. Ed. Bottega D'Erasmus ve Aldo Ausilio, s.165-190.
- Gros, P. (2006). *L'architecture romaine: du début du IIIe siècle av. J.-C. à la fin du Haut-Empire, I*. Paris: Picard.

- Gsell, S. (1901). *Les monuments antiques de l'Algerie*. Paris, s. 186-200.
- Günay, R. (2008). Side Antik Tiyatrosu Sahne Binası 1992-2006 Yılları Çalışmaları Sonucu Ön Rapor. *Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu'na 65. Yaş Armağanı – Eurgetes*, s.541-555.
- Hackens, T. (1967). Le Théâtre. *Thorikos* 1965, (3), s.75-96.
- Hamilton, W. J. (1842). *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia; with Some Account of Their Antiquities and Geology*. London: John Murray, Albemarle Street.
- Hammond, M. (1973). *The City in the Ancient World*. Massachusetts: Harvard University Press.
- Hanfmann, G. M. A. (1983). *Sardis from Prehistoric To Roman Times: Results of the Archaeological Exploration of Sardis 1958-1975*. Cambridge: Harvard University Press.
- Hanson, J. A. (1959). *Roman Theatre – Temples*. Princeton: Princeton University Press.
- Haverfield, F. (1913). *Ancient Town Planning*. Oxford: Oxford University Press.
- Helm, I. ve Rommel, I. (1999). *Das Theater am Burgberg von Pergamon*. Karlsruhe: Universität Karlsruhe.
- Hellenkemper, H. ve Hild, F. (2004). *Lykien und Pamphylien - Tabula Imperii Byzantini 2*. Wien: Verlag der Österr.
- Hellmann, M. ve Hellmann, C. (2002). *L'Architecture Grecque, Les Manuels D'Art et D'Archaeologie Antique*. Paris: Picard.
- Hoffmann, A. (1986). Aizonai – Erster Vorbericht über die Arbeiten im Stadion 1982-1984. *AA*, (1986), s.683-698.
- Hoffmann, A. (1993). Zweiter Vorbericht über die Arbeiten im Stadion 1987, 1988, 1990. *AA*, (1993), s.437-473.
- Hueber, F. (1997). *Ephesos - Gebaute Geschichte*. Mainz: Verlag Philip von Zabern.
- Işık, F. (1996). Pamphylia ve Anadolu Gerçeği. *Adalya*, (1), s.23-44.
- İnan J. ve Rosenbaum E. (1966). *Roman and Early Byzantine Portrait Sculpture in Asia Minor*. Londra: Oxford University Press.
- İnan, J. (1978), *Side'nin Roma Devri Heykeltraşlığı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İnan, J. (1998), *Toroslar'da Bir Antik Kent, Lyrbe?-Seleukeia?*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

- İzmirligil, Ü. (1985). Side Tiyatrosu ve Çevresi Kazı Onarım ve Düzenleme Çalışmaları. *KST*, (7), s.387–395.
- İzmirligil, Ü. (1986). Side Tiyatrosu ve Çevresi Kazı Onarım ve Düzenleme Çalışmaları. *KST*, (8-2), s.127–135.
- İzmirligil, Ü. (1987). Side Tiyatrosu ve Çevresi Kazı Onarım ve Düzenleme Çalışmaları. *KST*, (9-2), s.165–171.
- İzmirligil, Ü. (1990). Side Tiyatrosu ve Çevresi Kazı Onarım ve Düzenleme Çalışmaları (1989). *KST*, (7- 1), s.193–200.
- İzmirligil, Ü. (1991). Side Tiyatrosu ve Çevresi Onarım ve Düzenleme Çalışmaları (1990). *KST*, (8-2), s.259–263.
- İzmirligil, Ü. (1993). Side Tiyatrosu ve Çevresi Kazı Onarım ve Düzenleme Çalışmaları (1992). *KST*, (15-2), s.243–252.
- İzmirligil, Ü. (2003). Side Tiyatrosu Çalışmaları 2001 – 2002. *ANMED*, (1), s.61–63.
- İzmirligil Ü. (2005). Side Tiyatrosu ve Çevresinde Kazı, Koruma – Onarım Çalışmaları. *ANMED*, (3), s.79–83.
- İzmirligil, Ü. (2006). Side Tiyatrosu ve Çevresinde Kazı ve Düzenleme Çalışmaları 2005. *ANMED*, (4), s.51–55.
- İzmirligil, Ü. (2007). Side Tiyatrosu ve Çevresinde Kazı ve Düzenleme Çalışmaları 2006. *ANMED*, (5), s.68–72.
- İzmirligil, Ü. (2008). Side Tiyatrosu ve Çevresinde Kazı - Düzenleme Çalışmaları 2007. *ANMED*, (6), s.70–73.
- İzmirligil, Ü. (2009). Side Tiyatrosu ve Çevresinde Kazı ve Düzenleme Çalışmaları 2008. *ANMED*, (7), s.82–88.
- İzmirligil, Ü. ve Atilla İ. A. (2007). Side Tiyatrosu'nda İlk Çalışmalar. *Side'ye Emek Verenler Sempozyumu*, s.62–69.
- Jarde, A. (1996). *The Formation of the Greek People*. London: Routledge.
- Johnston, S. L. (2004). *Gods in the Desert: Religions of the Ancient Near East*. Cambridge: Harvard University Press.
- Knappet, C. (1999). Assessing a Polity in Protopalatial Crete: The Malia-Lasithi State. *AJA*, (103-4), s.615—639.

- Kolb, F. (1981). *Agora und Theater, Volks- und Festversammlung*. Berlin: Gebr. Mann Verlag.
- Kretzschmer, F. (2000). *Resimlerle Antik Roma'da Mimarlık ve Mühendislik*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Kriesis, A. (1958). Ancient Greek Town Building. *Acta Congressus Madvigiani*, (4), s.39-103.
- Lanckoronski, K. G. (1892). *Stadte Pamphyliens und Pisidiens I*. Prag/Wien/Leipzig.
- Lawrence, A. W. (1996). *Greek Architecture*. New Haven: Yale University Press.
- Lightfoot, J. L. (2003). *Dionysius Periegetes*. Oxford: Oxford University Press.
- MacDonald, W. L. (1986). *The Architecture of the Roman Empire II*. New Haven: Yale University Press.
- Mansel, A. M. (1945). Antalya Bölgesi'nde (Pamphylia) 1943 Yılı Sonbaharında Yapılan Arkeoloji Gezisine Dair Kısa Rapor. *Belleten*, (9), s.135-145.
- Mansel, A. M. (1948). Antalya'da Side (Eski Antalya) Kazısı. *Belleten*, (12/45-46), s.495-497.
- Mansel, A. M. (1950). Side Kazısı. *Belleten*, (14), s.313-314.
- Mansel, A. M., Bosch, C. E. ve İnan, J. (1951). 1947 Senesi Side Kazılarına Dair Ön Rapor. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Mansel, A. M. (1954). Side ve Perge Kazıları. *Belleten*, (18), s.400-401.
- Mansel, A. M. (1956a). *Side Agorası ve Civarındaki Binalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Mansel, A. M. (1956b). Side ve Perge Kazıları. *Belleten*, (20), s.334.
- Mansel, A. M. (1957a). 1956 Side ve Perge Kazılarına Dair Kısa Rapor. *Belleten*, (21), s.659-660.
- Mansel, A. M. (1957b). Side ve Perge Kazıları. *Belleten*, (21), s.347-348.
- Mansel, A. M. (1958a). 1946-1955 Yıllarında Yapılan Kazılar ve Araştırmalar. *Belleten*, (22), s.211-240.
- Mansel, A. M. (1958b). Side ve Perge Kazılar. *Belleten*, (22), s.630-631.
- Mansel, A. M. (1959). 1958 Side Kazısı. *Belleten*, (23), s.690-691.
- Mansel, A. M. (1960). Side Kazıları. *Belleten*, (24), s.711-712.

- Mansel, A. M. (1961). Side Kazısı. *Belleten*, (25), s.524-525.
- Mansel, A. M. (1962a). Side Kazısı. *Belleten*, (26), s.622-623.
- Mansel, A. M. (1962b). Side Tiyatrosu. *Belleten*, (26), s.45-56.
- Mansel, A. M. (1963a). Side Kazısı. *Belleten*, (27), s.543.
- Mansel, A. M. (1963b). *Ruinen von Side*, Berlin: Walter De Gruyter & Co.
- Mansel, A. M. (1964). Side Kazıları. *Belleten*, (28), s.572-573.
- Mansel, A. M. (1965). 1964 Side Kazısına Dair Kısa Rapor. *Belleten*, (29), s.553-554.
- Mansel, A. M. (1966). 1965 Side Kazısı. *Belleten*, (30), s.494-495.
- Mansel, A. M. (1967a). *Side Klavuzu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Mansel, A. M. (1967b). Side Kazısı. *Belleten*, (31), s.458-460.
- Mansel, A. M. (1978). *Side:1947-1966 Yılları Kazıları ve Araştırmalarının Sonuçları*.
Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mansel, A. M., Bean, G. ve İnan, J. (1951). *1947 Senesi Side Kazılarına Dair Ön Rapor*.
Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mansel, A. M., Bean, G. ve İnan, J. (1956). *Side Agorası ve Civarındaki Binalar*. Ankara:
Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Martin, R. (1972). Agora et Forum. *Mefra*, (84), s.903-933.
- Martini, W. (2003). Historische Schlußfolgerungen. *Die Acropolis von Perge: Survey und Sondagen 1994-1997*, s.179-186.
- Mert, İ. H. (2002). Der Theater-Tempelkomplex von Stratonikeia, Patris und İmperium,
Kulturelle und Politische İdentät in den Städten der Römischen Provinzen
Kleinasien in der Frühen Kaiserzeit. *BABESCH Supl.*, (8), s.187-203.
- Mert, İ. H. (2005). Knidos Korinth Tapınağı. *Ramazan Özgan'a Armağan*. Ed. İ. H. Mert ve
M. Şahin. İstanbul: Ege Yayınları, s.229-248.
- Minto, A. (1937). Il Tetri Romani di Firenze e di Fiesole. *Dioniso*, (6), s. 4-7.
- Moretti, J. C. (2000). *The Theater of the Sanctuary of Dionysus Eleuthereus in Late Fifth-Century Athens*. *IllnCISt*, (24), s.377-398.
- Mumford, L. (2007). *Tarih Boyunca Kent – Kökenleri Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği*.
(Çev. Gürol Koca – Tamer Tosun). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- R. Naumann (1984). Aizanoi – Bericht über die Ausgrabungen und Untersuchungen 1981

- und 1982. AA, (99), s. 453-530.
- Nielsen, I. (2000). Cultic Theatres and Ritual Drama in Ancient Greece. *Proceedings of the Danish Institute at Athens*, (3), s.107-133.
- Nielsen, I. (2004). Theater und Kult im Antiken Italien. İkonographie und İkonologie Interdisziplinäres Kolloquium 2001 (8), s.65-91.
- Nuedecker, R. (1994). *Die Pracht Der Latrine – Zum Wandel Öffentlicher Bedürfnisanstalten der Kaiserzeitlichen Stadt München*. Münih: Pfeil.
- Nolle, J. (1987). Pamphyliche Studien 6-10. *Chiron*, (17), s.236-276.
- Nolle, J. (1988). Forschungen in Selge und Ostpamphylien. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (6), s.257-299.
- Nolle, J. (1993). *Side im Altertum I*. Bonn: İnschriften Griechischer Städte Aus Kleinasien.
- Nolle, J. (2001). *Side im Altertum II*. Bonn: İnschriften Griechischer Städte Aus Kleinasien.
- Owens, E. J. (2000). *Yunan ve Roma Dünyasında Kent*. (Çev.: Cana Bilsel), İstanbul: Homer Kitabevi.
- Özer, E. ve Korkmaz, H. (2014). Tarihsel Süreçte Aizanoi Kentindeki Dört Yapıda Tahrip ve Koruma. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (18), s.11-20.
- Parrish, D. (2001). *Urbanism in Western Asia Minor : New Studies on Aphrodisias, Ephesos, Hierapolis, Pergamon, Perge and Xanthos*. Portsmouth: Journal of Roman Archaeology.
- Pekman, A. (1989). *Son Kazı ve Araştırmaların Işığında Perge Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Pendlebury, J. D. S. (1933). *A Handbook to the Palace of Minos with Its Dependencies*. Londra: Macmillan & Co.
- Pickard-Cambridge, A. W. (1927). *Dithyramb, Tragedy and Comedy*. Oxford: Clarendon Press.
- Piesker, K. (2015). Auf den zweiten Blick: ein neuer Rekonstruktionsvorschlag für den >Dionysostempel< in Side. *İstMitt*, (65), s. 151,183.
- Poehler, E. E. ve Ellis, S. J. R. (2011). *The 2013 Season of the Pompeii Quadriporticus Project: Final Fieldwork and Preliminary Results*. Roma: The Associazione di Archaeologia Classica.

- Pryor, J. H. (2004). *Akdeniz 'de Coğrafya, Teknoloji ve Savaş. Araplar, Bizanslılar, Batılılar ve Türkler*, (Çev. Füsün Tayanç). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Radt, W. (2002). *Pergamon : Antik Bir Kentin Tarihi ve Yapıtları*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Radt, W. (2006). *Stadtgrabungen und Stadtforschung im Westlichen Kleinasien - Byzas 3*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Radulović-Draganić, I. ve Vukadinović S. (2013). Demeter nd Persophone, The Story of Abduction in the Greco-Roman World and its Reminiscences in the Balkans. *Études Balkaniques*, (49/3-4), s.167-189.
- Raja, R. (2012). *Urban Development and Regional Identity in the Eastern Roman Provinces – 50 BC - 250 AD : Aphrodisias, Ephesos, Athens, Gerasa*. Copenhagen: Museum Tusculanum Press.
- Ratte, C. ve Smith, R. R. R. (2008). *Aphrodisias Papers 4*. Ann Arbor: Journal of Roman Archaeology.
- Rheidt, K. (1997). Römischer Luxus – Anatolisches Erbe Aizonoi in Phrygien. *AW*, (28), s. 479-499.
- Rheidt, K. (2001). Aizanoi: Die Ausgrabungen und Forschungen 1997 bis 2000. *AA*, (2001), s.247-267.
- Rouche, C. ve Erim, K. (1990). *Aphrodisias Papers 1*. Ann Arbor: Journal of Roman Archaeology.
- Rouche, C. ve Ratte, C. (2008). *Aphrodisias Papers 3*. Ann Arbor: Journal of Roman Archaeology.
- Robertson, D. S. (1974). *Greek and Roman Architecture*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rohn, C. (2008). *Der Theater – Stadion – Komplex von Aizanoi*. Cottbus: Fakultät für Architektur, Bauingenieurwesen und Stadtplanung (eBTU) / LS Baugeschichte.
- Roos, P. (1995). On the Connection Between Theatre and Stadium. *Arkeoloji Dergisi*, (1), s. 165-168.
- Roth, L. M. (2000). *Mimarlığın Öyküsü*. (Çev. Ergün Akça). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Rott, H. (1908). *Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und*

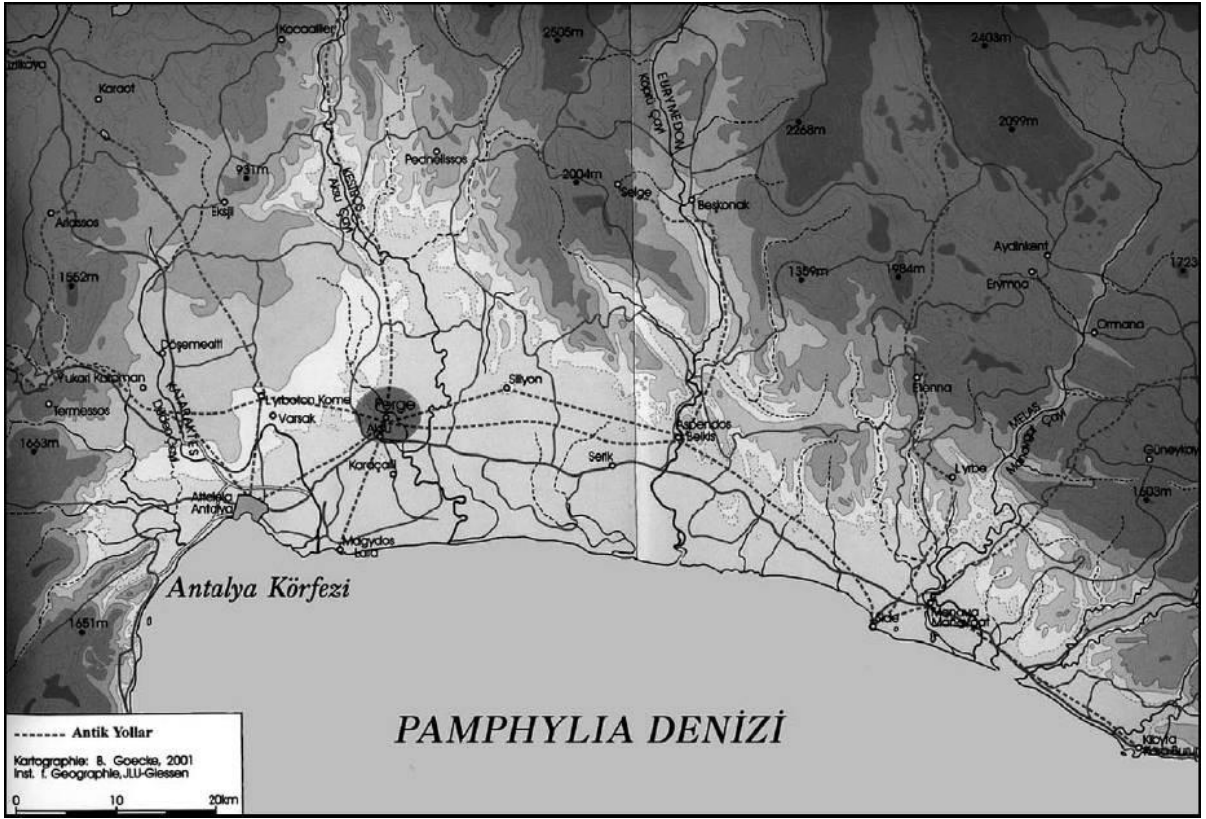
- Lykien*. Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung.
- Rumpf, A. (1950). *Die Entstehung des Römischen Theaters*. Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, (3), s.40-50.
- Schachter, A. (2003). Evolutions of a Mystery Cult – The Theban Kabiroi. *Greek Mysteries : The Archaeology of Ancient Greek Secret Cults*. Ed. M. B. Cosmopoulos. New York :Routledge.
- Scherrer, P. (1995). *Ephesos - Der Neue Führer: 100 Jahre Österreichische Ausgrabungen 1895-1995*. Wien: Österreichisches Archäologisches Institut.
- Scherrer, P. ve Trinkle, E. (2006). *Die Tetragonos Agora in Ephesos : Grabungsergebnisse von Archaischer bis in Byzantinische Zeit*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Schliemann, H. (1885). *Tiryns – The Prehistoric Palace of the Kings of Tiryns, The Results of the Latest Excavations*. New York: Charles Scribner's Sons.
- Schoep, İ. (2006). Looking Beyond the First Palaces: Elites and the Agency of Power in EM III-MM II Crete. *AJA*, (110-1), s.37-64.
- Sear, F. (2006). *Roman Theatres*. Oxford: Oxford University Press.
- Segal, A. (1995). *Theatres In Roman Palestine and Provincia Arabia*. Leiden-New York-Köln: E.J. Brill.
- Sevin, V. (2007). *Anadolu Tarihi Coğrafyası 1*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Sevin, V. (1976). Kroisos ve Pamphylia. *Belleten*, (40), s.185-193.
- Simone, M. D., Nerucci, S. ve Passalacqua, L. (2006). Quadriporticus. *The Horace's Villa Project, 1996-2003*, 1. Ed. B. Frischer, J. Crawford and M. D. Simone. Oxford: Archaeopress, s. 97-103.
- Shaw, J. W. (2012). Bathing at the Mycenaean Palace of Tiryns. *AJA*, (116-4), 555-571.
- Smith, R. R. R. ve Ratté, C. (1995). Archaeological Research at Aphrodisias in Caria, 1993, *AJA*, (99), s. 35-58.
- Smith, R. R. R. ve Ratté, C. (2000). Archaeological Research at Aphrodisias in Caria, 1997 and 1998. *AJA*, (104), s. 221-253.
- SNG France 3 (1993), Levante E., *Sylloge Nummorum Graecorum, France 3, Pamphylie, Pisidie, Lyconie, Galatie*, Paris: Bibliothèque Nationale de France

- Steskal, M. (2003). Bemerkungen zur Funktion der Paläste in den Ephesischen Bad-Gymnasium-Komplexen. *Öjh*, (72), s.237-239.
- Tanaç, M. (2000). *Batı Anadolu Antik Yerleşimlerinde Kentsel Mekan Kurgusu*. D. E. Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Tanyeli, G., Çılı, F., Engür, N., Yorulmaz, M., Aka, İ. (2007). Side Tiyatrosu Üst Kaveası ve Yapısal Sorunları. *Side'ye Emek Verenler Sempozyumu*, s.69-77.
- Tek, A. T. (2015). Side Sikke Buluntuları Işığında MS 622/3'de Pamphylia'ya "Olası" Bir Sasani Saldırısı. *CollAn*, (14), s.123-136.
- Temelini, M. A. (1993). *The Function of Pompey's Building Complex in the Campus Martius*. Ottawa: Ottawa University.
- Tereman, Ö. (2007). *Roma Dönemi Tiyatro-Tapınak Kompleksleri ve Anadolu'daki İzdüşümleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Texier, C. (1839). *Asie Minoure, Description Géographique et Archéologique*. Paris: Didot frères.
- Thompson, H. A. (1954). Excavations in the Athenian Agora: 1953. *Hesperia*, (23), s.31-56.
- Thompson, H. A. (1954). The Agora at Athens and the Greek Market Place. *The Journal of the Society of Architectural Historians*, (13-4), s.9-14.
- Thompson, H. A. (1957). Activities in the Athenian Agora: 1956. *Hesperia*, (26), s.99-110.
- Thompson, H. A. (1959). Activities in the Athenian Agora: 1958. *Hesperia*, (28), s.91-108.
- Thompson, H. A. (1968). Activities in the Athenian Agora: 1966-1967. *Hesperia*, (37), s.36-72.
- Thompson, H. A. ve Wycherley, R. E. (1972). *The Agora of Athens*. Glückstadt: J. J Augustin.
- Uçar, A. (2001). A Study of the 2nd Diazoma of the Side Theater. *Historical Constructions*, s.217-226.
- Uzunaslın, A. (2008). Side'de Agonistik Festivaller. *Arkeoloji Dergisi*, (11), s.117-128.
- Üreten, H. (2004). Hellenistik Dönem Pergamon Kenti Tanrı ve Kültleri. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları*, (22-35), s. 185-214.

- Verlinde, A. (2015). The Pessinuntine Sanctuary of the Mother of the Gods in Light of the Excavated Roman Temple: Fact, Fiction and Feasibility. *Latomus*, (74), s.30-73.
- Von Gerkan, A., Krischen, F. ve Weigand, T. (1928). *Thermen und Palaestren*. Berlin: Hans Schoetz und Co.
- Ward – Perkins, J. B. (1981). *Roman Imperial Architecture*. New Haven: Yale University Press.
- Ward – Perkins, J. B. (1994). *Studies in Roman and Early Christian Architecture*. Londra: The Pindar Press.
- Whitley, J. (2001). *The Archaeology of Ancient Greece*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wohlers, T. ve Scharf, T. (1996). *Die Forschungsgeschichte von Ephesos: Entdeckungen, Grabungen und Persönlichkeiten*. Berlin: Peter Lang.
- Wycherley, R. E. (1942). The İonian Agora. *JHS*, (62), s.21–32.
- Wycherley, R. E. (1993). *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu?*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Yaşar, Y. (2010). *Anadolu Antik Tiyatroları : 115 Antik kent, 119 Tiyatro*. İstanbul: Yem Yayınevi.
- Yaraş, A. (1997). Anadolu Gymnasionlarının Gelişimi. *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (12), s.50-55.
- Yegül, F. K. (1994). *Antik Çağ'da Hamamlar ve Yıkanma*. İstanbul-Homer Kitabevi.
- Yegül, F. K. (2008). Ephesos'da Vedius Gymnasium'u ve Anadolu Hamam-Gymnasium'larının Kimlik Sorunu. *Anadolu*, (34), s.103-116.
- Yıldırım, Ş. (2013). *Side Antik Kentinin Bizans Dönemi Dini Mimarisi*. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

EKLER

Ek 1: Haritalar Listesi⁵³⁵

Harita 1: Pamphylia Bölgesi.

Kaynak: A. Özdzıbay (2008), Pamphylia-Perge Tarihi ve Roma İmparatorluk Dönemi Öncesi Perge'nin Gelişimi: Güncel Araştırmalar Işığında Bir Değerlendirme, *Haluk Abbasoğlu'na Armağan – Eurgetes*, s. 866.

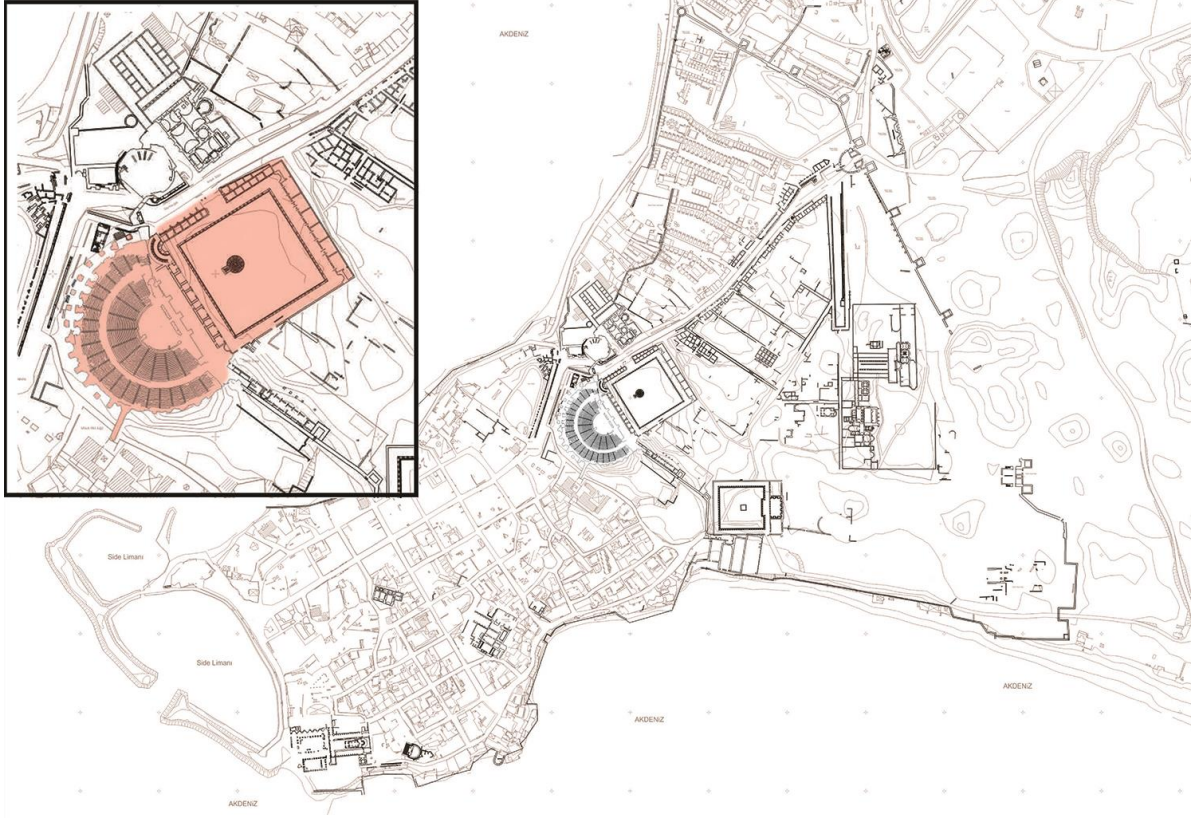
⁵³⁵ Kaynak gösterilmeyen haritalar tarafimca oluşturulmuştur.

Harita 2: Pamphylia Bölgesi'nin Akdeniz'deki Konumu.

Harita 3: Side (Selimiye Köyü)'nin Konumu.

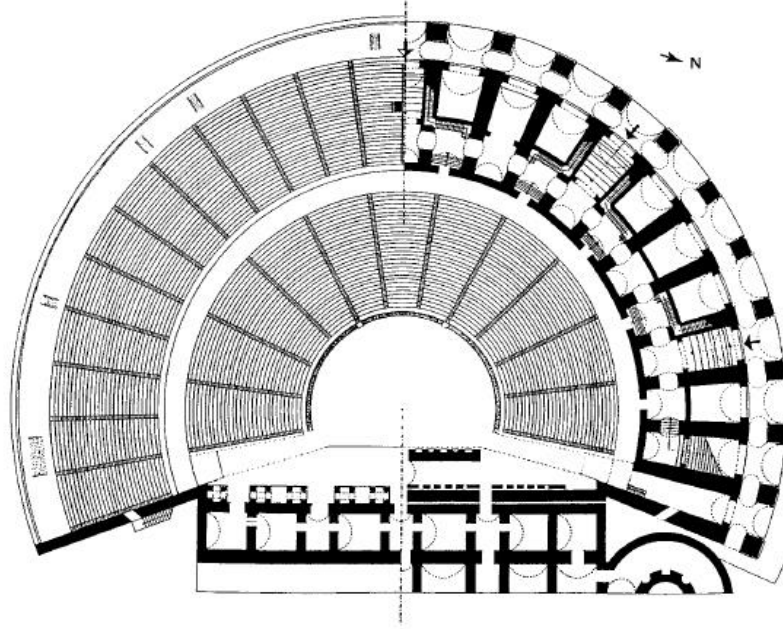
Harita 4: Side Kent Planı ve Agora-Tiyatro Kompleksi'nin Kent İçerisindeki Konumu.

Kaynak: H. S. Alanyalı (2015), Plan: Sabri AYDAL-2014, *KST*, (37-1), s.271

Ek 2: Resimler Listesi⁵³⁶

Resim 1a: Side Tiyatrosu Hava Fotoğrafi.

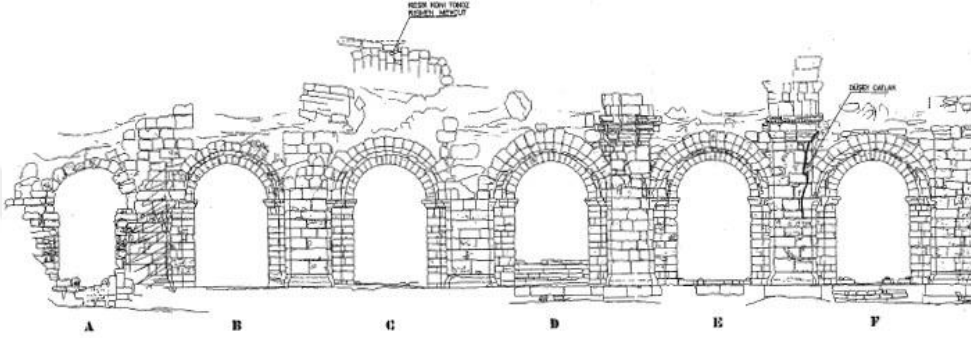
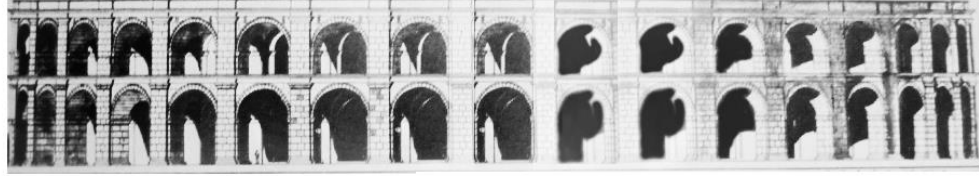
Resim 1b: Side Tiyatrosu Planı.

Kaynak: A. M. Mansel (1978), *Side:1947-1966 Yılları Kazıları ve Araştırmalarının Sonuçları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, Çizim: M. Beken, Res. 208, s. 189

⁵³⁶ Kaynak gösterilmeyen fotoğraflar tarafımda çekilmiş ya da oluşturulmuştur.

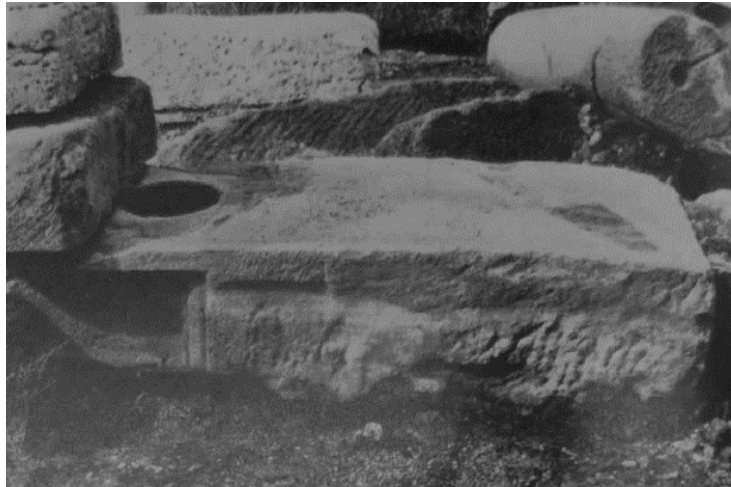

Resim 2: Diazoma'nın arkasındaki birbirini takip eden kemer aralıkları.

Resim 3: Side Tiyatrosu Dış Galerileri.

Kaynak: A. M. Mansel (1963b). *Die Ruinen von Side*. Berlin: Walter De Gruyter & Co., s.130. Tanyeli, G., Çılı, F., Engür, N., Yorulmaz, M., Aka, İ. (2007). Side Tiyatrosu Üst Kaveası ve Yapısal Sorunları. *Side'ye Emek Verenler Sempozyumu*, s. 72.

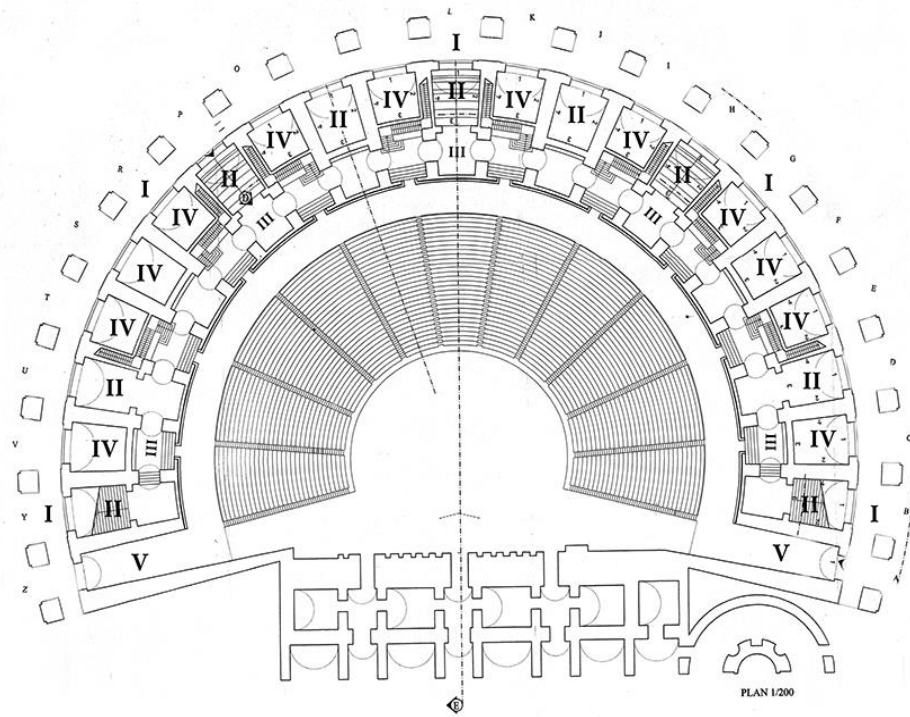
Resim 4: Tiyatronun batısındaki sütunlu cadde üzerinde ele geçen konsollar.

Kaynak: A. M. Mansel (1963b), *Ruinen von Side*, Berlin: Walter De Gruyter & Co. Abb. 108, s. 132.

Resim 5: Aspendos Tiyatrosu Sahne Binası'nın Arkasındaki Konsollar.

Kaynakça: K. G. Lanckoronski (1892). *Stadte Pamphylens und Pisidiens I.* Prag/Wien/Leipzig, s. 96.

Resim 6: A. Müfid Mansel'in Side Tiyatrosu için Kullandığı Numaralandırma.

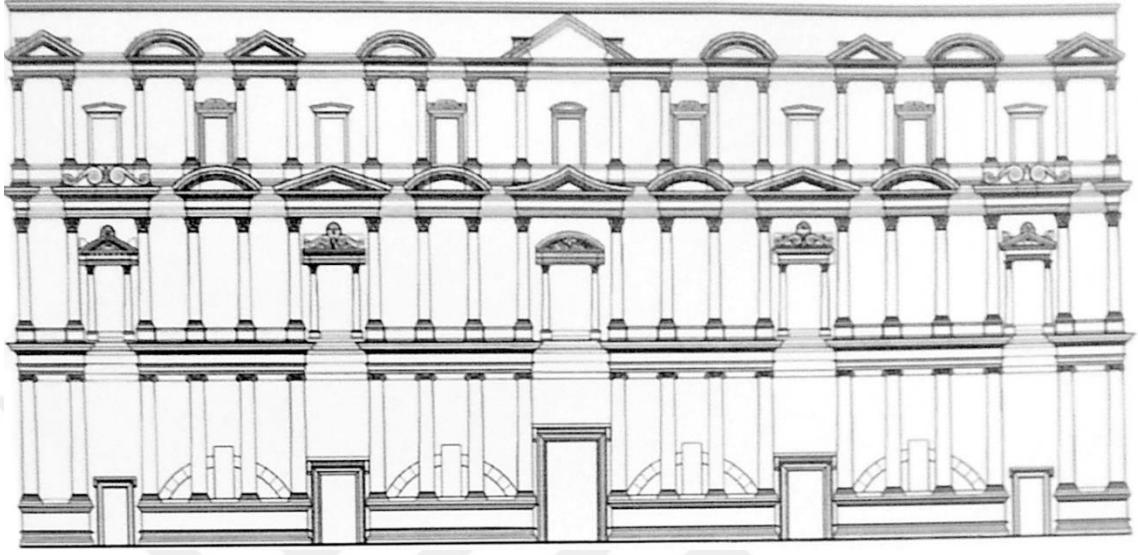
Kaynak: A. M. Mansel (1962b), Side Tiyatrosu, *Belleten*, (26), Res. 4, s. 58.

Resim 7: Orkestra ile Cavea arasında Yer Alan Duvardaki Sıva Kalıntıları.

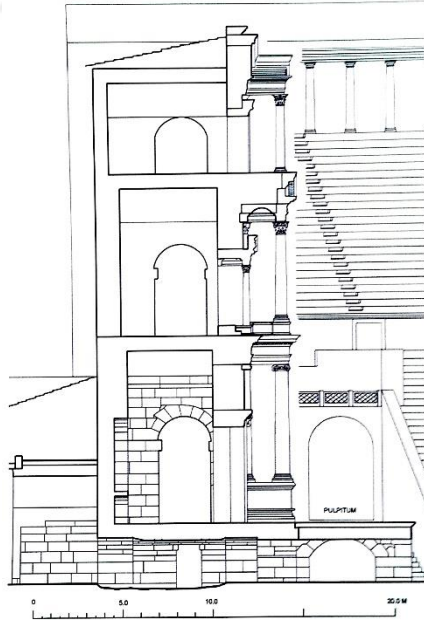

Resim 8: Side Tiyatrosu Sahne Binası.

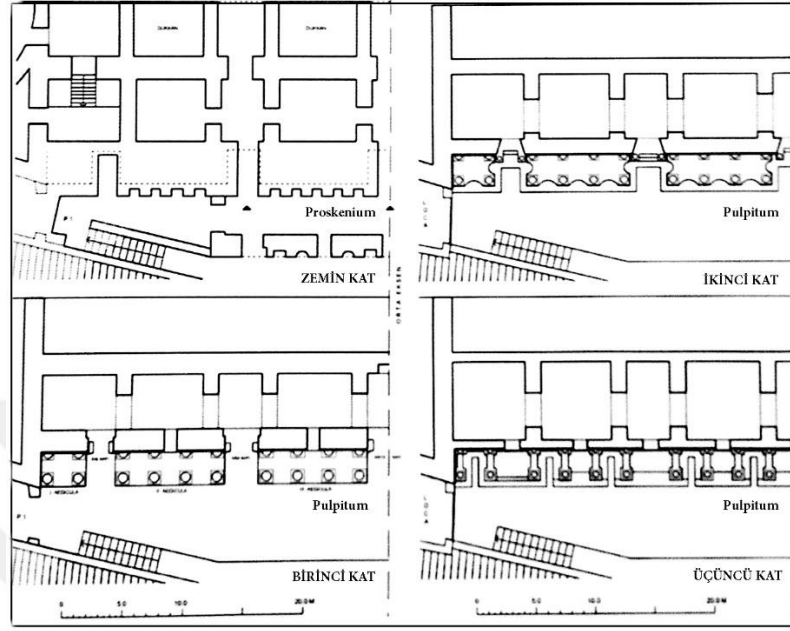
Resim 9: Side Tiyatrosu Sahne Binası Restitüsyonu

Kaynak: R. Günay (2008), Side Antik Tiyatrosu Sahne Binası 1992-2006 Yılları Çalışmaları Sonucu Ön Rapor. *Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu'na 65. Yaş Armağanı – Eurgetes*, s. 551.

Resim 10: Sahne Binası'nın Kesiti

Kaynak: R. Günay (2008), Side Antik Tiyatrosu Sahne Binası 1992-2006 Yılları Çalışmaları Sonucu Ön Rapor. *Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu'na 65. Yaş Armağanı – Eurgetes*, s. 552.

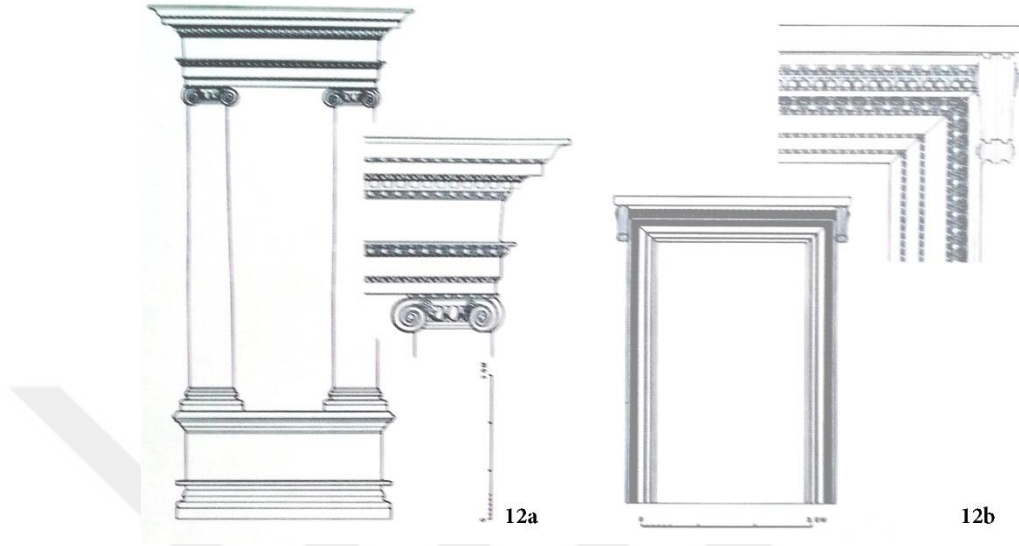

Resim 11: Sahne Binası Zemin, Birinci, İkinci ve Üçüncü Kat Plan.

Kaynak: R. Günay (2008), Side Antik Tiyatrosu Sahne Binası 1992-2006 Yılları Çalışmaları Sonucu Ön Rapor. *Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu'na 65. Yaş Armağanı – Eurgetes*, s. 551.

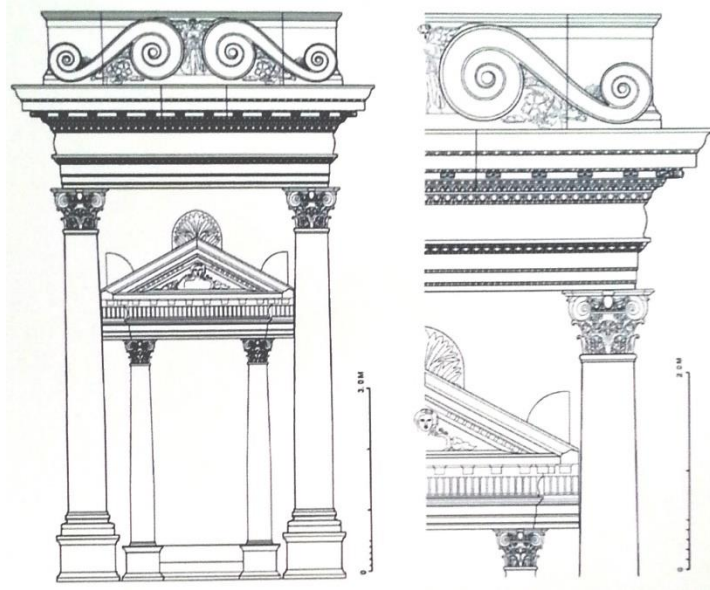

Resim12: Sahne Binası'nın Agora'ya bakan Arka Yüzü.

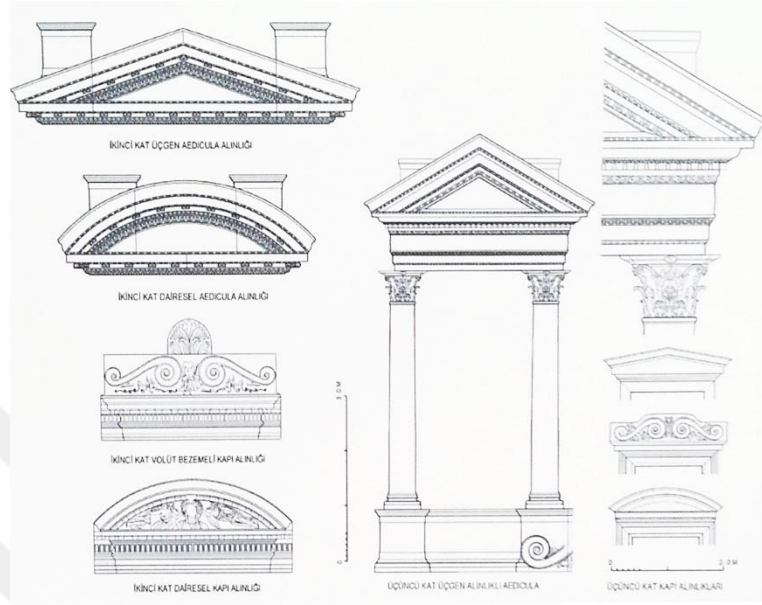
Resim 13a-b: Birinci Kat Aedikula Görünüş (12a), Birinci Kat Orta Kapı Görünüş (12b).

Kaynak: R. Günay (2008), Side Antik Tiyatrosu Sahne Binası 1992-2006 Yılları Çalışmaları Sonucu Ön Rapor. Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu'na 65. Yaş Armağanı – Eurgetes, s. 553.

Resim 14: İkinci Kat Sahne Binası Volüt Bezeme Alınlıklı Aedikula.

Kaynak: R. Günay (2008), Side Antik Tiyatrosu Sahne Binası 1992-2006 Yılları Çalışmaları Sonucu Ön Rapor. Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu'na 65. Yaş Armağanı – Eurgetes, s. 554.

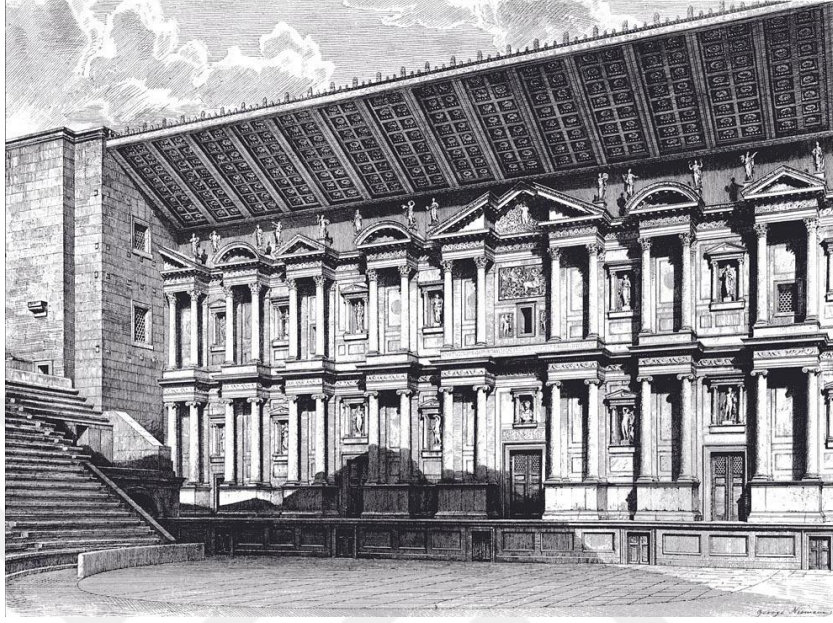

Resim 15: Üçüncü Kat Sahne Binası Aedikula, Üçgen Alınlıklı Aedikula ve Kapı Alınlıkları.
Kaynak: R. Günay (2008), Side Antik Tiyatrosu Sahne Binası 1992-2006 Yılları Çalışmaları Sonucu Ön Rapor. *Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu'na 65. Yaş Armağanı – Eurgetes*, s. 555.

Resim 16: Tiyatro Sahne Binası Tavan Levhaları.

Kaynak: H. S. Alanyalı (2007). Side Tiyatrosu'nda Yeni Yapılan Araştırmalar Işığında Scaenae Frons Kaset Kabartmaları ve Dionysos Frizi. *Side'ye Emek Verenler Sempozyumu*, s. 84-87.

Resim 17: Aspendos Tiyatrosu Sahne Binası.

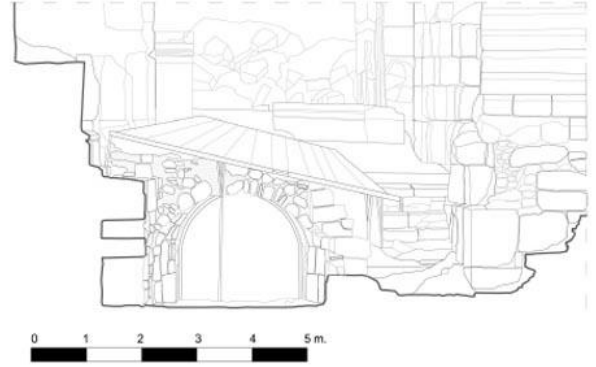
Kaynakça: K. G. Lanckoronski (1892). *Stadte Pamphylens und Pisidiens I.* Prag/Wien/Leipzig, Lev. 24.

Resim 18: Oturma Basamaklarının Altında Hellenistik Tiyatro'ya Ait Olduğu Düşünülen Basamakları.

19a

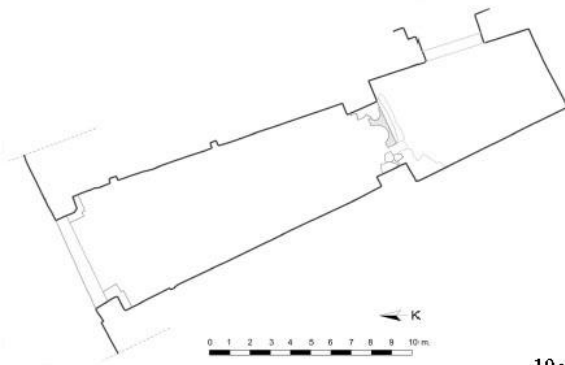
19b

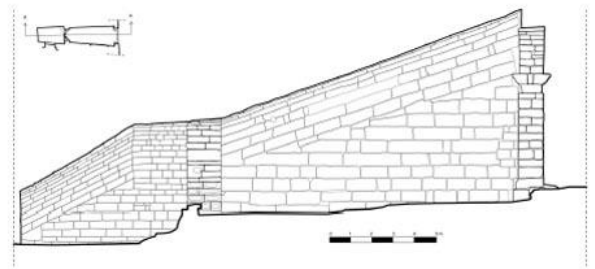
19c

19d

19e

19f

Resim 19a-f: 19a-b: Güney Paradostaki Yapı, 19c-d: Caveanın Kuzey Ucundaki Mekan, 19e-f: Dış Galerideki Şapel.

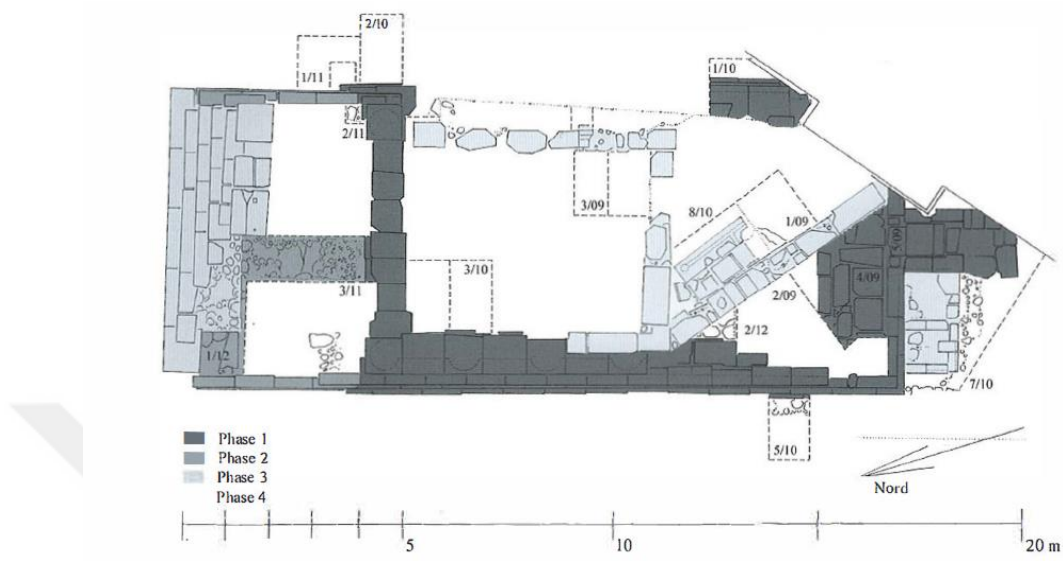
Kaynak: Ş. Yıldırım (2013). *Side Antik Kentinin Bizans Dönemi Dini Mimarisi*. Rölöve: Cihan Yıldırım, Çizim: Beyza Atalay (19b,d,e,f). Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Res. 179,182,184,185.

Resim 20: Tiyatronun Batısındaki İki Açıklıklı Tak.

Resim 21: Dionysos Tapınağı Hava Fotoğrafi.

Resim 22: Dionysos Tapınağı Plan.

Kaynak: Piesker, K. (2015). Auf den zweiten Blick: ein neuer Rekonstruktionsvorschlag für den >Dionysostempel< in Side. Çizim: Katja Piesker. *İstMitt*, (65), s. 155.

Resim 23: Tapınağın İlk Evresine Ait Güneydeki Merdivenler.

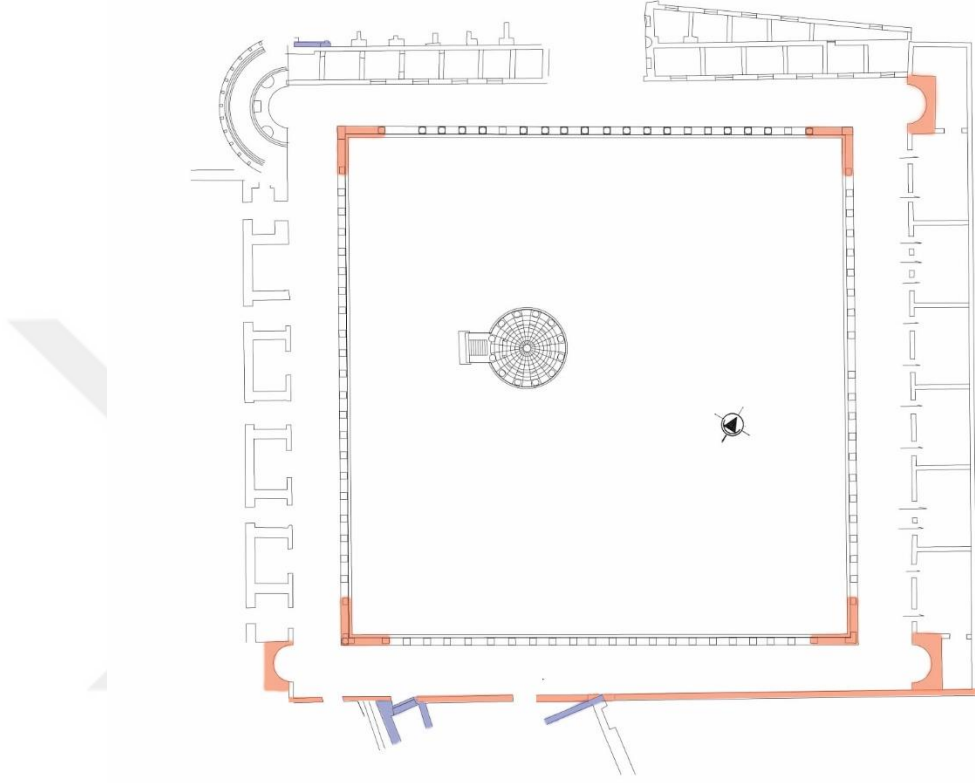
Kaynak: F. S. Alanyalı (2016). Side Dionysos (?) Tapınağı Işığında Tiyatro ile Çevresinin Kentsel Değişimi ve Dönüşümü. *Olba*, (24), s. 445.

Resim 24: Attius Philippus Suru ve Kent Planı İçerisindeki Konumu.

Resim 25: Side Agorası.

Resim 26: Side Agorası Planı.

Resim 27: Agora'nın Kuzey ve Güney Köşelerindeki Eksedralar.

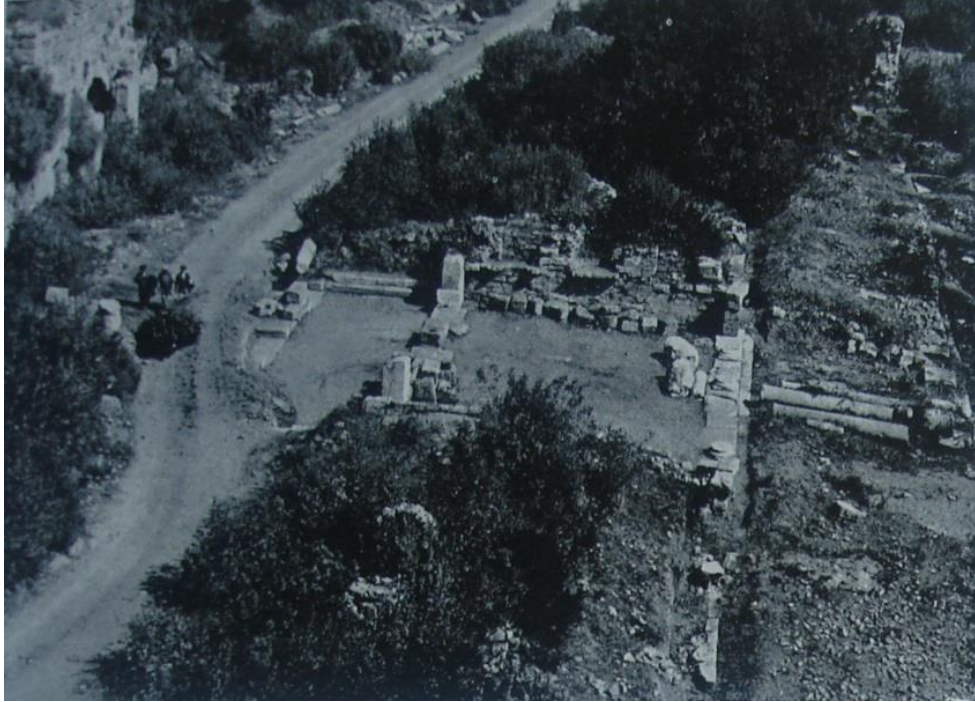
Resim 28: Agora'nın Güney Duvarı.

Resim 29: Agora'nın Doğu Duvarında Görülen Diletasyonlar ve Malzeme Farklılığı.

Resim 30: Agora'nın Batı Köşesinde, Kuzeybatıdaki Dükkan Sırasından Önceki Bir Yapıya Ait Kemerli Duvar.

Resim 31: Propylon (Giriş Binası).

Resim 32: Kuzeydoğu Portiğin Gerisindeki Büyük Dükkanların Bir Bölümü.

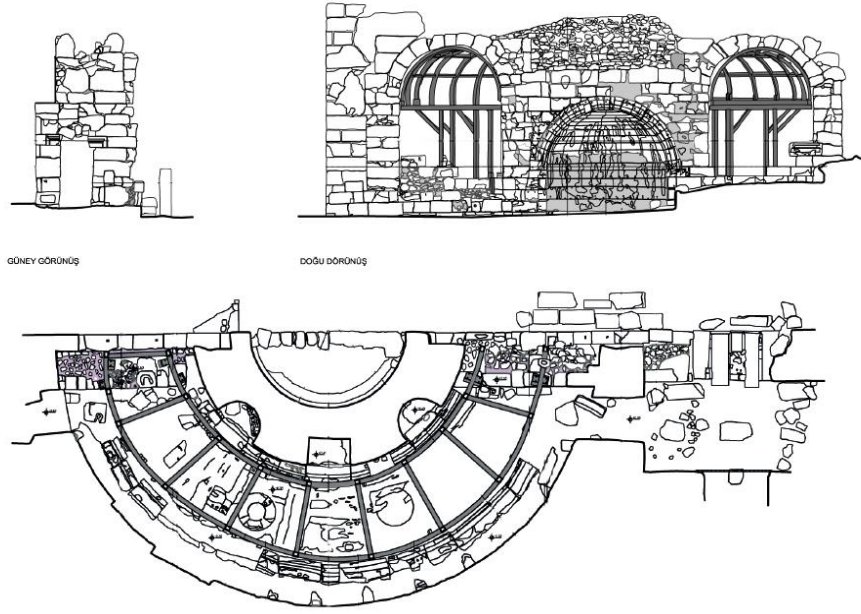
Resim 33: Kuzeybatı Portiğın Gerisindeki Dükkanların Bir Bölümü.

Resim 34: Güneybatı Portiğin Gerisindeki Dükkanların Bir Bölümü.

Resim 35: Latrina.

Resim 36: Latrina'nın Doğu Görünüşü ve Planı.

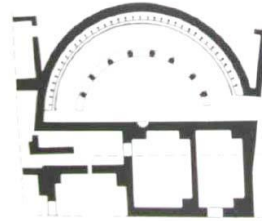
Kaynak: H. S. Alanyalı (2011b). Side Tiyatrosu ve Çevresi 2009 Yılı Çalışmaları. *ANMED*, (9), s. 108.

**Kartaca, Antoninler
Hamamı Latrinaları**

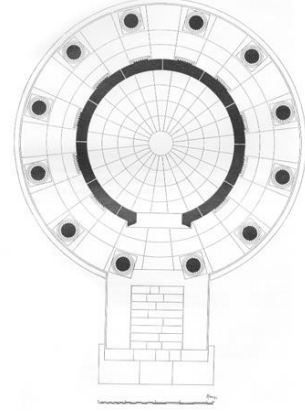
Dougga

Thubursicum

Resim 37: Kuzey Afrika'da Yer Alan Bazı Kentlerin Eksedra Planlı Latrinaları.

Kaynak: Nuedecker, R. (1994). *Die Pracht Der Latrine – Zum Wandel Öffentlicher Bedürfnisanstalten der Kaiserzeitlichen Stadt München*. Münih: Pfeil, s. 42.

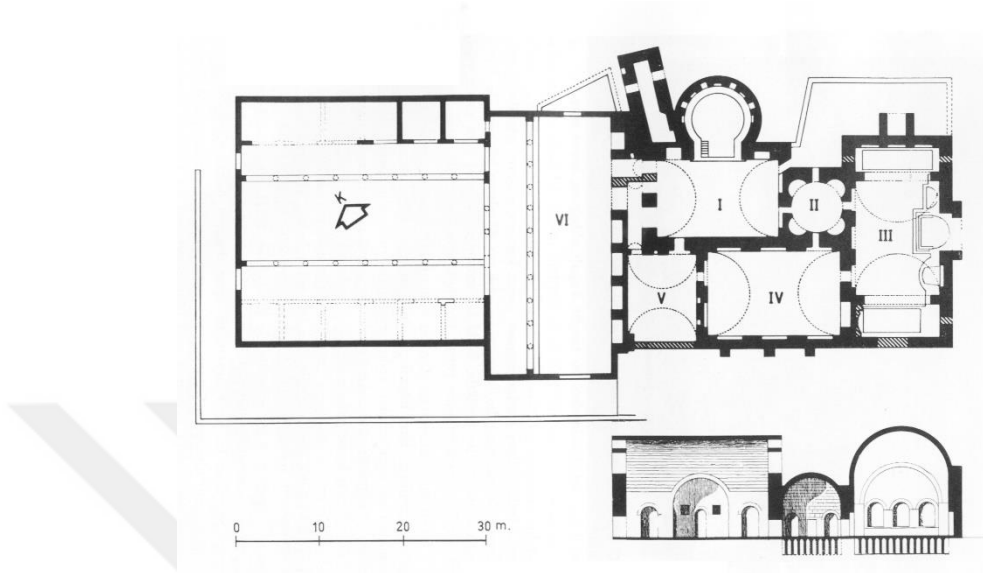

Resim 38: Tykhe Tapınağı ve Planı.

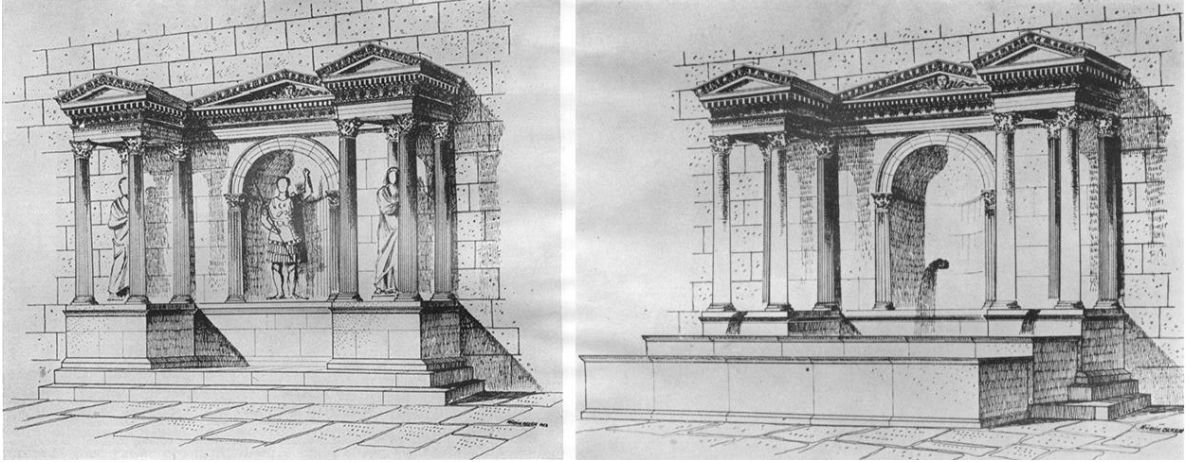
Resim 39: Üzerinde Tykhe Tapınağı'nın Tasviri Bulunan Side Sikkesi ve Tykhe Tapınağı'nın Restitüsyonu.

Kaynak: SNG France 3 (1993), Levante E., *Sylloge Nummorum Graecorum, France 3, Pamphylie, Pisidie, Lyconie, Galatie*, Paris: Bibliothèque nationale de France, sikke no: 933; A. M. Mansel (1978). *Side:1947-1966 Yılları Kazıları ve Araştırmalarının Sonuçları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 161,166.

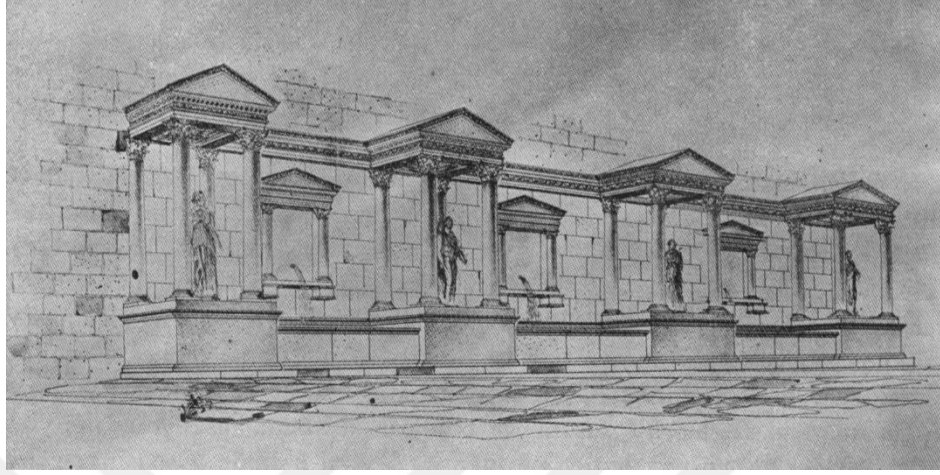
Resim 40: Müze Hamamı, Plan ve Kesit.

Kaynak: A. M. Mansel (1978). *Side: 1947-1966 Yılları Kazıları ve Araştırmalarının Sonuçları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 230.

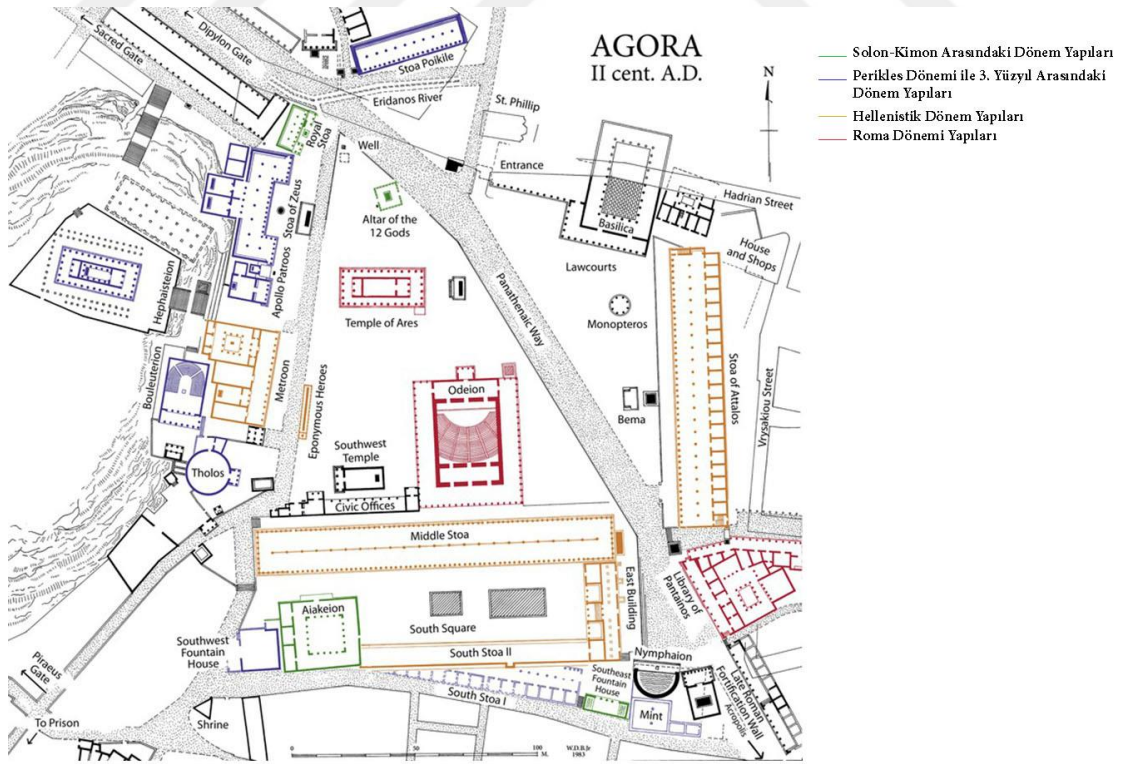
Resim 41: Vespasianus Anıtı ve Çeşmeye Dönüştürüldükten Sonraki Halinin Restitüsyonu

Kaynak: A. M. Mansel (1978). *Side: 1947-1966 Yılları Kazıları ve Araştırmalarının Sonuçları*. Çizim: Mübin Beken. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 119-120.

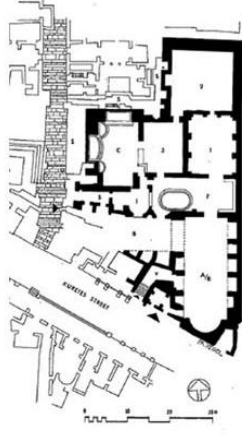

Resim 42: Üç Gözlü Çeşme'nin Çizimi.

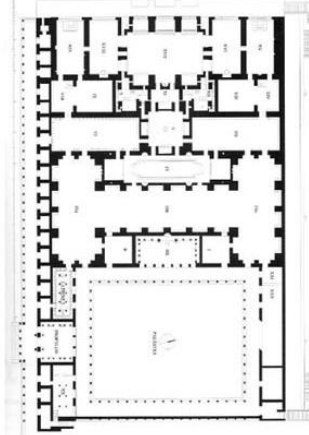
Kaynak: A. M. Mansel (1978). *Side:1947-1966 Yılları Kazıları ve Araştırmalarının Sonuçları*. Çizim: Mübin Beken. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 113.

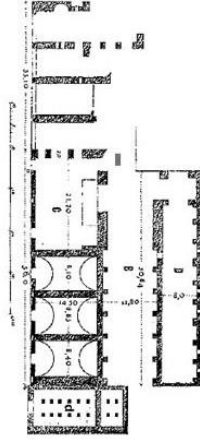
Resim 43: Atina Agorası'nda Gerçekleştirilen Dönemsel Bayındırlık Faaliyetleri.

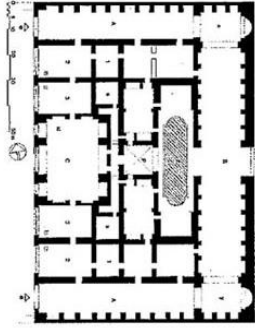
Ephesos Skolastika Hamam-Gymnasium

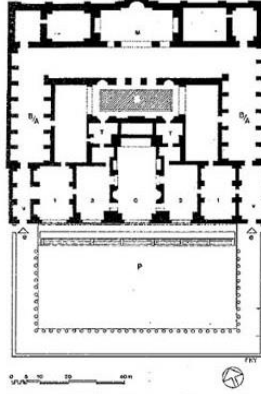
Ephesos Vadius Hamam-Gymnasium

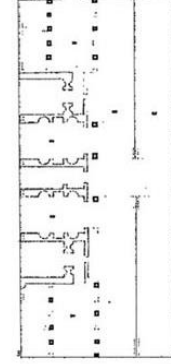
Termessos Hamam-Gymnasium

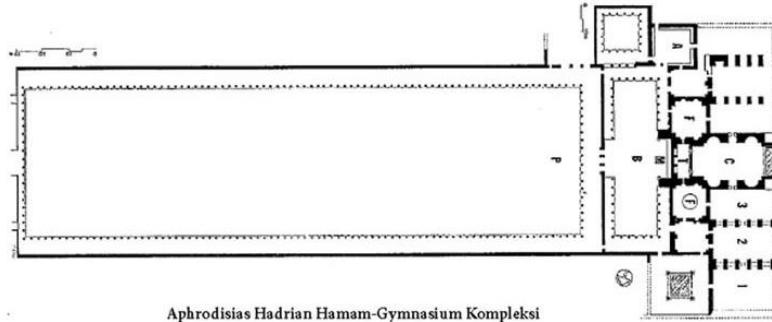
Alexandria Troas Hamam-Gymnasium

Ephesos Tiyatro Hamam-Gymnasium

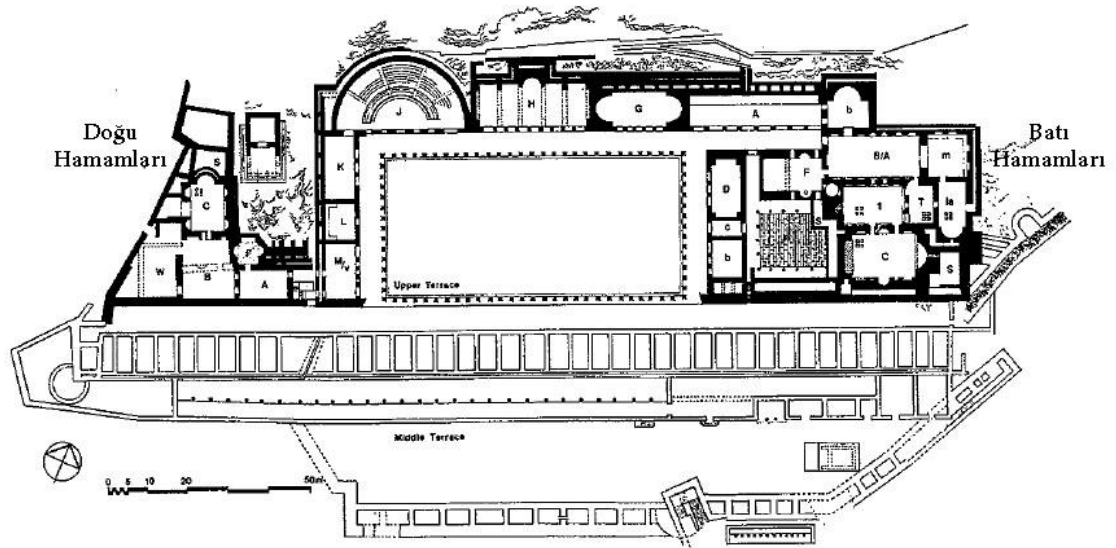
Laodikeia Hamam-Gymnasium

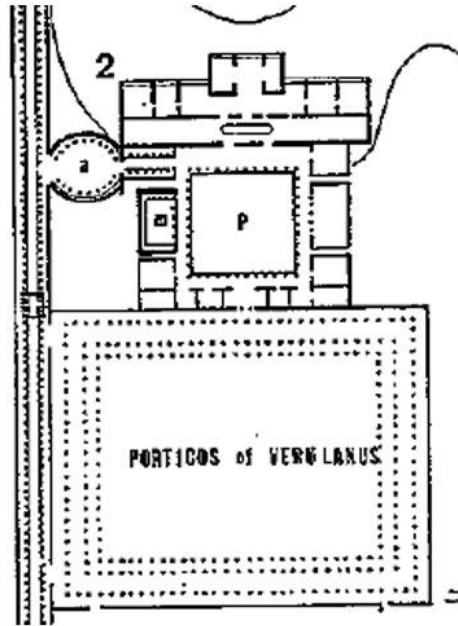
Aphrodisias Hadrian Hamam-Gymnasium Kompleksi

Resim 44: Anadolu Hamam-Gymnasium Kompleksleri.

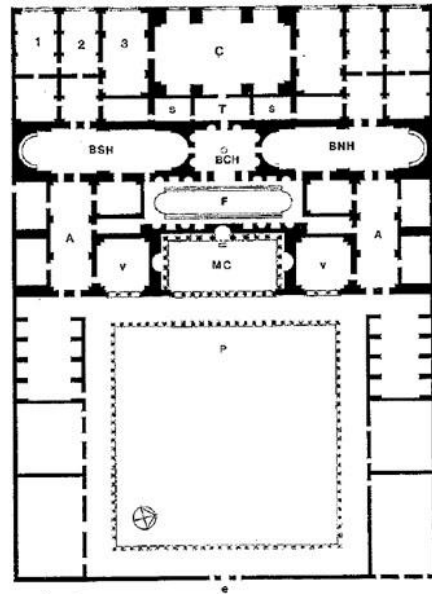
Kaynak: F. K. Yegül (1994). *Antik Çağ'da Hamamlar ve Yıkanma*. İstanbul-Homer Kitabevi, s. 239,241,246-248,255.

Pergamon Gymnasionu Doğu ve Batı Hamamları

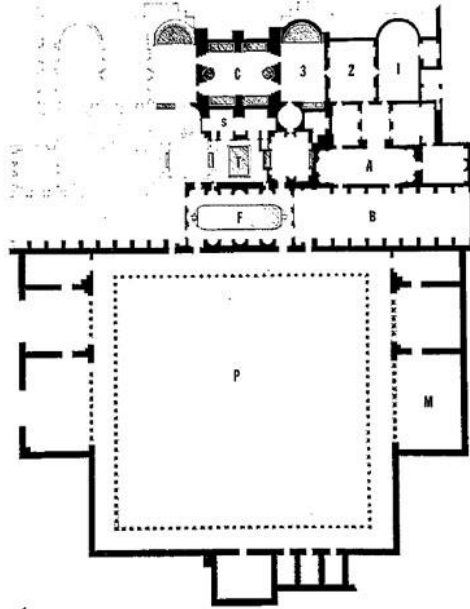
Verulanus Portikosu, Hamam ve Gymnasium Kompleksi

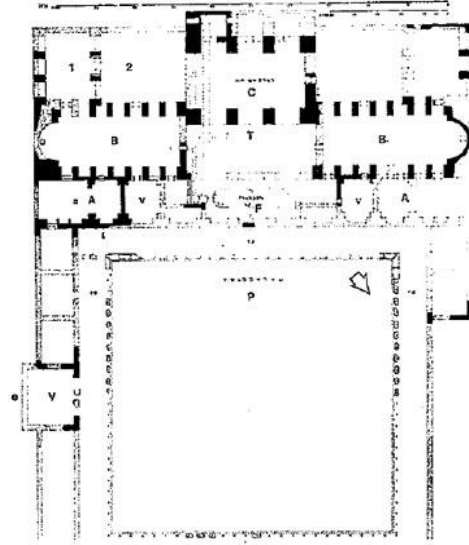
Sardis Hamam-Gymnasium

Resim 45: Zaman içerisindeki Eklmeler ile Bir Araya Getirilen Kompleksler.

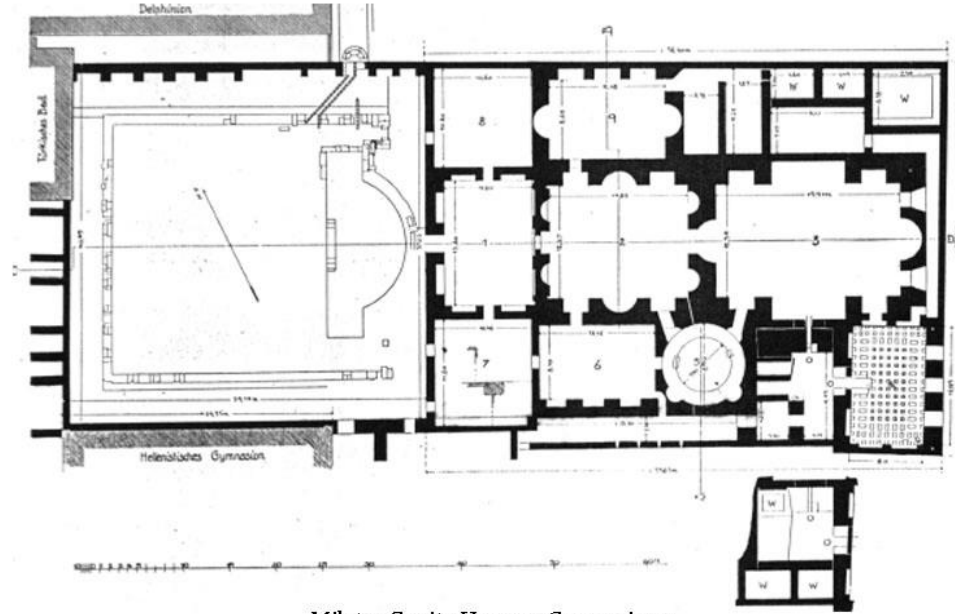
Kaynak: F. K. Yegül (1994). *Antik Çağ'da Hamamlar ve Yıkama*. İstanbul-Homer Kitabevi, s. 237,249,252.

Ankyra Caracalla Hamam-Gymnasiumu

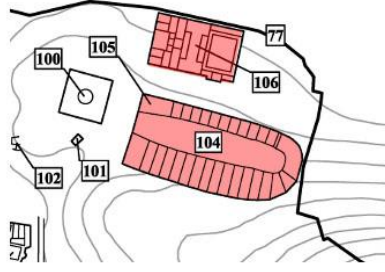
Aizanoi Hamam-Gymnasiumu

Miletos Capito Hamam-Gymnasiumu

Resim 46: Ankyra, Aizanoi ve Miletos'taki Hamam-Gymnasium Yapıları.

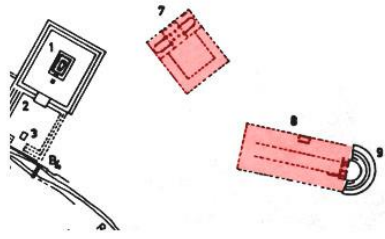
Kaynak: F. K. Yegül (1994). *Antik Çağ'da Hamamlar ve Yıkama*. İstanbul-Homer Kitabevi, s. 244,249 ; Von Gerkan, A., Krischen, F. ve Weigand, T. (1928). *Thermen und Palaestren*. Berlin: Hans Schoetz und Co., s. 23.

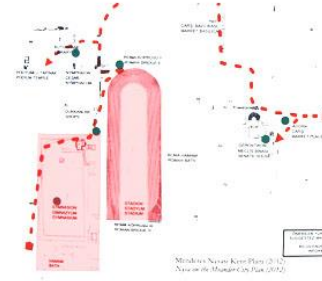
Ephesos Vedius Gymnasiumu
ve Stadium

Miletos Faustina
Hamam-Gymnasiumu ve
Stadium

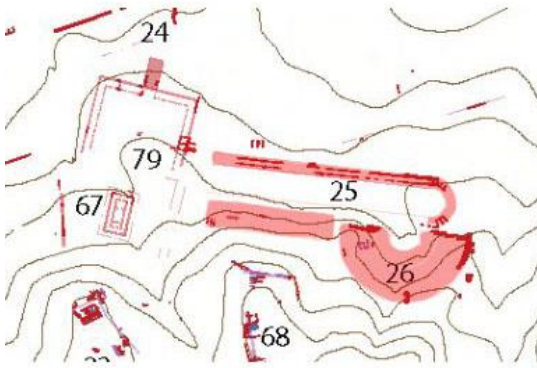

Aizanoi Hamam-Gymnasiumu
ve Stadium

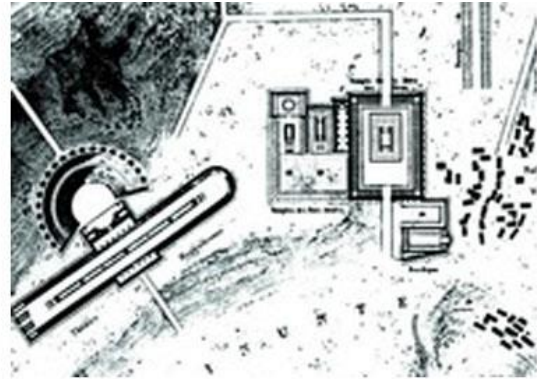

Nysa Hamam-Gymnasiumu ve
Stadium

Resim 47: Anadolu'daki Antik Kentler içerisindeki Hamam-Gymnasium ve Stadium Birlikteliği.

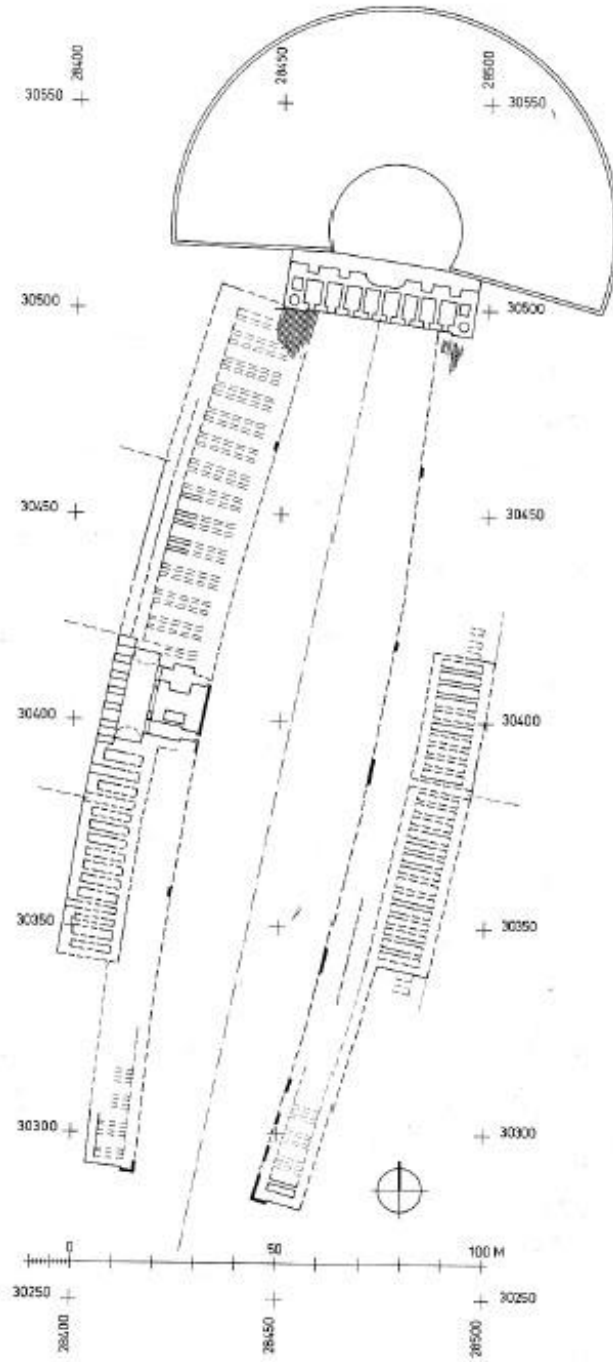

Sardis Tiyatro ve Stadium Yapıları

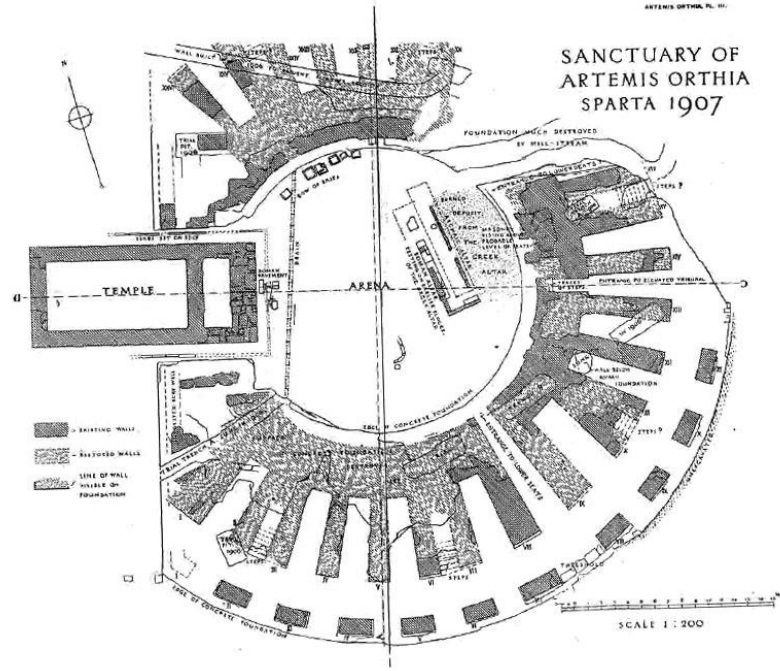
Pessinus Tiyatro ve Stadium Yapıları

Resim 48: Sardis ve Pessinus Kentlerindeki Tiyatro-Stadium Yapılarının Planları.

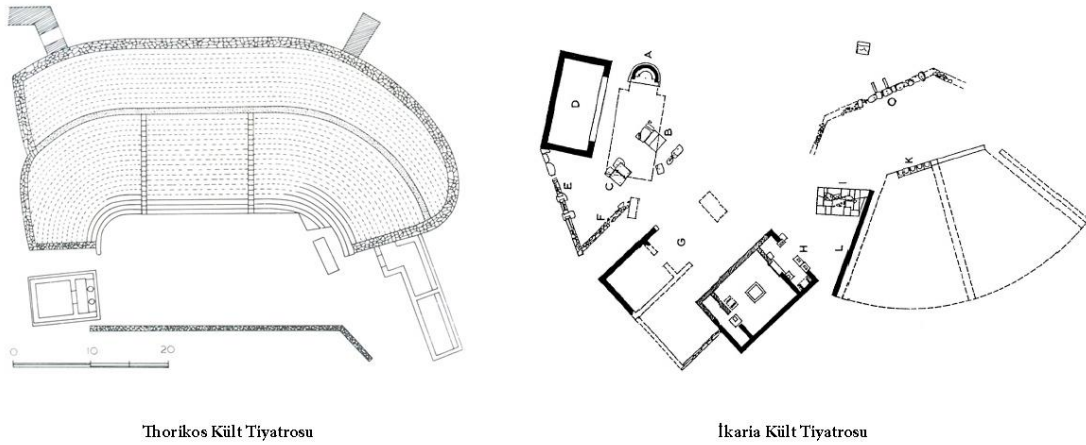
Resim 49: Aizanoi Tiyatro-Stadium Kompleksi Planı.

Kaynak: C. Rohn (2008). *Der Theater – Stadion – Komplex von Aizanoi*. Cottbus: Fakultät für Architektur, Bauingenieurwesen und Stadtplanung (eBTU) / LS Baugeschichte, Tablo 7.

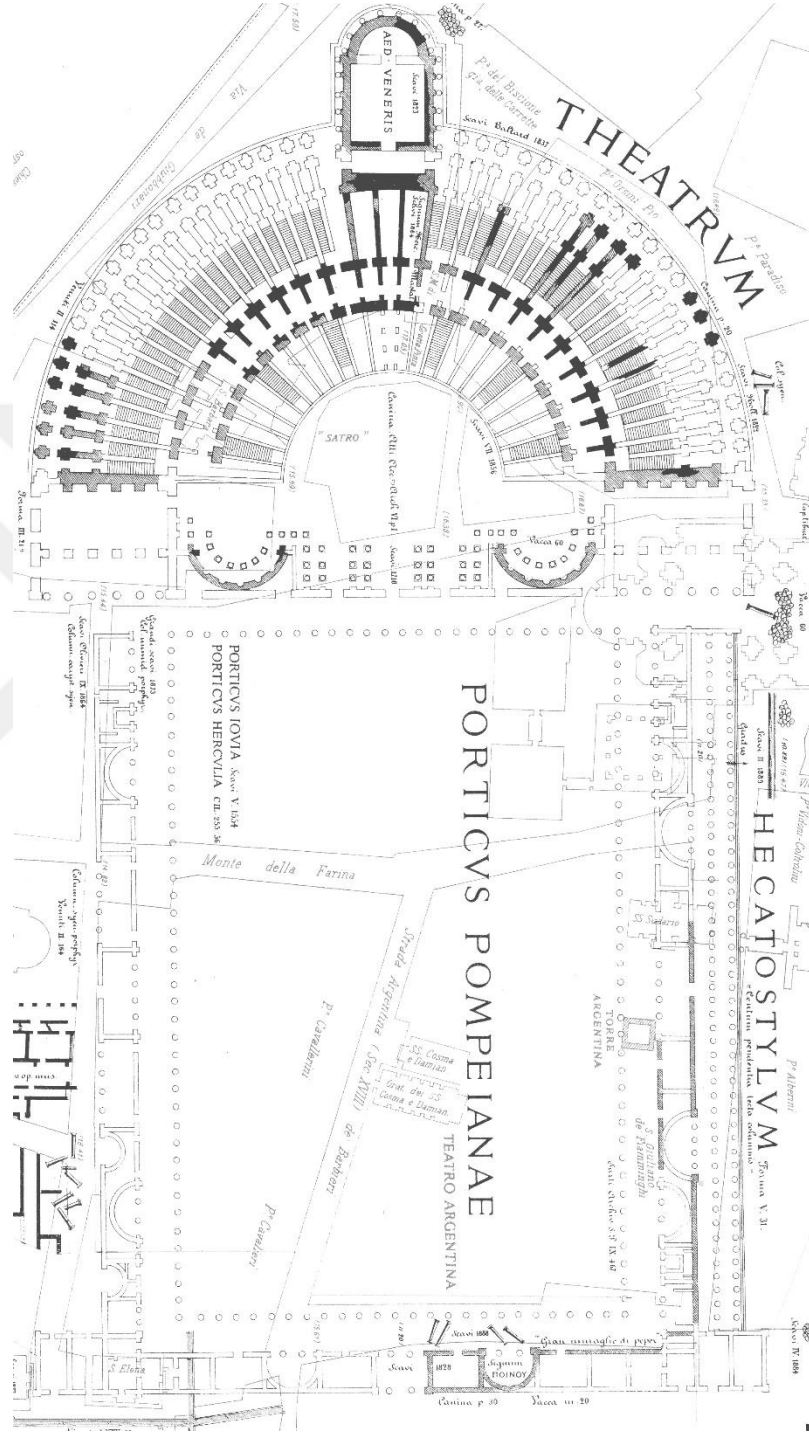
Resim 50: Sparta Artemis Ortheia Kutsal Alanı.

Kaynak: E. Boutsikas ve C. Ruggles (2011). Temples, Stars, and ritual Landscapes: The Potential for Archaeoastronomy in Ancient Greece. *AJA*, (115-1), s. 61.

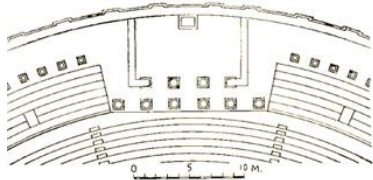
Resim 51: Thorikos ve İkaria Kült Tiyatroları Planları.

Kaynak: F. Kolb (1981). *Agora und Theater, Volks- und Festversammlung*. Berlin: Gebr. Mann Verlag, s. 64, 73.

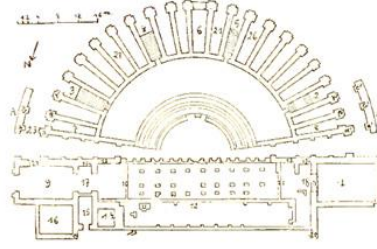

Resim 52: Pompeius Tiyatro-Tapınak Kompleksi.

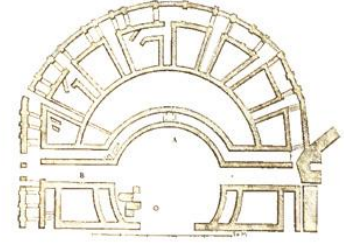
Kaynak: J. A. Hanson (1959). *Roman Theatre – Temples*. Princeton: Princeton University Press, Resim 19.

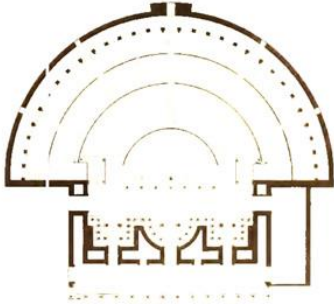
Leptis Magna Tiyatrosu Caveasındaki Sunağın Planı

Tipasa Tiyatrosu Planı

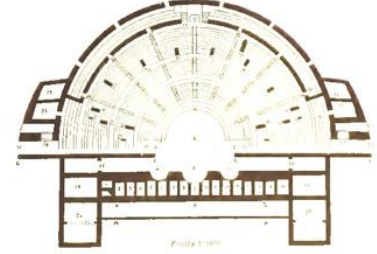
Lilebonne Tiyatrosu Planı

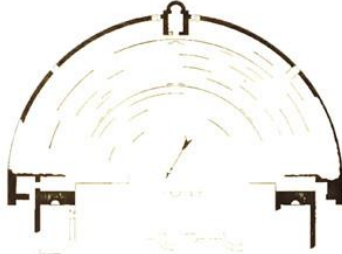
Dugga Tiyatrosu Planı

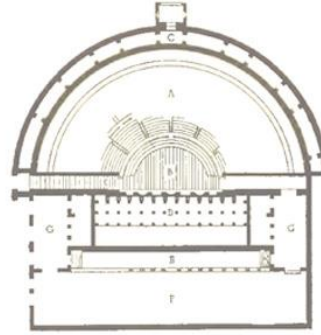
Philippeville Tiyatrosu Planı

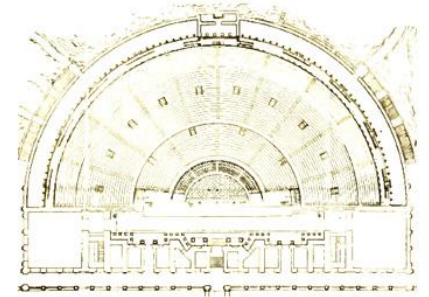
Suguntum Tiyatrosu Planı

Calama Tiyatrosu Planı

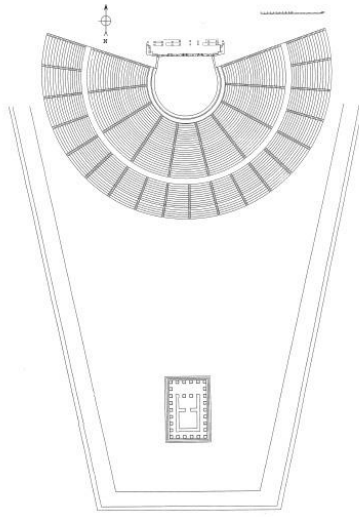
Timgad Tiyatrosu Planı

Vienne Tiyatrosu Planı

Resim 53: Avrupa ve Afrikadaki Tiyatro-Tapınak Kompleksleri Planları.

Kaynak: J. A. Hanson (1959). *Roman Theatre – Temples*. Princeton: Princeton University Press, Resim 22-27, 32.

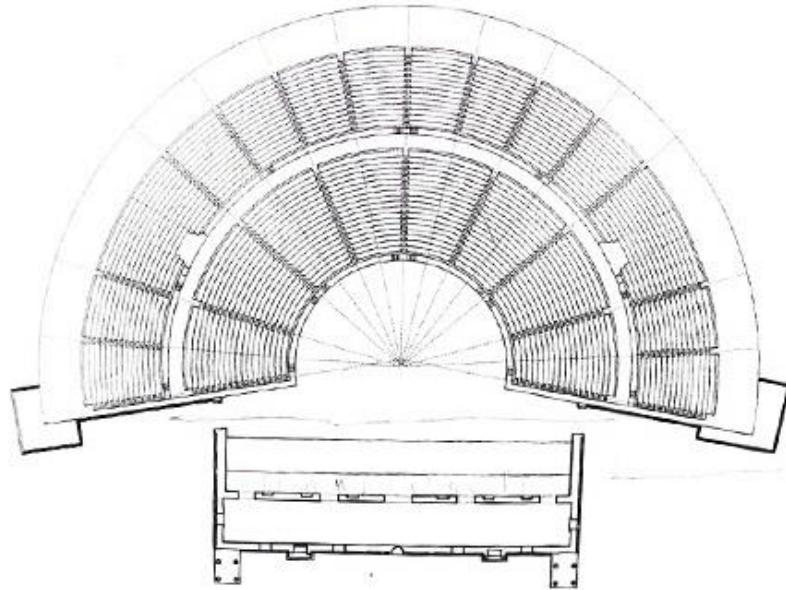
Stratonikeia Tiyatro-Tapınak Kompleksi

Pessinus Tiyatro-Tapınak Kompleksi

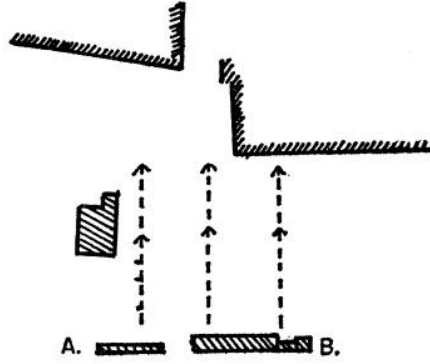
Resim 54: Stratonikeia ve Pessinus Tiyatro-Tapınak Kompleksleri.

Kaynak: İ. H. Mert (2002). Der Theater-Tempelkomplex von Stratonikeia, Patris und İmperium, Kulturelle und Politische İdentät in den Städten der Römischen Provinzen Kleinasiens in der Frühen Kaiserzeit. *BABESCH Supl.*, (8), s. 192.

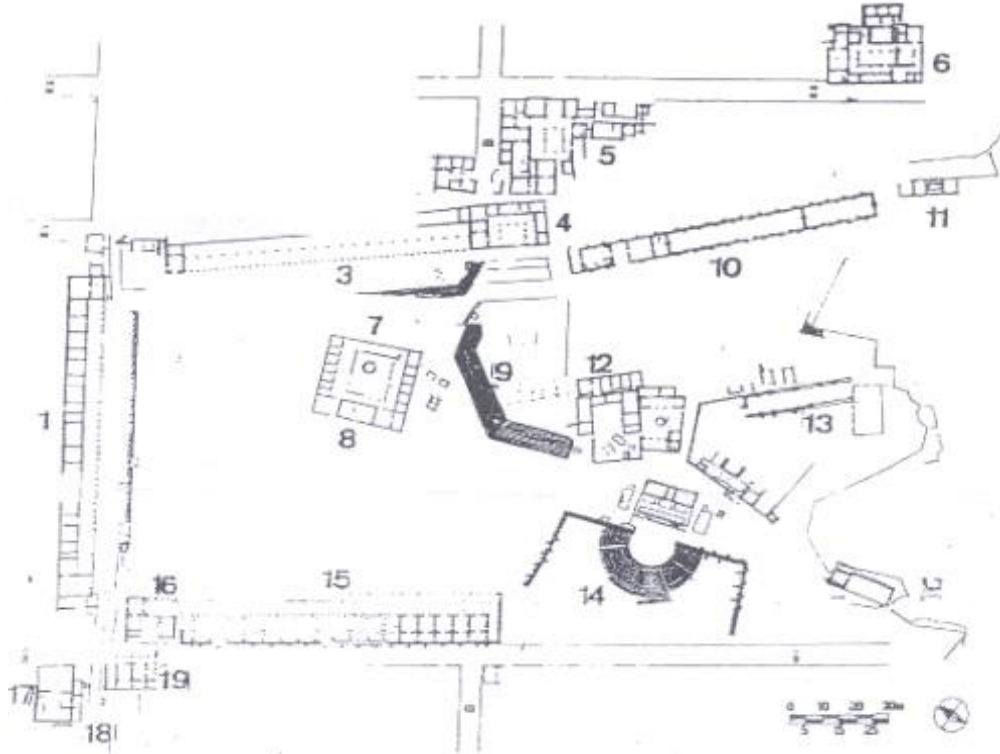
Resim 55: Patara Tiyatro-Tapınak Kompleksi Planı.

Kaynak: H. S. Alanyalı (2005). Patara Tiyatrosu 2004 Çalışmaları. *Anadolu*, (29), s. 9.

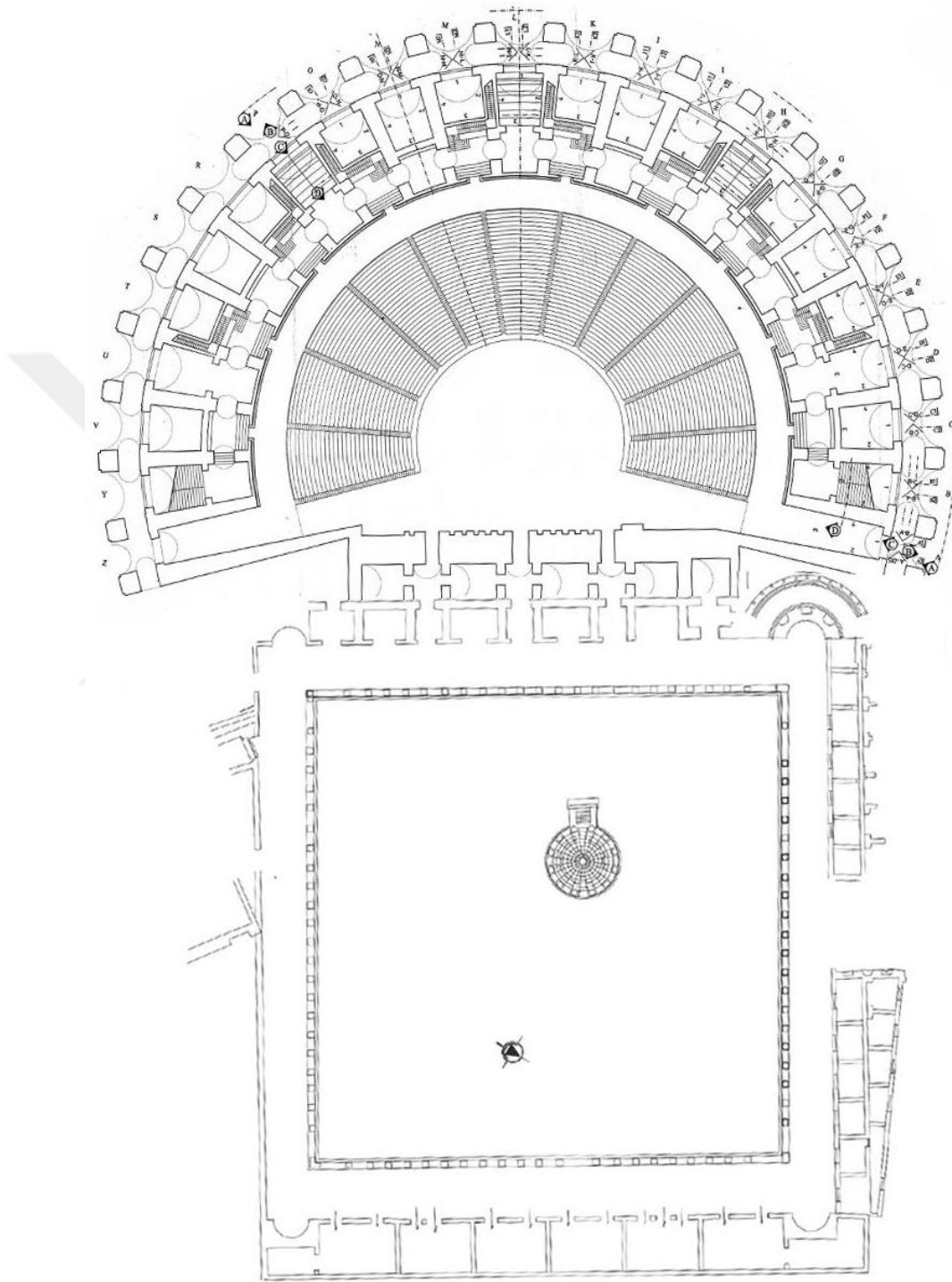

Resim 56: Rhamnus Kült Tiyatro Alanı.

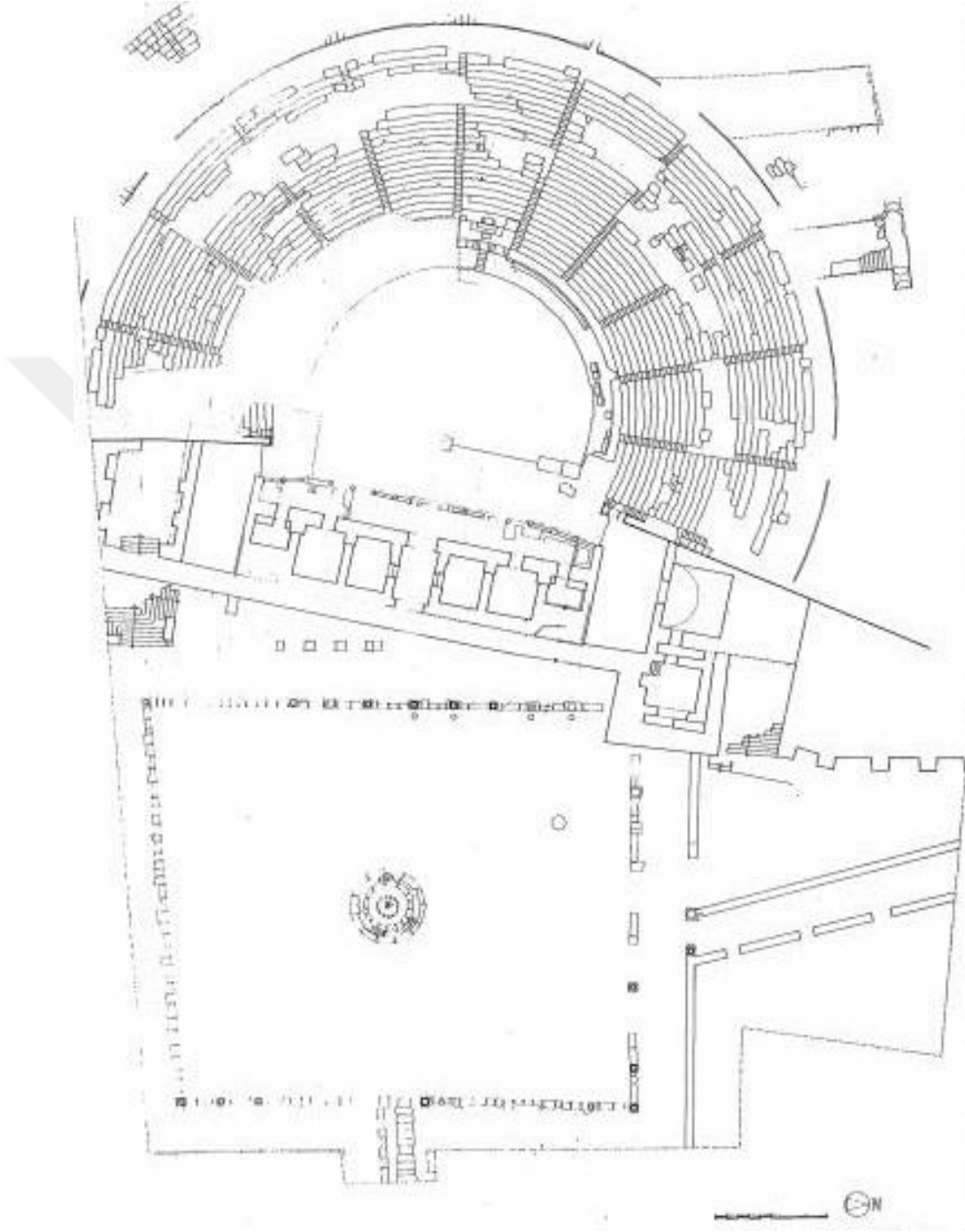
Kaynak: E. R. Gebhard (1974). The Form of the Orchestra in the Early Greek Theater. *Hesperia*, (43), s. 435.

Resim 57: Morgantina Agorası İçesinde Yer Alan Orkestra Alanı (9 No'lu Bölüm).

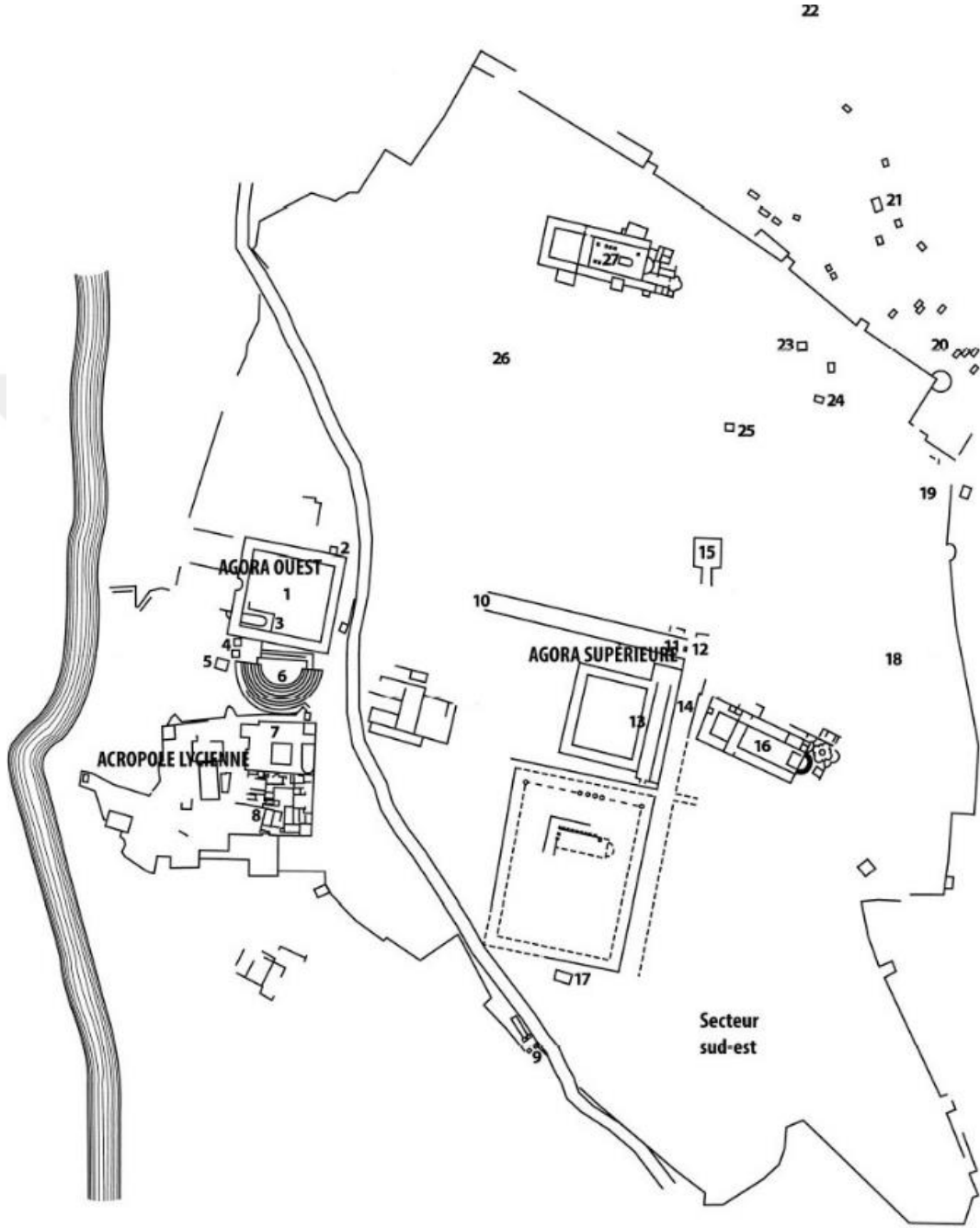

Resim 58: Side Agora-Tiyatro Kompleksi Planı.

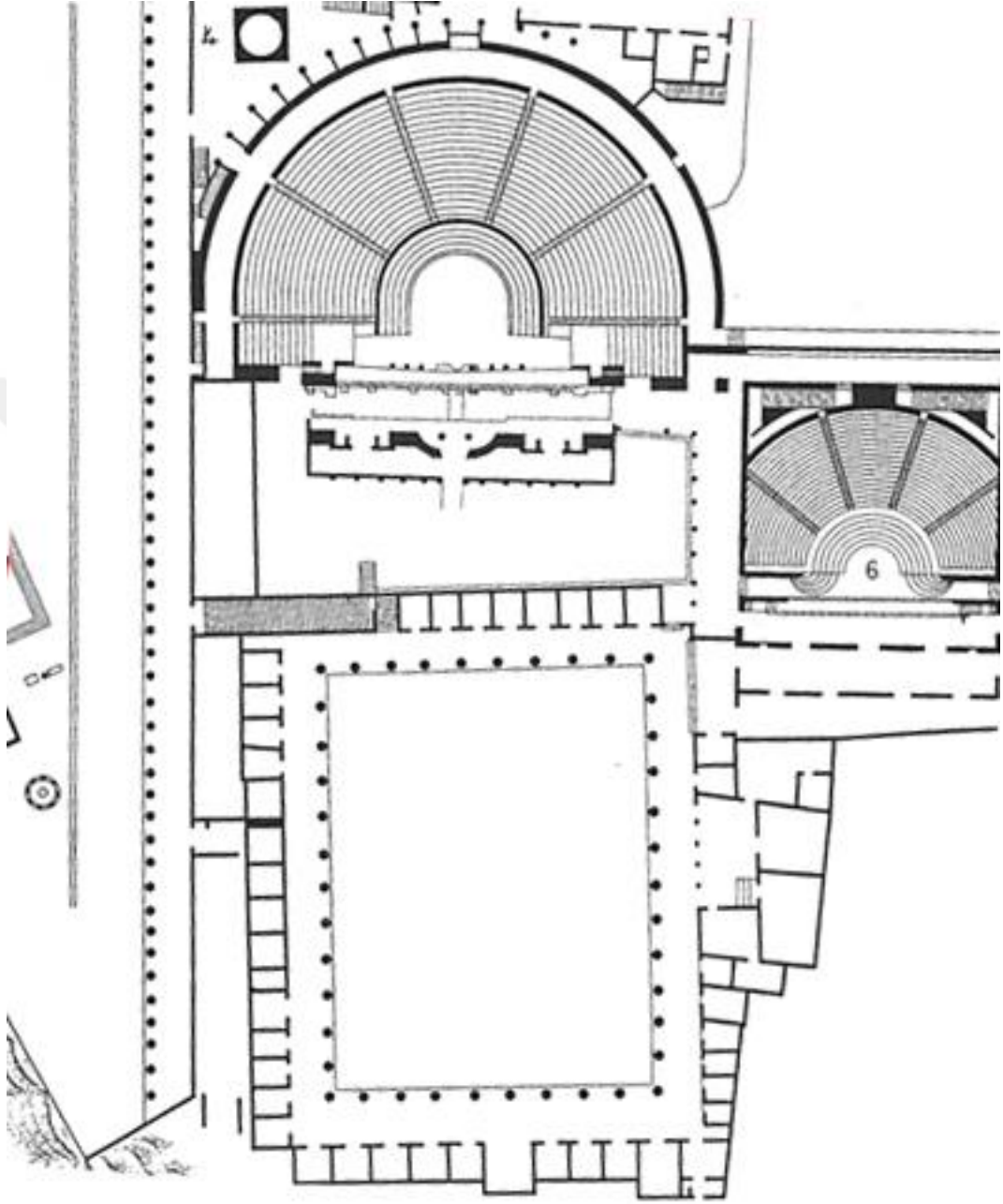

Resim 59: Aphrodisias Tiyatro ve Tetrastoon Yapıları.

Kaynak: K. T. Erim ve R. R. R. Smith (1991). *Aphrodisias Papers 2*. Ann Arbor: Journal of Roman Archaeology, s. 68.

Resim 60: Ksanthos Kent Planı İçerisinde Agora ve Tiyatro Yapılarının Konumu.

Resim 61: Pompeii Kentindeki Büyük Tiyatro ve Gladyatör Eğitim Alanı.